

HOLMI

XXIII. évfolyam 11. szám

2011. november

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Wilheim András:* Dobszay László in memoriam • 1343
Kurtág György: Secreta. Gyászzene Dobszay László emlékezetére • 1348
Kántor Péter: Köztünk maradjon • 1352
Imre Flóra: Barátaim egykor • 1354
Hátsó fal infarktus • 1355
Ijjas Tamás: Súlyvonalak, súlypont • 1355
Kornis Mihály: Halleluja • 1358
Steiger Kornél: Az „Állam” mint lélekterápia • 1363
Otto Neurath: Descartes elveszett vándorai és a segédmotívum. A döntéshozatal lélektanáról (*Veres Máté fordítása*) • 1382
Schein Gábor: Nyári eső, áttetsző határok • 1391
Szlukevényi Katalin: Hazafelé • 1393
Élővirág • 1393
Öt templom • 1394
Pollágh Péter: Konyhaismétlés • 1396
Útismétlés • 1396
Marshall Sahlins: A bővelkedés legelső társadalma (III) (*Léderer Pál fordítása*) • 1397
Hannes Böhringer: Valami mindig közbejön (*Tillmann, J. A. fordítása*) • 1405
Kicsi Sándor András: A csillagképek népi elnevezéseiről • 1414
Poór Zsuzsa: Csak egy tánc volt • 1419
Selyem Zsuzsa: Modern fiúk • 1424

- Tóth Imre:* Levél Fukusimából • 1427
Darányi Sándor: Utánad az özönvíz • 1428
Ráyman Katalin hagyatékából • 1429

FIGYELŐ

- Dupcsik Csaba:* Helyből és nekifutásból (Kövér György:
A tiszzaeszlári dráma) • 1432
Rugási Gyula: Messiási követelmény (Aviézer Ravitzky:
A kinyilatkoztatott vég és a zsidó
állam. Messianizmus, cionizmus
és vallási radikalizmus Izraelben) • 1441
Veres Bálint: „...megkísérelte körülírni a lehetséges
megoldást...” (Wilheim András: Esszék.
Írások zenéről) • 1451
Tarján Tamás: Költő és szabadelektron (Tomaji Attila:
Sötéttiszta sáv) • 1458
Keresztesi József: Igazság és módszer (Wolf Haas:
Mint az állatok) • 1461
- Gergely Ágnes:* Rayman Katalin (1912–2011) • 1463
László Ferenc: A játékos.
Mészöly Dezső (1918–2011) • 1465

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Wilheim András

DOBSZAY LÁSZLÓ IN MEMORIAM

*„Seholon semmikor;
napóraketyegés;
hirtelen száll a por,
levegő legelés;
semmi sem egyszeri
sem, nincs az a folyó;
most kéne kezdeni,
erről lett volna szó.”
(Tandori Dezső)*

Sümegeen találkoztunk utoljára.

Mint nyaranta az elmúlt húsz esztendőben mindig, a körülményektől függően hol Ócsán, hol Budán vagy Esztergomban, a Schola Hungarica lemezfelvételét készítettük – de most mindenki előre tudta, hogy ez lesz az utolsó. A zárónapon, a felvétel előtti próbán ki is mondta a várt mondatot, hogy a Scholának vége, majd folytatta persze a próbát; este pedig olyan előadásokat vezényelt, amelyek nem felidéztek a fénykort, hanem érezhettük: történjék bármi, ez maga a fénykor.

Másnap, elutazáskor, mikor mindenki a buszba rakodta a csomagját, végigvárta a készülődést (ez is most fordult csak elő: hogy nem a kóruossal utazott együtt), majd oda-jött hozzám – átölelte a vállam, ez sem volt éppen szokása; közvetlen, kedves volt mindig, de a barátság efféle látható gesztusát általában kerülte – s kisvártatva megszólalt: „Nem hittem, hogy végig tudom csinálni. A második nap estéjén azt gondoltam, abba-hagyom.” Szerencsére nem tette; akik vele voltak ezekben a napokban, láthatták, hogy mire tette képessé a hihetetlen koncentráció – aki abból, amit szemünk láttára véghez-vitt, nem tanult meg valamit egész életére, annak hiábavaló bármilyen példamutatás.

Ezt az utolsó felvételsorozatot beárnyékolta persze az egy évvel korábbról való emlék: az akkori felvétel elmaradt, mert pár nappal előtte rátört a végzetes betegség; kórházi ápolás, műtét, hosszú lábadozás – egy év folyamatos romlás után nem lehetett tudni, mennyit bír majd el az ön maga által megtámadott szervezet. Mégis, valami furcsán bizakodó várakozás volt a levegőben. Mindenki megpróbált vigyázni rá; nem volt könnyű: személyes integritását mindig védte, s csak kivételes pillanatokban engedte meg, fogadta el a segítséget – ez a pár nap ilyen volt. A munkában is kellettek óvintézkedések: jó előre megállapodni abban, hogy szigorúan szabott a lehetséges próbálkozások száma, bízni kell a jónak tűnő megoldásokban, s nem okvetlenül a talán még jobbat hajszolni, mert fogy azzal is az erő. A Schola csudálatosan viselkedett, mint korábban is, mindig; s ha egyébként tudja is mindenki, hogy a tökéletességet nem lehet akarni, ezúttal annak transzcendens igénye valahogyan mégis kézzelfoghatóvá vált – a radikális döntés révén pár órányi rövidített felvételi szakaszokban. A korábbi felvételeknek a rendelkezésre álló idővel való féktelen, már-már eufórikus tobzódása itt lecsöndesedett; csak néhány óra maradt, létrehozni utoljára azt a valamit, ami képes felmutatni mindazt az értéket, amelynek megalapozásához évtizedek szorgos munkája kellett.

Gyönyörű volt ez a pár nap, minden nagyszerűségével és esendőségével.

Az is jólesett, hogy a lemez repertoárja szerény volt: nem látványos tételek követték egymást, hanem valamiféle kikezdetetlen értékből sugárzó energia érződött; ha fölragyogott is egy-egy darab különleges kiválósága, a műsor egésze mutatott föl nem megkérdőjelezhető mércét. S feledhetetlen epizódok tarkították a munka rutinját.

A László-nap valahogy mindig erre az időszakra esett, s megvolt ünneplésének sok évtizedes hagyománya is; eztán sem másképp – bár sejtette mindenki, hogy a sok jeles napból most telt ki a legutolsó. De lehetett volna-e másként tenni? Nem elénekelni azt, amit oly régóta, mindig?

Azt sem felejtí majd el senki, soha, hogy egy félig szcenikus gesztus fölvétele mi-ként történt. A templomba bebocsáttatást kérők kopogását a zárt kapun is föl kellett venni; s Dobszay, egy sétabotot megragadva, az egyik padsorra sújtott le hihetetlen erővel. Elképesztő hang volt – de talán tekintsük szimbolikusnak, hogy ez az ütés *rossz* zenei pillanatban történt; elvétette bizony a belépést. Ám mintha ebben az ütésben sokkal több lett volna, mint az alkalomnak megfelelő gesztus – aki hallotta, nem értette félre...

Sugyanígy szimbolikusnak tekinthetjük, hogy mindez Sümegen történt, ahol évek hosszú munkájával igyekezett egyházzenei központot létrehozni, sajnos sikertelenül. Gyönyörű volt az idő s a város június elején. Hasonlíthatatlan hangulata amúgy is hozzátartozott már a felvételekhez – de az idén különösen emlékezetes volt minden pillanat. A meghitt munkahelyé átváltozott templom, a hosszú ebédek a Scotti vendéglő kertjében, a takarékos sétálások, találkozás a sokórás utat a csak pár meghitt monda-tért megtevő távoli barátal. A felvételek befejeztét mindig követő összejövetel, az éppen megszűnt s mégis oly valóságosan létező Schola utolsó estéje most talán kicsit hosszabban idézte az elmúlt évtizedeket – nem lehetett nem fölidézni, hogy a társaságból négyen ott voltak, voltunk a Schola első hangversenyén – s lehetünk tanúi az utolsó közös pillanatoknak is. De hozzátartozik az este varázsához, hogy nem lehetett észrevenni: mikortól nem voltak már ott ők ketten, az alapítók. S oly beszédes volt távolmaradása a sümegcsehi kirándulásról – akkor persze senki nem tudta, hogy neki hamarosan lesz még egy útja a már régóta ismert és szeretett helyre. Kimondatlanul is, de a megérkezés helyét és pillanatát lehetett érezni – Sümeg mostantól nem az többé, ami korábban volt, tanúsíthatja bárki, aki ott élte át ezeket a napokat.

Nem akármilyen évet zárt le ez a felvétel. Az utolsó esztendő versenyfutás volt; nem a halállal, mert a verseny kimenetele nem volt kérdés, hanem a múló idővel. Mire lesz még elég?

Dobszay nem az az ember volt, aki bármit is, csak úgy, abbahagyott volna. Számára a vállalt munka azt jelentette, hogy azt be is kell fejezni. (Síron túli üzenetként ért hozzám, hogy ezt várta tőlem is, mindig.) Nehéz lehetett a számvetés, hogy mit kell megcsinálni a rengeteg ötlet, fölvetett probléma, évtizedekkel korábban fölvezolt munka közül: mi az, aminek elvégzése valóban az ő feladata – s mi az, amit nem tud már úgy előkészíteni, hogy folytatható, befejezhető legyen, mert nem jutott már el abba az állapotba, hogy a valóban csak mechanikus tennivalókat más is elvégezheti. Iszonyúan sokat bírt dolgozni, de mindig csak olyat, amiben intellektuális örömét is lelte, amiben az alkotó géniusznak is szerep jutott. Az ő precizitása nem azokban a részletekben jelentkezett, amelyeket a legföldhözragadtabb elme is számon kérhet – kézíratai s különösen lábjegyzetei például szerkesztőknek okozhatnak lidérces napo-

kat –, ám gondolatmeneteiben nincsenek kihagyások, törések, szál nem maradt elvarratlanul.

Mégis legtanulságosabb talán a megszakadt, a körülmények miatt torzóban maradt munkákat számba venni – lehet, hogy minden élet végső summája a befejezetlenül hagyott alkotások katalógusa? Igazságtalanságnak tűnhetik Dobszay esetében ezekről szólni, hiszen életműve szinte átfoghatatlanul, egyetlen olvasó számára csaknem feldolgozhatatlanul gazdag. De mi minden maradt mégis abba! Sok esetben per-se az életút fordulatai, az új szakmai kihívások és lehetőségek megjelenése ad rá magyarázatot. Így például az aktív zenepedagógiai munkával felhagyva, soha nem készült el egy új szempontú összhangzattan vagy a MIKROKOZMOSZ *valamennyi* darabját végigelemző könyv, még a hatvanas évekből. Elkészült ugyan a magyar népdalok történeti típusrendjének koncepciója, az archivált anyag rendezése (e gigantikus munkában is munkatársa Szendrei Janka volt), de valóban publikussá csak néhány típus leírása vált, egyetlen vaskos kötet jelent meg, mutatónak inkább – a folytatás elmaradt; talán folytatható, kiegészíthető, generációk számára teremtve meg a további kutatás lehetőségét. Igaz, legalább népszerűsítő formában képet alkothat az érdeklődő erről a munkáról, *A MAGYAR DAL KÖNYVE* című, népszerűsítő célkitűzésénél valójában sokkalta fontosabb eredményeket felmutató kötetéből. De nem jelent meg Simon Albert Bartók-analíziseit bemutató könyve, amelynek ki tudja, meddig tartó lappangása pedig két szempontból is nagy veszteség: egyrészt az elmélet tűnik el mindinkább a homályban, s csak azok emlékeznek már rá, akik részesei lehetek Simon Albert éjszakákba, hajnalokba nyúló szeánszainak; másrészt meg, mert Dobszay ebben a könyvben arra adott példát, hogy miként lehet elsajátítani egy mástól származó gondolatrendszert, ám olyan mélységgel és alapossággal, hogy teljes felelősséggel adhassuk azt tovább másoknak, interpretációként, értelmezésként, bizonyos pontjait akár tovább is gondolva – évtizedek távolából visszaemlékezve az olvasmányélményre, ma fontosabbnak tartom ezt a munkát, mint valaha: önművelés és pedagógia csúcsteljesítményének. Rengeteg népzenei megfigyelése nem jutott el a megfogalmazásig, s minden bizonnyal az egyetemes tudománytörténet nagy vesztesége, hogy antifónakönyvének tervezett s előkészített második kötetét, sok előkészített részlet és fejezet ellenére, nem írhatta már meg – tanítványokra, munkatársakra marad a végrendeletileg is részletezett, talán nem reménytelen rekonstrukció. Ám szerencsére elkészült még két főmű: a klasszikus periódust tárgyaló könyv s a Bugnini-liturgia bírálatát praktikummá fejlesztő, a gyakorlatba valószínűleg soha át nem vitt, éppen reménytelenségében oly lenyűgöző liturgiai koncepció.

Ha tudjuk is a veszteséget, mégis azt lehet talán mondani, hogy az életmű teljes, csaknem mindent megírt, amit szeretett volna (ha nem adódott gondolatai számára létező fórum, akkor megteremtette: öt esztendőn át saját kiadásában jelentette meg egyszemélyes folyóiratát, a GONDOLKODÓ FÜZETEK-et), könyvei sokáig lesznek még nélkülözhetetlenek. S megmarad a Scholával készített hatvan hanglemmez: bizonyítja, hogy nagy karmester is volt – zongorázása viszont kinek-kinek személyes emléke csupán, amatőr felvétel is alig készült róla.

Azt hiszem, Dobszay munkásságának megértését nehezíti, csaknem lehetetlenné is teszi, hogy mindenki csak egy-egy szegmensét lássa át. Aki négy évtizeden át vezetett kórusában énekelt, mást látott belőle, mint aki hallgatója lehetett a Zeneakadémián; megint mást, aki publicisztikai cikkeit olvasta, s mást, aki tudományos munkásságának

olykor kevésbé érintkezőnek látszó részterületei valamelyikének specialistája. Meg lehet persze fogalmazni azt, hogy e sokféleség milyen szempontokat, megalapozott tudományos meggyőződést és értékrendet fog össze egyetlen nézőpontba, amely valóban az ő sajátja volt, az ő számára valóban egységes világméretű jelentett valamennyi tevékenysége számára. Hiszen zeneszerzői gondolkodásmódja érvényesült előadó-művészi gyakorlatában, de az általa tudományosan vizsgált zenei jelenségek értelmezésében is: egy zenei adat soha nem csupán filológiai tény, hanem élő organizmus is volt a számára. A megszerzett tudásról mindig hatalmas pedagógiai erudícióval adott számot – a tankönyvírást sem kötelező penzumnak, hanem valóban érvényes műfajnak tekintette; ha valaki veszi egyszer a fáradságot s áttanulmányozza pedagógiai munkáit s tanulmányi célra írt publikációit, meglepődhet majd azon, hogy mennyi elsőként közzétett adatot, észrevételt tartalmaznak, olyanokat, amelyek kifejtésére nem kínálkozott éppen tudományos terep.

Témáival, tudományterületeivel s azok belső kapcsolataival szerencséje is volt. Olyan témákkal foglalkozhatott, amelyek lehetővé tették számára az alapkutatást és az úttörő felfedezéseket, akár népzeneben, akár a népzenei tapasztalatokkal felvértezve vizsgált népénekanyagban, s valóban világraszóló jelentőséggel, a *cantus planus*, mondjuk így, egyszerűsítve s közérthetőbben: a gregorián variánstípusokként való szemlélete során, amely végre valóban zenei kérdésekkel közelítette meg az addig szinte csak filológiai vizsgálatok terepének tekintett, több évszázados zenekincset. A gregorián vizsgálata volt-e előbb vagy nagy liturgiátörténeti érdeklődése és tapasztalata? – voltaképpen mindegy is, hiszen a kettő kivételes intenzitású és jelentőségű kölcsönhatásban van munkásságában. Tudományos cikkek hosszú sora meg népszerűsítő publicisztikai írások százai foglalkoznak a személyes veszteségként is megélt liturgiai műveltség, kultúra és gyakorlat hanyatlásával, a II. vatikáni zsinat utáni károkkal, amelyek mára szinte jóvátehetetlennek látszanak.

A tudományban hozzászegődött szerencse mesterekre találásában is elkísérte: Rajeczky Benjamin és Mezey László útmutatása nélkül nehezebb lett volna témáit megtalálnia. De ugyanígy Szunyogh Xavér Ferenc vezetése, majd Misszálé-kiadása s főként az általa képviselt szellem nélkül aligha juthatott volna el liturgiatanulmányainak témáihoz és megoldásaihoz. Megtalálta munkatársait, mindig sokakkal dolgozott együtt, még ha látszólag könyörtelenül képviselte is nézeteit, a megalapozott ellenvéleményeket tisztelte – és tapasztalt tanárként azt is tudta, hogy fiatal munkatársai előbb vagy utóbb nem az ő útját akarják már járni.

Kevesen látták csak, hogy tevékenysége hány területen fejtett ki maradandó hatást – mennyi mindent kell folytatnia utókorának. Azt hiszem, valamennyien későn ébredtünk csak rá, hogy megannyi szerteágazó munkája egyazon tőről fakadt – igaz, ismereteink, meggyőződésünk, gyakorlatunk vagy éppen az övéhez hasonlóan megélt hitünk tapasztalata nélkül aligha követhettük volna őt egyéni útján. Mégis, a kihez-kihez közelebb álló területen épp elegendő indíttatást adott, hihettük, hogy megkaptuk tőle a legfontosabbat. Tudom, a szakma épp aktuális *comme il faut*-ja megkívná, hogy mindezt a tudománytörténet sűrű köpönyegébe burkoljuk – de ez ma nemigen lehetséges még. Elodázhatatlan persze szembenézni a hagyatékkel – ahogyan ő mondta valamikor Kodály kapcsán Babitscsal: *szemével farkasszemet* –, feldolgozni és megérteni, a fölkinált pontokon talán folytatni is: aktuális kihívás és sajnos személyes bátorság kérdése is.

Nem tudok rajta kívül megnevezni senkit, aki ennyire megosztotta volna szakmai közegét. Nincs olyan területe munkásságának, amelyet konszenzus övezne: pedagógiai életműve ebek harmincadján; népzenei munkásságát, a magyar zenetörténetről és a klasszikus zenéről kifejtett gondolatait, a Schola Hungarica előadói gyakorlatát egyaránt idegenkedés, gyakran elutasítás, sőt olykor lenézés fogadta.

Aligha van itt az objektivitás ideje. Én legalábbis nem vagyok képes rá; még sokáig nem. Túlságosan sok a személyes emlék, a Semmelweis utcai Purcell-óraktól kezdve a valójában sokáig kevésbé értékelt gregoriánkutatás vagy a népzene szubtilis kérdéseig; az Országház utca 30. szinte fizikailag is szeparált szobáinak hangulatától a sokak által irigyelt s megvetett ebédekig a Fortuna sörözőben, Béni bácsival, Jankával, Ullmann Péterrel; a formatanórák kiütéssel fölérő tanulsága, amely egész addigi szakmai gondolkodásomat megkérdőjelezte, s voltaképp kiiktatott abból a szakmai közegből, amelybe amúgy könnyedén betagozódhattam volna; olyan zenei ideálok megteremtése, amelyek lehetetlenné tették bizonyos előadások meghallgatását – lehetne sorolni őket napestig. Még elfogultságai is hathattak olyan erősen, hogy elkélt bizony Kurtág kijózanító figyelmeztetése: Dobszaynak sincs *mindig* igaza; például Beethovent illetően – de épp tőle vitassuk el a személyes ízlés jogát? Én épp ezért szerettem sarkított ítéleteit is: kifakadását egy koncert kapcsán: „soha többet latin – spanyol, francia – zenét!”; vagy elhíresült sóhaját Monteverdi sírjánál: „Nyugodjál békében – sohasem szerettelek.”

Kivételes adománynak tekintem, hogy sokat lehettünk együtt. Remélem, nem vette tolakodásnak, ha sokszor rányitottam munkaszobája ajtaját. Sokat beszélgettünk, később egyre többet személyes dolgokról is – nekem jólesett, hogy olyasmiről is, amiről mással aligha beszélhettem volna. S ezt valami kivételes bizalmassággal viszonzta – csak hálás lehetek érte; továbbadhatatlanul őrzöm magamban ezeket a pillanatokot. Mégis, sokszor éreztem azt, hogy „most kéne kezdeni” – sok mindent csak a legutolsó időkben érttettem meg. Ha újabb munkái példányait kértem tőle, nem szerénykedve, inkább az én időmet óvón hezitált: túlságosan szakmai, túlságosan részletkérdésekkel foglalkozik, kívülálló számára érthetetlen. De éppen ez jelentette a kihívást, hogy úgy mondjam: a módszertani tanulságot: mi az, amit a sok szempontból kívülálló megérthet e nagy s bizony magányos zseni alkotásából. Mondjam-é, hogy a közvetlen haszonról lemondva végtelenül sokat: következetességet, intuíciót, fantáziát, merészséget és konok-ságot, az egyetemes témákban megtalálható személyes érdeklődést és elköteleződést, a naiv rácsodálkozás örömeit. Megérezni, hogy tanulni s tanítani akkor is lehet, ha maga a tárgy s annak részletkérdései nem a közös érdeklődés részei; mert a tolerancia alkalmasabb bázis lehet a világnézetnél is, hogy barátság épülhessen rá.

Az ember kevesekről meri, akár csak magának is, bevallani, hogy ismeretségük híján más lett volna az élete, gondolkodása. Dobszay engem tényleg megváltoztatott – a legjobb pillanatban hatott rám, hihetetlen erővel (amit csak fokozott néhány hasonló erejű találkozás, nagyjából ugyanabban az időben). S valahogy mindvégig meghatározó erejű volt minden találkozás, minden kérdésre minden válasz. Most, hogy nincs többé, válaszaival nem segíthet már – de kérdezni megtanított. Amiként arra is, hogy a válaszokat keresni nemcsak szakmai, hanem morális kötelesség.

Már most nehéz nélküle. Akik nem ismerték, s már nem ismerhetik: nem is tudják, mennyire nehéz.

Kurtág György

SECRETÀ

Gjarmene Dobscayhárdi emlékeztete

Largo
pizz
PPP
poco a poco aumentando molto rit. simile
Kurtág György

ppizz
PPP
arco
pp
PP-PPP, lontano

tutti con sordino di metallo

poco poco
Esercizio
arco
poco a poco aumentando
Pp pizzicato
arco
Pp pizz
Pp pizzicato
esp.
rinf

- 2 -

Handwritten musical score for three staves. The top staff has a circled $\frac{3}{2}$ and a circled $\frac{7}{4}$ with a circled F above it. The middle staff has *poco cres.* and *simile* markings. The bottom staff has *cres.* and *simile* markings. The music is in a complex, non-standard time signature.

Handwritten musical score for three staves. The top staff has *quasi a tempo* and *[larghissimo]* markings. The middle staff has *sub. ppp, pesante* and *sub. ppp, pesante* markings. The bottom staff has *sub. ppp, pesante* and *sub. ppp, pesante* markings. The music is in a complex, non-standard time signature.

Handwritten musical score for three staves. The first staff has circled numbers 3/2, 2/2, 4/2, and 2/2 above it. The second staff has circled numbers 4/2 and 2/2 above it. The text "scritto, passato" is written above the second staff. The first five measures are marked with "PP-P". The sixth measure is marked with "PPP". The bass staff has Roman numerals III and II below it. A circled number 4/2 is written on a separate staff below the main score.

Handwritten musical score for three staves. The text "calando e perdendosi" is written above the first staff. The first measure is marked with "PP-P". The third measure is marked with "PPP". Roman numerals III and IV are written below the bass staff.

-4-

quasi a tempo al fine

(4)

pppp
cupo

cupo

Saint André de Coubzac
2011, VII 26

Kántor Péter

KÖZTÜNK MARADJON

Volna mindenkinek egy kulcs a lábtörlő alatt,
vagy az ablakban, ahogy Naomi írta Ginsbergnek
utolsó levelében: „a kulcs az ablakban van, fiam”. –
De nem volt ott semmilyen kulcs.
Vagy volna valahol egy titkos záradék legalább,
mint a kiemelt fontosságú beruházások esetében,
csak hát, köztünk maradjon, ki kötött volna üzletet kivel?
Nincs és nem is volt semmilyen szerződés soha,
se egy halvány célzás egy bonyolult terv értelmére,
se egy kulcs, ami utalna egy rejtett fiókra,
egy bazi nagy összeesküvésre, amit leleplezhetnél
te vagy bárki más, amikor eljön az ideje –
nem jön el az ideje, mert nincs ilyen, és ha valaki
az ellenkezőjét állította, *so what?* hát istenem!
csak a kedvedben akart járni, hogy örülj.
Egyébként úgy csapod be magad, ahogy tetszik.
Az apróbb dolgokban persze gyakran hazudtak,
hol csak egész kicsit, hol többet is, mikor hogy,
hiszen valahogy horogra kellett csalni a világot,
szerelmet kellett vallani neki, ahogy ma is, holnap is,
miközben mindvégig az igazságra törekedtek, igen,
de hát mi az? mi az igazság? kérdezték,
és valahogy meg kellett magyarázni az illogikus,
a teljességgel megmagyarázhatatlan dolgokat is.
És ha akadt is pár magyarázat, mert azért akadt persze,
az még nem minden, tudjuk jól! Tudod jól!
De ami a lényeket illeti, arról nagyokat hallgattak.
Nem mintha nem kíváncsiak volna néhanap
valami jó nagy hazugságra a lényeket illetően,
de még mennyire, hogy kíváncsiak rá, mi az hogy!
nem kevésbé, mint a tiszta igazságra.
Csak hát a lényeg mintha kívül esett volna
azon a körön, amelyekben mozogni adatott,
nem lehetett csak úgy néven nevezni se,
mintha a ködöt próbálná valaki lekottázni.
A bátrabbak mindenféle kérdéseket tettek fel
a kezükkel, a vállukkal, a homlokukkal, mindenükkel,
tüskés bozótosokon vágták magukat keresztül,
de egy idő után mindig falba ütköztek.
Közben egyre csak szitált szakadatlanul az eső,
vagy mi volt az, valami színes sorozat a tévében

az állatok vándorlásáról, ahogy a lazacok, a gnúk,
a pókok, a lepkék, a bivalyok, a fókák...
s közben a rigók egyre csak füttyörésztek.
Meglátod, egy szép nap letaglózna a téren! –
nem mondta senki, de az ellenkezőjét se.
Egy téglá esik a fejedre – lehet, hogy majd
észre se veszed, de valószínűbb, hogy fájni fog.
Inkább nem mennél abba az utcába? Ugyan, te csacsi!
Arra mész, amerre tetszik, szabad az út,
mint a mesében, de téglamentes mese nincsen,
olyat nem talált ki senki, talán csak az anyád,
egy pillanatra, a kezdet legkezdetén,
amikor két kézzel a feje fölé emelt a magasba,
arcán elragadtatott, révült mosollyal,
mint aki egyenesen a Napnak kíván bemutatni,
méltó égi testnek a földi testet.
De hogyha akkor talán becsapott is téged,
ha akkor valamit félreértettél is, ahogy ő is,
nem volt szándékos, nem tehetett róla,
ahogy mások se, akiknek elveszi az eszét a mámor.
Légy józan! – ezt már biztos hallottad többször is,
ám ha leperreg rólad az intés, mint a falra hányt borsó?
Vagy éppenséggel te másképp értelmezed a józanságot,
úgy, hogy befogod a füled, behunyod a szemed,
nem teljesen persze, csak egy egész kicsit,
épp csak hogy elviselhető legyen a zaj, a fény,
de akkor hirtelen beszakad melletted az aszfalt,
és csendben elnyeli a szomszéd menetelőt,
még látod az esernyője hegyét, aztán azt se,
és senki nem áll meg, azt mondják, ez természetes,
azt mondják, igyál tejet, meg hogy lóg a cipőfűződ.
Mind örültek? Gazemberek? Mind idióták?
Ó, a sok szegény birka!... Mész tovább, hadonászol,
hangosan kérdezősködsz: Merre van itt a vágóhíd?
Erre, erre! – kurjongatnak, lihegnek,
és olyan vidám az a lány, és olyan szép,
már nem is haragszol, már meg is bocsátod,
hogy mit is hazudozott a szájával, a szemével,
hogy mit is hazudoztál te is, te is!
De az árvaságról így konkrétan nem esett szó,
bár benne volt a pakliban az is, hogy is ne?
Ha majd eljön az ideje, édes fiacskám,
mi lelépünk diszkrétan, vagy ahogy sikerül,
te pedig, nahát, tudod, tudom, igen,
de az árvaságról így konkrétan nem esett szó.
És igyekezzél majd a teendőkre koncentrálni,
és egyél rendesen, és vegyél sapkát,

az írás miatt pedig ne aggódj! – De mama! –
És az isten szerelmére, ne igyál sokat!
Egy lépcsőházban szaladsz lefelé fürgén,
egy metrókocsiban tűnsz fel, rakpartokon, a téren,
fejed fölött a Nap akár egy vörös téglá,
vajon hirtelen hullik-e le, vagy lassan-lassan,
centiről centire? Á, inkább azt találd ki,
mit csinálj azzal a rengeteg könyvvel,
ami senkinek se kell, még neked se, de mégis
nehéz megválni tőlük, mint a nyártól.
És miért? Miért kell örökké megválni? Csak.
Mert muszáj! Azért dobtad bele a Dunába ötévesen
a kedvenc mackódat, mert úgy érezted, hogy muszáj,
muszáj lesz előbb-utóbb, és minél később,
annál rosszabb, annál fájdalmasabb lesz. Vagy nem?
De a döbrent kérdésre, hogy miért, nem volt szavad.
Csak. Ennél többet nem tudtál mondani te se.
És vártad, hogy mi lesz, vártad, hogy túléled-e.
Túlélted. Füttyörésztek a rigók, süttött a nap,
nem állt meg a hajó, nem süllyedt el a mélybe,
nem lépett ki medréből a folyó se, minden
maradt a régiben, és se felmentés, se magyarázat,
mindezek csak a fejedben léteznek, és ott is
úgy váltogatják egymást, mint a fény és az árnyék,
és sehol egy célzás valamilyen tervre,
de hiszen mondtam már, és titkos záradék, az sincs,
csak egy mackó, ami a tiéd volt egyszer,
és amit aztán beledobtál a hömpölygő Dunába.

Imre Flóra

BARÁTAIM EGYKOR

barátaim egykor szép emberek
nekem legalább szépek voltak
a hangszál halott az ősz halott
mi maradt meg vajon belőletek

a homályban képek tolonganak
kék-szürke szem egy vékony ujjú kéz
keskeny szemedből a mosoly ha néz
homlokba hulló fekete hajad

van-e a szeretetnek árapálya
ha egyszer úgy éreztük az marad
vagy visszavonja egy szó mozdulat
az volt-e ha egyikünk másnak látja

vörösarany szőrszálak karodon
emlék-kollázs nem maradt semmi nyom

HÁTSÓ FALI INFARKTUS

jobb lett volna mégis elmenni akkor
alig van már amiért érdemes
semmi se maradt már a dallamokból
csupa sercegő ómódi lemez

mint kislányok a filmszínészeket
értelmetlen bámulom arcodat
barátom vagy de nő sosem leszek
szemedben soha test csak gondolat

az angyalok mind rettenetesek
nehéz átmenni azon a falon
de odaát többé már nincsenek

odaát fölém senki sem hajol
érintsd meg kérlek a bal mellemet
múljon el örökre a fájdalom

Ijjas Tamás

SÚLYVONALAK, SÚLYPONT

Uram, nem tudom, szólíthatlak-e Uramnak,
ahhoz túl sok közünk van egymáshoz.
Szellős tenyérre vágyom, ahogy a kavicsok
bőrén a fény csak kitüremkedés, nem

tulajdon, szellős tenyérre, mely
ingujjamban
kutatja a hazautat.

Türelmetlenségem ennyi, a vállamtól
indul. Kicsivel később agresszív szagot
nyomok el agresszív illattal. Ez hazavitte,
középső ujjammal cirógatom az elhasznált
arcot. Hajnali kettőkor minden elnyűtt, csak a
Te neved nem. A galléron rúzsolt, nem az ő
nyoma, már nem emlékszem arra, aki adta,
Te meg örökké tartod a hátadat. A szemem
állítólag véres, erről tudja az áldozatom,
hogy hulla vagyok. Ez elment vadászni,
és mit tudsz Te az időről, Uram,
az neked sincs, de nem azért,
amiért nekem. Különben mondjuk,
minden kincsem. Ideje indulnom,
viszont ez óhaj vagy záróra
kérdése. A lábnyomomban jól
érzi magát a víz, hiába issza
a homok, újra és újra jön,
mintha hazatalálna. Ez
lelőtte, az idő nem kérdés.

Abbahagyhatnánk ezt
a faggató hallgatást. Mintha
egy szerelmi háromszögben
kutatná valaki az érzelem
helyét. Ennek nincs
geometriája, hogy súlyvonalak,
súlypont, körbemutogatja
neked is az ördög, ujjai
közé kavicsokat rakott,
legyen súlya is annak
a mutogatásnak, ez az
én világom. És ahogy
mutatja, súlyvonalak,
súlypont, látom, miért
is érzelmesebb nálad
ő, Uram, hiszen Neked
minden tetszik.

A tulajdon az átalakításoknál
kezdődik, inget cserélünk a lánnyal,
nem azért, mert egymás bőrébe
szeretnénk bújni. Ott lebegne,

itt szakadna. Csak én soha
nem jövök erre a helyre,
mondhatnám általában is: helyre,
soha, ő meg szeret javítgatni,
letörölni a vörös szeplőket
a pohár faláról, kiüríteni a hamut,
a székeket befordítani, lefújni
a morzsákat, elkísérni a tenyérig
minden törmeléket. Én
nem akarok visszaállítani,
sem átalakítani semmit, ahogy
Te sem, Uram.

Lehűlt minden, már
nincs semmi abban a táskába
gyúrt ingben. Nálam
szóba se jöhet, hogy
minden tetszik. A kabátom
alatt semmi, csak a győzedelmes
agresszív illat, hideg.

Hidd el, letérdelek bármi előtt,
egy pocsolya is elég, próbálok
belenyúlni az arcomba, belepiszkálni
a művedbe, de csak ezek a gyűrűk,
ezeket nem értem, követ is dobhatok
bele, el ugyan nem nyeli,
de ezek az ideges gyűrűk, mintha
bele lehetne fulladni ennyibe is.

A hűtőben penészes parizer,
patkány üveg mögött, zúgás,
az éjszakai áram, mintha mindenki
egyszerre beszélne
magában, keresztuzat,
padlóra dobott ruhadarab,
nyaklánc feszülettel, szúnyogriasztó,
timsó, a vérszag csak a fontosaknak
jár, a legkisebb mind megette,
ez lesz az otthonom, Uram. Ha
egyáltalán. Mintha egy hiperbe
tartanék listával kezemben,
de mit tudsz Te a térről, Uram,
azon kívül, hogy most az ágyamban
fekhetsz, jól kitaláltad, hogyan
cserélj helyet álmaiddal.

Egy lovas rendőr nézegeti
a kardját, vagy magát a kardján,
ha lenne valaki a karomon,
szép is lenne, ahogy az első
fényekben ez a kentaur
talán azon gondolkodik,
hogyan legyen ló, hogyan
legyen ember. Ha olvasnál,
Uram, elsiklanál a részletek
fölött, de Te a másik oldalon
állsz az írások szerint. Minden
hajszál a Tiéd, ez az idegen
is a számban, meg az enyéme
azon a női ingen, ahogy
előcibálom alig nyitva a táskám
száját, fennakad ez-az a cipzár
fogazatán, az is a Tiéd, Uram.

Neked minden tetszik. Kérdezi
a hajléktalan, komolyan nekem
adja, Uram, rég szagoltam nőt,
és még egy ilyen finomat. A
gyűrűsujj mind megfőzte.
Ragyogni kezd, mondhatnám
úgy is, hogy ragyogni kezdtél,
belefulladnék egy
pocsolyába is, de csak úszni
tanítottál meg, csak úszni
tudok.

Kornis Mihály

HALLELUJA*

[...] Az örvény egy önismereti folyamat leglényegesebb történése. Itt közel kerül az ember a maga végéhez. Át is lábal rajta, aki tud. Körül is nézhet, aki bírja. Ha nem bírja, ostoba volt, amikor beavatást kért. Az is tévedett, aki beavathatónak tekintette. Imádtak a szüleim, ez minden szerencsém. Elejétől végig úgy bízom magamban, ahogyan ők bennem. Igenis a pofámba kellett vágnom, hogy szabadulni akarok a direkt politikálás

* Részlet a HOL VOLTAM, HOL NEM VOLTAM című, a Kalligram Kiadónál megjelenő könyvből. A kérdező Révai Gábor.

egész világától, mint előtte a színházétól. Én egy ilyen kis szökös vagyok. Miért akarok szabadulni? Mert nem arra kell mennem. Hogy merek? Mire föl? A tehetséges író. Aki nem tud írni. Rajtam már sajnálkoznak. Nem baj, gondoltam, ha a fejemben csak, ha csak életem utolsó másodpercében is a képzeletemben, de egyszer megírom, amit akarok, mint Borges egyik novellahőse, nekem az is elég. Mikor idáig jutottam, akkor álltam talpra.

Azért nem ártana, ha mondanál valamit a kettő közötti történekekről. Épp bele akartál halni a szegyenbe. Ezt értem. De mitől álltal talpra? Mi történt a kettő között?

Egy évig még egyre rosszabbul voltam. A terápián kívül nem volt semmi, teljesen elszigetelődtem. 1979 tavaszán a doktornő is elment szülni, én viszont még nem tudtam dolgozni, és azt hittem, megbolondulok. Időnként reszkettem, elsötétült előttem a világ. Csak a szorongást éreztem. Azért is dolgoztam, nem tágítottam, reménykedtem, de nem jött a segítség, amiért sóvárogtam, hisz nem sokkal korábban három évig folyamatosan kaptam. Kínomban már naplót írtam! Öt-hat órát kotlottam a füzetem előtt, a penészes vári lakás pirinyó konyhájában, a földszinti vasrácsos ablak párkányára fektetett írópultra könyökölve. Ott esett jól ülni. Görcsöltem. A gyomrom is fáj... Egy rövid novella megírására sem voltam valamiért képes. Egyik nap, mikor már támolyogtam, hólatyakos melegfront volt, '79 kora tavasza, szédelegtem az utcán, a Vörös Csillag mozi előtt leszóltított Fodor Géza. És hosszan dicsért. Szólni se tudtam.

Azt mondja, [Petri] Gyuritól meg mindenkitől összeszedte az összes szövegemet, ami a városban kering. Fodor a világon a legkimértebb ember volt, aki a későbbi életünk során szívesebben szidott, még többet elemzett, ha beszéltem hozzá, vagy csak komoran bólintott, annál is többször kinevetett, de akkor, képzeld, azt mondja: mint Zsámbékiék szerveződő, új Nemzeti Színházának frissen szerződötett dramaturgja, ő ezennel darabot kér tőlem. Csak néztem. Miért? Két okból. Először is, a maga részéről eleméntárisan tehetségesnek tart. Másodszor, olvasta azt a drámatöredéket, amit 1975 vége felé, Zsámbéki felkérésére írtam, és úgy gondolja, abban ott van egy darab. Nem fog menni, mondtam, nem tudok drámát írni. Dehogynem. Majd meglátod. Honnan veszed? Ott voltam sok felolvasásodon, te jeleneteket írsz, monológokat, azt mondja, ma nem ír erősebb dialógust senki. És a novelláid olyan látomások, amiknek a felépítettsége satöbbi, satöbbi. Van érzékem a dramaturgiához.

Azt hittem, viccel. A Főiskolán elhitették velem, hogy én nem az vagyok, akinek hiszem magam, Fodor meg azt mondja, te pontosan azt tudod, aminek hiányában a többiek fabrikálnak. Spekulálnak, agyalnak. Amit regényben lehet, de novellában és drámában nem megy. A novella se epika. Csehov ezért nem írt regényt. Te is darabot írsz, életvázlatokat, akármit csinálsz. Utálom a színházat, közöltem. Azért, mert értesz hozzá, mondta, és legyintett. Kezdtem jobban érezni magam. Öt éve nem is láttam színházi előadást, mondtam. Ne hencegj, mondta ő, ne nekik írj, csak nem képezed. Ne is a színészeknek, az lenne a legrosszabb, ne a Zsámbékinak. Hanem? A színházat írás közben el kell felejtetni. Magadnak írj a lelked színpadán. Gyere fel hozzám, mondta, megadom a címem, először megbeszéljük, hogyan fogjál hozzá, és minden héten elhozhatod, akár többször is, amivel elkészültél. Hozhatsz félig kész jeleneteket...

Ez volt a szigoráról híres Fodor Géza. Ő azt dédelgette, aki bajban volt. Békés Paliról is akkor írt hosszan és mélyen, amikor már senki nem foglalkozott vele, másfél évvel a rettentően korai halála előtt.* A sikeres íróbarátokkal szemben viszont ostort használt. Kezdetben úgy bánt velem, mint egy eltévedt gyerekkel. Úgy babusgatott. Ő akkor úgy

* Fodor Géza: BÉKÉS PÁL-OLVASÓNAPLÓ. *Holmi*, 2008. október.

hitt bennem, ahogyan Petri az első néhány évben, meg az utolsó kettőben. Gyuri akkor már nem olvasott engem, senkit sem, hacsak nem szakácskönyvet. És nagy verseket írt a közelgő haláláról. Azt hiszem, a halálát is úgy szerette volna megcsinálni, ahogyan egy ételt, meg mint a verseit, fenségesen és bátran. Fodor Géza zárta le a szemét. Kedves, kedves fiú vagy, azt mondta.

Ez így már egy kicsit „földközelibb”, bár én sem hiszem, hogy a dolgok véletlenül történnek meg az emberrel.

Tehát elmentem Gézához, ez most 1979, talán rögtön másnap, hogy mi legyen ennek az elképzelhetetlen-hogy-én-meg-tudom-csinálni darabnak a szerkezete – aztán egy pillanat alatt, nagyokat nevetve együtt kitaláltuk! Nem tudom, hogy van ez. Valakiről szóljon, akiről nem lehet tudni, hogy öt éves vagy harmincöt, egyszerre mind a kettő, jedermann a létező szocializmusban, mint az én csomó novellámban, a nagypapával, vagyis a szenilis-feldolgozatlan múlttal összezárva. Egymásra vigyáznak egymás emlékezetében. Képzletében. Vidám rémképek – míg a felnőttek haza nem jönnek. Apa. Valóság nagybátyám, ahogy Bereményi írta. Ők ketten elbliccelik az életüket. Nem csinálom meg a leckém, mint már nagyapám se, nem Istenért élek, mint már nagyapám se. Úgy múlik el az életem, hogy nem veszem észre. Pedig végig egymásban vagyunk. Ezt találtam ki Géza szeme előtt, attól ihletve, hogy ő a közönségem, hogy az történi majd a színpadon, amit én ébren megálmodom. Ahogy az ember fején átsuhannak az asszociációk. És akik bejönnek a lakásba, egy kis cselekmény végett, azok vagy az altergóm, Lebovics Ernő képzletének szülőttei, vagy a nagypapa szenilis szorongásának kivételűsei, voltaképp a sültmagyar, az önmagáról el- és megfeledkezett valóság. A fontosabb szerepeket majd az apám játssza.

A HALLELUJA a főszereplő tudatában játszódik. Ezt adta hozzá az önismereti kurzus. Amire Géza nem is kérdezett rá. Csak mondtam, hogy analízisbe járok. De most szünet van. Amíg írtam a darabot, és szaladgáltam fel hozzá, az ihlet mámorában fel sem tűnt nekem, ő meg nem tartotta szükségesnek közölni velem, hogy közben elhagyta az ifjú felesége, és magával vitte mind a két fiát is – hogy nem vettem észre! A többiek sosem voltak otthon. Egyedül voltunk mindig. Nem vettem észre! Az én születő HALLELUJÁ-mban ugye, ezzel szemben – vagy evvel párhuzamosan? – állandóan betör a lakásba a rémség, a szocializmus hétköznapija így vagy úgy... De Géza hallgatott. Egy nyáron át hallgatta a felolvasásomat. És még nevetett is! Ez igazi hőstett volt. Amellett, hogy tragédia. Az övé, az ő élete, amivel nem terhelt. De mégiscsak diadal volt számára is, hogy pillanatok alatt írtam egy darabot!

Úgy segített a megírásában, ahogy csak ő tudott, senki más a világon. A pusztá lénye úgy hatott rám, mint a logosz jelenléte. Elemezni tudta a még le sem írtat. Ami elképesztő. És nagyon jó, keserű ötletei voltak. Alighanem úgy élhette túl, ami az életében történt, ha beletemetkezett a HALLELUJÁ-ba, illetve az alakuló Nemzetivel kapcsolatos millió teendőjébe. Én csak ősszel tudtam meg, akkor döbbsentem rá, hogy ő nem kötötte az orromra, hogy ráomlott a ház. Nem zavart meg a lázas, boldog ihletben... Hogyan bírta ki? Én nem tudtam volna. Ilyen ember nincs több. Honvágyam van utánuk, Géza és Gyuri után.

Igen, ez rá is jellemző, de valóban, rád is, hogy nem vetted észre. Szokás szerint csordultig voltál magaddal.

Szégylellem? Mit csináljak, mondd meg. Ha valóban narcisztikus volnék, mint már egyszer mondtad a beszélgetéseink során, sokkal jobban vigyáznék magamra. Nem valószínű, hogy elmesélném neked hajdani boldogságom egyetlen vonatkozását, ami alkalmas arra, hogy kinevethessenek érte. Fantasztikus két hónap volt! Amikor a for-

dulatok motorját egy óra alatt ketten összehoztuk, Géza azt mondta: menj haza, és ha eszedbe jut egy mondat, azonnal írd le. Töredékeket írd! Később meglátjuk, mit hova teszünk. Ez döntő javaslat volt. Olyat találtunk ki, amit bárhol kezdhettek, egyről van szó, mindig más formában: Lebovics és az Öreg életébe éppúgy bele lehet gyalogolni, ahogyan a lehozott diktatúra – ami Magyarországon mindig szokott lenni, és mindig le van hazudva – állandóan belegyalogol a privát életünkbe. Nem hagynak békibe. Ezt a helyzetet a nézők érteni fogják. Olyan abszurdot írjak, ami mégis mindenkinek egészen világos. Ezért komikus.

Az első pár napon tényleg csak dialógustöredékek jutottak eszembe, de azután – mivel életemben először el mertem fogadni magamtól azt, ami nem kész – megírtam egy jelenetet, amiben Lebovics volt osztálytársa lakáshivatalnak nézi a lakást, őt meg korrumpálhatónak – Sóstai, a zenész, aki egy hatalmas bőgőtokkal jött be, mintha mindketten álmodnák a dolgot... jól szórakoztam, eljátszottam, miközben leírtam, beugrott még két féljelenet, azt is lefirkáltam, rohantam Gézához, ő meg nevetve mondta, de hiszen ez egyelőre úgy jó, ahogy van, a sorrendjük is rendben, haladj tovább. Úgy tűnik, sínen vagy. Egymás után szülsz. Nem tudod? Ez benned a kedves. S az, hogy ő ezt mondja, az én bizalomra éhes énemnek annyira jólesett, hogy sokat rögtönöztem. Mondta: állj! Ha ezt rögtönözted, azonnal írd le. Mit mondtál?

És a lelkemben kitört a tavasz meg a nyár. Nem a hőség, ez a tiszta napfény, a szél, a kék ég, a derűs szélmozgások. Állandó repesés. Hajnalonta írtam, és délig kész is lettem. Na most, hogyan van benne a rosszban a jó: tudod, miért írtam, már kora hajnaltól? Azért, mert ennek az évnak már a reménytelenül terméketlen kora tavaszán rászoktam, hogy virradatkor felkeljek. Azt a szokást vettem fel, hogy sötétedéskor lefekszem, mint az állatok, hogy azután másnap virradatkor, de még koromsötétben magamtól felébredjek. És akkor kimentem a vári Bécsi kapu tér alatt induló függőkertbe vagy a Babits Mihály sétányra, ahol sok eget látni, az egész hatalmas boltozatot a Duna felett. Gondoltam, ha a Nap fel tud kelni, én is fel tudok. Meg tudok újulni. Megnézem a napfelkeltét. Érthetetlen misztérium. Belépődíj nélkül látható naponta. Vajon hányan nézik?

Nem is tudtam, hogy azzal, amit teszek, imádkozom. Láttam, hogy hasad meg a sötétség, hogyan lesz világosság, felkúszik a Nap az égre. Lassan... vagy inkább gyorsan? Meg lehetne vitatni. Na és ezt a nagy égi színjátékot magamba nyelve kullogtam vissza csöppnyi lakásom katyvaszos kis írószobájába, hátha eszembe jut valami. De még sokáig – sokáig? másfél hónap, az sok? – semmit sem írtam, amit irodalomnak tekinthettem volna. De gondold el, milyen volt írni a HALLELUJA-t úgy, hogy előtte mindennap láttam felkelni a Napot! A HALLELUJA erről is szól. Már a cím is, meg egyébként is. Egy pillanatban az egész élet, ahogyan átfut bennünk.

Ott jutott eszembe, az lesz a vége, hogy mint Lebovics, felhúszom a bűgőcsigát, ami már az eleusziszi misztériumokban is a földi körforgást szimbolizálta, ezt akkoriban olvastam Kerényi Károly Déméter és Koré-esszéjében, és közben eléneklem a JÁNOS BÁCSI A CSATÁBAN-t. Mert gyerekkoromban is azt énekeltem, és gondoltam, Kádár bácsi is János, és ő is elesett, egy fűszálban. És a Glori, glori, halleluja, amit az amerikai polgárjogi harcosok énekeltek, amikor Pestre jöttek, kommunista nagygyűléseken – „we shall overcome” –, a családom mindig közbezengte, hogy a Glori, glori, halleluja az egy zsidó zsoldárszöveg. Itt a mi istenünket nyíltan dicsőítik. Ihaj. Hát én is akkor, így sirassam el a nagyapám. Így kérjek tőle bocsánatot.

Még évekig kijártam nézni a Napot. Aztán el kellett jönnie egy következő írásgörccs nyomán kirobbanó krízisnek, hogy ettől is teljesen elmenjen a kedvem. De az még messze van... És amikor leültem így hajnalonta a HALLELUJA-t írni, jól kialudva, az újra írni

tudás mámorító, lebegő jókedvével, az is szokásom lett, hogy nem vettem le az íráshoz a nagykabátomat, se a sálamat, hanem kitértam az ablak két szárnyát az írópultom előtt, csak dőljön rám a friss tavaszi szél! Nyitott ablaknál írtam, amíg meg nem jelentek a járókelők. Először is egyszerűen jó volt így dolgozni, másfelől tele akartam szívni magamat a virradatkor lehetséges angyali inspirációkkal. Ugyanis főiskolai tanáromtól, dr. Vekerdy Tamástól, aki barátjával, Karátson Gáborral, a festővel együtt tanítója volt egy kisebb baráti társaságnak, egy általuk tartott antropozófiaszemináriumon, azt hallottam – ami aztán alaposan felgyújtotta a képzeletem, talán nem is csak az enyémet, Ascher Tamással együtt kértem meg őket, tartsanak kurzust arról, ki volt Rudolf Steiner, mert ők tudták, mi is szerettünk volna tudáshoz jutni, voltaképp mi az az antropozófia –, hogy dr. Steiner szerint hajnaltájt és alkonyatkor angyaloktól meg mindenféle segítő szellemtől sűrű a lég – már annak, aki megérdemli persze! natürlich –, és olyankor a legnagyobb az inspirációs erő, az agyunk inspiratív állapota. Virradattól reggelig. Ezt a szerzetesek is tudják. És most már én is tapasztalhattam. Jó volt!

Ez talán éppen attól válik valóságossá, hogy hisz benne az ember.

A reményben hiszek, mondtam már, nem a magánistenemben vagy egyházakéban. Amikor a HALLELUJÁ-t elkezdtem írni, történt valami. A régi éneket tönkretette volna, de az akkor születőt épp hogy segítette ez a kisebb katasztrófa. A következő történt: miután már egy ideje virradatkor keltem, és nem ittam alkoholt, fülíg, de valami rettenetesen beleszerettem egy gyönyörű, elérhetetlennek látszó fiatalasszonyba, akit a férje akkortájt hagyott el. Jókedve lett tőlem, átölelt. Édes és jó volt. Ezzel egy időben találkoztam Fodor Gézával, megjött az írhatnékom is, már vagy három hete eredményesen dolgoztam, ezt alig mertem elhinni, amikor a szerelmem, mert talán túl sokat ültem a kis szobában, nem vele foglalkoztam (addig azt hittem, megvan egy életre), hagyott az asztalomon egy rövid levelet: „Szia, hazaköltöztem! Ha akarod, keress meg, elmagyarázom.” És bedobta a lakáskulcsot. A fájdalomtól rosszul lettem, sírva fakadtam, úgy meg is ijedtem. Nem attól, hogy elhagyott. Ismerem már magam. Éjjel-nappal ezzel fogok foglalkozni? Félbehagyom a darabot, és megint nem lesz semmi? Úgy fáj a szívem, mint a népdalban, majd meghasadt... Akkor belém villant, mi lenne, ha úgy vonnám el a figyelmem erről a fájdalomról, hogy a következő perctől nem gyújtok cigarettára? Arra nagyon kell figyelni, az fájni fog. Annak a hiánya fájjon, ne a szerelmemé. Az is iszonyúan fog fájni, de az írásban megvigasztalhatom magam. Vagy nem megy – és jön a kampec.

Az ötletben az volt az új, amit a kurzusban tanultam: a szenvedélyt, ami el akar sodor- ni, máshova, mondjuk az írásba lehet tenni. Át lehet helyezni. És ha én emelem a tétet, én irányítom a dolgot, nem a szükség, át is ugorhatom az újra feltett lécet. No és ez bejött. Mint valami vulkán, akkor kezdtem csak köpködni magamból a jeleneteket! Ilyen pillanatokért érdemes élni. Az előkészületeket, amik évekig zajlanak, a műveim piszkozatát én például sose látom. Én már csak a készet hallom, a mondatok kiszalad- nak a számon, mielőtt leírom. Ahogy Pollákovicsból süll ki az elektromosság Karinty KÍSÉRLETEZEM-jében. Pollákovics csak áll, és pattog a feje. Nem mondanám racionálisan megalapozottnak a tehetségemet. Nem lehet mindenki egy Robbe-Grillet.

A HALLELUJA csakis akkor elég feszes és jó tempójú, ha Fodor Géza húzásai szerint játsszák, aki abból a gátszakadásból kimentette a csecsemőt, a darabot. Ennek a szöve- ge a *Rivalda* 1980/81-es antológiájában van benne.* Azt a példányt gépelték át oda,

* Lásd még Kornis Mihály *KI VAGY TE?* című drámakötetében (Magvető, 1986).

amiből Zsámbéki, illetve a Nemzeti Színház dolgozott. Az ősváltozat viszont könyvnyi hosszúságú. Végül is azután összesen írtam öt darabot, amiből kettőt-hármat időről időre játszanak a színházak. A főiskolára felvételizők közül igen sokan a darabjaimból választanak bemutatkozó monológot. Olyan érzés volt megírni az első színdarabomat, mintha valakinek, aki eddig háromszor ült autóban életében, azt mondanák, álmodban te terveztél egy Forma 1-es csúcsmodellt, itt van, ülj bele, próbáld ki, a tiéd. Őrületes kétségbeesésben bele is ülsz, felkészülsz, hogy meghalj, aztán begyűjtöd a motort, és – megnyered a futamot. Utána meg mindenki azt mondja: hát ezt azért lehetett tudni előre, ugye te konstruktőrnek tanultál? Pontosán tudod, mitől fut egy kocsi, hja, úgy könnyű. Nem könnyű. Fodor Géza tanította meg nekem a módját. Nem felejttem el hajdani főiskolai drámaíró szakos barátom, a tiszta szívű Pályi Andris, a nagyszerű író meghatott arcát, amikor a *Színház* folyóirat megbízásából, a HALLELUJA kapcsán riportot készített Zsámbékival és velem. A megjelent riport címét, gondolom, ő adta: KÖNYÖRGÉS SZERETETÉRT. Ő aztán ismer engem. A HALLELUJA a legjobb darabom. Érdemes volt megszületnem, gondoltam, mikor kész lett.

Steiger Kornél

AZ „ÁLLAM” MINT LÉLEKTERÁPIA*

A platóni ÁLLAM jelenkori filozófiai értelmezései két téma köré szerveződnek: a mű etikai/pszichológiai és metafizikai/episztemológiai gondolatainak interpretációja áll az érdeklődés homlokterében. Az etikai/pszichológiai tanulmányok java része az igazságosság fogalmát elemzi az ÁLLAM I., II., IV., IX. és X. könyve alapján,¹ valamint a lélek/állam analógiának a mű II., IV. és IX. könyvében fölmerülő problémáira keres megoldást.² A metafizikai/episztemológiai értelmezés az V., VI. és VII. könyv alapján tárgyalja a tudás és a vélekedés megkülönböztetésének kérdéseit, az erre a distinkcióra épülő idealméletet és a Nap, a Vonal és a Barlang allegóriáját.³

A következőkben egy olyan értelmezés kereteit próbálom fölvezetni, amely az ÁLLAM tanításának lélekkerápiai vonatkozásait helyezi előtérbe. Lélekkerápián az antik filozófiának azt az attitűdjét értem, amelyet Pierre Hadot így fogalmaz meg: „*Minden filozófiai iskola úgy tartja, hogy a szenvedés, a zavarodottság és az öntudatlanság elsődleges forrásai a szenvedélyek, a rendezetlen vágyak és az eltűzött félelmek. A gond eluralkodik az ember felett, és megakadályozza, hogy igaz életet éljen. A filozófia elsősorban a szenvedélyek terápiájaként jelentkezik.*”⁴

Ez a terapeutaattitűd már a preszókratikus filozófiában megtalálható,⁵ a szókratikusoknál (elsősorban a cinikus filozófiában) is találkozunk vele,⁶ a hellenisztikus és a császárkori antik bölceletben pedig uralkodóvá válik.⁷

* A tanulmány utószóként készült a platóni ÁLLAM-nak az Atlantisz Kiadónál a közeljövőben megjelenő új fordításához.

1

Ha egy olyan elméleti mű olvasásába fogunk bele, amelynek ÁLLAM a címe, akkor előzetes várakozásunk szerint egy államelméleti munkát fogunk olvasni, azoknak az intézményeknek (törvényhozás, igazságszolgáltatás, gazdaság, vallás, kultúra, stratégia stb.) eredetéről, működéséről és kölcsönhatásairól, amelyeknek összessége kiteszi az államot. Ha várakozásunkkal ellentétben azt tapasztaljuk, hogy ezekről az intézményekről csak elvélve vagy egyáltalán nem esik szó a műben – olyannyira nem, hogy a szöveg alapján még nagy vonalakban sem volna rekonstruálható a platóni állam fizikai működése⁸ –, ellenben gyakori a gondolatmenet elkalandozása lélekfilozófiai, metafizikai, episztemológiai, művészetelméleti területekre, akkor a filozófiatörténész – aki mégiscsak egy *államfilozófiai* opust értelmez éppen – arra kényszerül, hogy az ÁLLAM-ból kiemelje az érdemi, politikafilozófiai mondanivalót, és ezt minden egyébtől elvonatkoztatva összefoglalja, például így.

A mű az állam struktúráját írja le, az emberi lélek szerkezetének analógiájára. Ahogy a lélek három részre (gondolkodó lélekrész, indulati erő, vágyakozó rész) osztható, úgy áll az állam három osztályból (filozófusok, örök, termelők). A gondolkodó lélekrész, illetve a filozófusok erénye a bölcsesség. Az indulati erő, illetve az örök erénye a bátorság; mindhárom lélekrésznek, illetve osztálynak része van a mértéktartás erényében, és ha mindhárom rész a maga funkcióját – és csak azt – tölti be, akkor jelenik meg a lélekben, illetve az állam egészében az igazságosság. Ideális esetben az államban a filozófusok osztálya, a lélekben pedig a gondolkodás gyakorolja az uralmat. Ez az államforma az arisztokrácia (szó szerint: a legjobbak uralma), a neki megfelelő embertípus az arisztokrata, vagyis a filozófus-uralkodó. Ha ez az állapot hanyatlásnak indul, akkor négy egymást követő fázison megy át. (1) Előbb az indulati erő veszi át a vezetést (timokrácia, becsvágyó embertípus), majd a vágyakozó lélekrész kezébe kerül az uralom. Ennek a harmadik résznek a vezető tevékenysége (2) előbb a szükségletszerű vágyak kielégítését célozza (oligarchia, oligarchikus embertípus), majd (3) a nem szükségletszerű, de törvényes vágyak kielégítését (demokrácia, demokratikus embertípus), végül (4) a nem szükségletszerű és törvényellenes vágyakét (tűrannisz, tűrannikus embertípus).

Ennek a fajta összefoglalásnak nagy hagyománya van az újkori filozófiatörténetben. Johann Jakob Brucker terjedelmes és korszakalkotó munkájában⁹ a következő hét pontban foglalja össze Plátón politikafilozófiai tanítását:

„I. Az állam (*respublica*) a lélek felosztásához hasonlóan három részre tagolódik: örökre, segédezőkre és kézművesekre. Az első csoport tagjai megfontolásokat tesznek és uralkodnak; a másodikéi fegyverrel védelmezik az államot; az utolsó csoport tagjai mesterségeket folytatnak, és szolgáltatásokat nyújtanak.

II. Az az állam a legboldogabb, ahol az uralkodók filozófusok, és elsődlegesen a jót kontemplálják.

III. Az emberi nem a rossztól csak akkor szabadulhat meg, ha vagy a filozófusok uralkodnak, vagy az uralkodók az isteni dolgokra vonatkozó filozófiával foglalkoznak.

IV. Az államnak öt alakzata van. Az első az arisztokrácia, midőn a legjobbak uralkodnak; második a timokrácia, midőn a becsvágyók vannak uralmon; harmadik¹⁰ a demokrácia, midőn a nép az uralkodó; negyedik az oligarchia, midőn kevesek kezében van a hatalom; az utolsó a tűrannisz, amely mind közül a legrosszabb.

V. Kezdetben minden állam betegeskedő (azaz nem felel meg a platóni ideának); jobbításra szorul, olyan, valamennyi korosztályból kiválasztott embereket igényel, akik sajátosságainak, természetének, sajátos elhelyezkedésének megfelelően kezelik intézmények és nevelés segítségével.

VI. Ezekben a nem tökéletes államokban a nőközösség nem valósulhat meg, csak a tökéletes államban, ahol a kiteljesedett értelem uralkodik a vágyakon. Csúf szeplő Platón tanításán ez a nőközösség, amelyet azonban némelyek bocsánatosnak tartanak. De mivel nem világos, hogy Platónnak erről valójában mi a véleménye, felfüggesztjük az ítélkezést.

VII. A mind a cselekvésben, mind a kontemplációban működő, politikai értelemben vett erény az, amely az államot jó, boldog és önmagával összhangban álló közösséggé teszi.”

Miután Brucker műve egy évszázadra meghatározta a filozófiatörténeti összefoglalások témakezelését, az ÁLLAM tartalmának ez a lapidáris bemutatása igencsak elterjedt,¹¹ az oktatásban pedig mindmáig jelen van.

Ha az ÁLLAM politikafilozófiai tartalmának ilyen típusú összefoglalását adjuk, akkor a mű huszonhat fejezetének témáját érintettük.¹² Csakhogy a mű egésze 195 fejezetből áll! Valami nincs rendjén egy olyan értelmezéssel, amely a gondolatmenetnek nem egészen tizennégy százalékát tekinti lényegesnek, nyolcvanhat százalékát pedig kitérőnek, önisméltásnak, szervesen ékítménynek kénytelen minősíteni.¹³

2

Az értelmezés e kudarcának egyszerű oka van: ez a mű nem államelméleti munka, és a címe nem az, hogy ÁLLAM.

Finomítsunk ezen a kemény felütésen: Platón szóban forgó munkájának a címe nem *Polisz*, hanem *POLITEIA*. A *politeia* kifejezés jelentései szótáraink szerint – többek között – a következők: államrend, alkotmány, kormányforma, közéleti tevékenység, az állampolgár köznapi élete, életmód, életvitel. A felsoroltak természetesen a kereteit jelölik ki csupán a platóni cím lehetséges értelmezésének. Lássuk közelebről e kereteket!

Az „államrend”, „alkotmány” fogalmak egyfajta *megalkotott rendre* utalnak. Ám ez a rend nem statikus elrendezettség, hanem egy működő szerkezet – vagy szervezet – dinamikus rendje. A paradigmátikus szerkezet a kozmosz, a *par excellence* szervezet pedig az élőlény (*zoon*).

A *politeia* kifejezés etimológiailag olyan szóbokorba tartozik, amelynek további tagjai a *polisz*, *politika*, *politész* (polgár), *politeuszthai* (politikai tevékenységet végezni, illetve politikai tevékenység tárgyának lenni) szavak. Ez a körülmény a terminus közösségi/társadalmi beágyazottságára utal.

A *politeia* működése emberi cselekvésben nyilvánul meg. Ez a cselekvés a *praxisz*, a morális/közösségi tevékenység. Morálisan cselekedni annyit, mint az erények szerint végezni tevékenységeinket. Az erények színhelye a lélek. A *praxiszban* a lélek cselekszik.

Kozmosz, eleven organizmus, társadalmi közösség, lélek – ezek jelölik ki a *politeia* platóni koncepciójának kereteit. Az orientáló fogalmak nemcsak hogy ott húzódnak állandóan a *politeia* terminus használata mögött, de néha erőteljesen bevillannak a képbe. A kozmikus aspektus a Jó ideájára vonatkozó hosszú fejtegetésben (VI. 18.–VII. 2.) lép előtérbe, amelynek végén Szókratész kemény kézzel visszakormányozza a gondolatmenetet „a magán- és közélet” területére (VII. 3. 517c). Erre a radikális korlátozásra azért van szükség, mert a beszélgetés ezen a ponton elindulhatna egy teljes kozmológiai elmélet kifejtése felé.

Az organizmus aspektusa a gyermek- és nőközösségen alapuló *kallipolisz*¹⁴ működésének leírásában jelenik meg, ahol a polisz hovatovább egyetlen individuummá egységesül (V. 10. 462c–d). Mint Arisztotelész rosszállóan megjegyzi: „[A] városállam ezen az úton továbbhaladva s folyton egységesebbé válva többé már nem városállam; mert hisz a városállam természet szerint egy bizonyos sokaság, márpedig ha mindjobban egységessé válik, lassanként a városállamból család, a családból egyes ember lesz.” (POLITIKA, II. 2. 1261a 16–19.)

A lélek aspektusa kezdettől jelen van a politeiáról szóló beszélgetésben, amely a vége felé már egyenesen „*a bennünk lévő, a lélekben lévő politeiát*” teszi tárgyává (IX. 13. 591e; X. 6. 605b; X. 8. 608b).

Az elmondottakból látható, hogy a platóni POLITEIA címének fordításaként nem áll rendelkezésünkre olyan kifejezés, amely ezt a többszólamú terminust egyetlen szóval vagy nominalizált szócsoporttal visszaadhatná. A legjobb megoldás az volna, ha megtartanánk az eredeti címet.

A termékeny asszociációs bázis már akkor eltűnik a platóni mű mögül, amikor a címet így fordítják latinra: RES PUBLICA. A *res publica* ugyanis nem rendelkezik a *politeia* értelmezési kereteivel.¹⁵ Tegyük egy próbát! Platón kortársa, Iszokratész így nyilatkozott: „*Az állam lelke nem más, mint a politeia*” (*eszti gar pszúkhé poleósz uden heteron é politeia*, 7., 142.).

Ha ezt lefordítanánk latinra: *Anima enim civitatis nihil aliud quam res publica est* – ez semmi más, mint egy épületes szóvirág.

Hasonló a helyzet azzal a platóni gondolattal, amely szerint a helyesen nevelkedett ember „*pillantását az ő belső alkotmányára (en hautó politeia) fogja függeszteni*” (IX. 13. 591e), mert ennek az alkotmánynak „*van egy égi mintája annak a szemé előtt, aki azt meglátni és önnön bensőjét a látottak szerint megszervezni akarja*” (uo. 592b). Ez a gondolat a POLITEIA ideaelméletének és lélekfilozófiájának a záróköve. Ám a latin fordítás egészen másfelé viszi el a gondolkodást. Az *ad interio rem sui rem publicam semper aspiciens* („*mindig belső res publicájára tekintő ember*”)¹⁶ elegáns, ám üres allegóriának hangzik, amely legfőjebb úgy tölthető meg másodlagos tartalommal, hogy konceptualista értelmezését adom: a *res publicának* emberünk az ő elméjében jelen lévő fogalmával foglalkozik.

A platóni mű címének – modern nyelvi fordításai alapján – ez az egyetlen jelentésárnyalata marad: „Az állam”.¹⁷ Ez az értelmező fordítás generálja az olvasó imént említett vélelmét arra vonatkozóan, hogy egy terjengős kitérőkkel megtűzdelt államelméleti szakmunkát olvas éppen. Ám ennek a vélekedésnek nem kevesebb esik áldozatául, mint a POLITEIA kompozíciója.

Ezt kell most szemügyre vennünk.

3

Aki figyelmesen olvassa a hatodik könyvet, észreveheti, hogy Platón önmagát is ábrázolja a szövegben, amint éppen a POLITEIA-n dolgozik. A filozófusok – olvassuk –, *kezükbé veszik az államot és az emberi jellemeket, mint egy írótablát... és először is tisztára törlik, ami nem könnyű feladat. De hát tudod, hogy éppen ebben különböznek a többi államférfitől, hogy sem egyénhez, sem államhoz nem hajlandók nyúlni és nekik törvényeket szabni addig, amíg tisztán nem vehetik kézbe, vagy maguk meg nem tisztítják*”.

„– Ezt helyesen teszik – jegyezte meg.

– Ezek után ugye megrajzolják az alkotmány vázlatát (to szkhéma tész politeiasz).

– Bizonyára így járnak el.

– Aztán, gondolom, a kidolgozás közben gyakran tekintenek mindkét tárgyra: egyrészt arra, ami természettől fogva igazságos, szép és mértéktartó, meg a többi effélére, másrészt arra, amit az emberekben ők maguk hoznak létre, amikor a különböző viselkedésmódokból összekeverik és elegyítik az »emberszínt«, eljárárukban annak alapján ítélve, amit mint emberi megnyilvánulást Homérosz is »istenformájúnak« és »istenhez hasonlatosnak« nevezett.

– Helyesen cselekszenek – mondta.

– Munka közben, gondolom, hol kitörölnek, hol meg újra berajzolnak valamit, mindaddig, amíg csak a lehető leginkább nem jár sikerrel az a szándékuk, hogy olyan emberi jellemeket alkossanak meg, amelyek istennek tetszőek.” (VI. 13. 501a–c.)

Az így munkálkodó filozófus lépései a következők:

1. Kézbe veszi az államot és a jellemeket, „mint egy írótablát”.

2. Megtisztítja.

3. Megrajzolja a politeia vázlatát.

4. E vázlat kidolgozása közben váltakozva két tárgyra tekint: az ideákra mint modellre, és a műre, amelyet a modell hasonlatosságára ő maga alkot.

5. A kidolgozás során „kikeveri az emberszínt (*andreikelon*)”, azaz jellemeket alkot.

6. A jellemek megalkotása a kép folyamatos modulálása – már megalkotott részletek kitörlése, új részletek berajzolása – közepette megy végbe.

A 6. lépésből látható, hogy a filozófus politeiaalkotó tevékenysége nem a márványtömböt faragó szobrász, hanem a festő munkájához hasonlít, aki művébe folyamatosan új motívumokat dolgoz bele, és egy új motívum megjelenése az eddig elkészült munka színeinek és alakjainak folyamatos modulálásával, gyarapításával, festői újraértelmezésével jár együtt.¹⁸

Az 1. lépésből nyilvánvaló, hogy a filozófus nem úgy dolgozik, hogy írótablán – mint egy tervezőasztalon – államot és jellemeket tervez, hanem a meglévő államot és jellemeket használja írótablaként. Ennélfogva a 2. lépésben nem azt az írótablát tisztítja meg, amelyre majd az állam és a jellemek rajza kerül, hanem az államot és a jellemeket tisztítja meg, hogy azután majd ezekben megalkothassa művét.

A 3. lépésből látható, hogy a mű megalkotása nem más, mint a politeia létrehozása. Noha az 1. lépésből nyilvánvaló, hogy a politeiát a filozófus az államban (*polisz*) és a jellemekben (*éthosz*) alkotja meg, az 5. és 6. lépésben a polisz háttérbe szorul, és a politeia írótablája a jellem marad.

A 4. lépés megerősíti, hogy a filozófus mint művész nem a X. 1–8. fejezetekben bemutatott utázművészek egyike: nem az idea másolatát, a kontingens fizikai entitást használja modellként, hanem magát az ideát.

4

Láttuk a művészt alkotás közben. Lássuk most magát a művet!

A POLITEIA szövege négy szerkezeti egységre tagolódik.

(a) I. könyv.

(b) II., III., IV., VIII., IX. könyv, valamint a X. könyv 1–12. fejezete. Ezt a szövegegyüttest a továbbiakban a rövideg kedvéért „központi könyveknek” fogom nevezni.

(c) V., VI., VII. könyv, az ún. „zárványkönyvek”.

(d) X. 13–16. A pamphüliai Ér látomása.

Az első könyv különálló egység volta olyan szembetűnő, hogy a régebbi filológia olykor egyenesen önálló műként kezeli, és THRASZÜMAKHOSZ címen sorolja be a platóni corpusba.¹⁹

A PAMPHÜLIAI ÉR LÁTOMÁSA tartalmilag és stílusban is elkülönül a központi könyvektől: nem érvekkel operáló filozófiai dialógus, hanem monológ formájában előadott lélek-mítosz.

Az V., VI., VII. könyv azért zárvány a mű szövetében, mert a VIII. könyv a IV. könyv témáját folytatja, és a VIII., IX., X. könyv gondolatmenete sehol nem hivatkozik az V., VI., VII. könyvben foglaltakra.

A szerkezet egészét eleve keretbe foglalja az a mozzanat, hogy a pamphüliai Ér alvilágjárása (X. 13–16.) a Hadész kapuján belépni készülő Kephaloszra (I. 2–5.) utal vissza, aki igazságosságban eltöltött életének köszönhetően bizalommal tekint az alászállás elébe.

Hasonló keretet jelöl ki a dialógus filozófiai fejtegetésének utolsó mozzanata, az igazságosság végső dicsérete (X. 12.): arra a kérdésre ad választ, amelyet Glaukón és Adeimantos a központi könyvek szövegének kezdetén (II. 1–9.) tett föl Szókratésznek. Sőt, a szöveg egy játékos utalás formájában még ennek is mögé hatol: az első könyv gondolatmenetére alludál. Amikor ugyanis Szókratész azt kérdezi: „*Aztán visszaadjátok-e nekem, amit kölcsönvettetek a beszélgetés során?*” (X. 12. 612c), akkor ugyanazt a ’visszaadni’ jelentésű *apodidonai* igét használja, amely az igazságosság első, kephalosz–polemarkhoszi definíciójának kulcskifejezése volt: az igazságosság „*annyit jelent, mint... visszaadni azt, amit mástól kaptunk*” (I. 5. 331d).

Az allúzió szándékos voltát jelzi, hogy Glaukón megérti a célzást, és így válaszol a visszaadásra vonatkozó kérdésre: „*Igazságtalanságot követnék el, ha nem emlékezném rá.*” (X. 12. 612d.)

Finom jelzése a keretnek, hogy a mű utolsó mondatának elején ezt olvassuk: „*Ha megfogadjuk, amit mondok... akkor mindig a fölfelé vezető úthoz ragaszkodunk.*” (X. 16. 621c.)

A POLITEIA első mondatának első szava pedig ez volt: „*Lementem*” (I. 1. 327a).

Bizonyos értelemben tehát – ha nem is úgy, ahogy halikarnasszoszi Dionüsziosz gondolta²⁰ – a POLITEIA gondolatmenetének bejárása egy alvilágjárás is, amelynek befejeztével, ha megfogadjuk, amit Szókratész mondott, azzal a bizalommal és reménnyel térhetünk vissza, hogy további életünkben – sőt életeinkben – „*cselekvően boldogulunk*” (*eu Prattómen*).

5

Mint említettem, a központi könyvek (II., III., IV., VIII., IX., X. 1–6.) önálló egységet alkotnak a művön belül. Tekintettel arra, hogy e könyvek tárgya ugyanaz a fogalom (az igazságosság), mint amit az első könyv beszélgetői fejtegettek, fölmerül a kérdés: miben különbözik a központi könyvek vizsgálati módszere az első könyv megközelítésmódjától. Röviden szólva abban különbözik, hogy az első könyvben az igazságosság egy bizonyos emberi cselekvés vagy viselkedés minősége, a központi könyvekben pedig a lélek minőségéként lép elénk.

Mi a jelentősége ennek a változásnak?

Glaukón és Adeimantos az első könyv negatív végeredményének ismeretében szándékosan provokatív stílusban előadja az igazságosságot kárhóztató, az igazságtalanságot dicsérő nézetét, amely a közvéleményben is jelen van, és Thraszümakhosz érvelé-

sének is alapjául szolgált. Bevallott céljuk az, hogy ezzel Szókratészt olyan ellenérvek megfogalmazására késztessek, amelyek fényt derítenek az igazságosság mibenlétére és az emberi életben betöltött pozitív szerepére. Glaukón így fejezi ezt ki: „*azt szeretném hallani, hogy micsoda mindegyikük [ti. az igazságosság és az igazságtalanság], és önmagukban véve (auto kath' hauto) melyiknek milyen hatása van (tina dünamin ekhei) a lélekben*” (358b).

Adeimantosz kérése hasonló: „*közületek, te csodálatra méltó ember, akik az igazságosság védelmezőinek tartjátok magatokat, kezdve a régi idők félistenein, akiknek mondásai ránk maradtak, egészen a mai kor embereiig soha senki nem akadt, aki az igazságtalanságot másért kárhoztatta, és az igazságosságot másért magasztalta volna, mint a belőlük származó tekintély, ki-tüntetések és egyéb juttatások miatt. Ám azt, hogy önnön erejénél (dünamisz) fogva, az ember lelkében lakozván, elrejtve az istenek és az emberek elől, mi az egyik és mi a másik, még sem költeményben, sem prózában nem fejtette ki soha senki megfelelő módon, olyan értelemben, hogy amaz a legnagyobb rossz, amit a lélek befogadhat, az igazságosság pedig a legnagyobb jó*” (366d–e).

Később Adeimantosz így fogalmazza meg a kérést: „*Ne csak azt mutasd meg érvedben, hogy az igazságosság jobb az igazságtalanságnál, hanem azt is, hogy egyik is, másik is önmagánál fogva miféle hatást fejt ki abban, aki birtokolja, amely hatás miatt aztán emez rossz, amaz meg jó.*” (367b.)

Néhány sorral alább szinte szó szerint megismétli ezt: „*Ezért ne csak azt mutasd be érvelésedben, hogy az igazságosság jobb az igazságtalanságnál, hanem azt is, hogy egyik is, másik is önmagánál fogva mit idéz elő abban, aki birtokolja – akár rejtve marad az istenek és emberek előtt, akár nem –, amely hatás folytán aztán az egyik jó, a másik rossz.*” (367e.)

Összesen tehát négyszer ismétlődik meg az a kíváncsi, hogy az igazságosságot

(1) az emberi lélekben kell vizsgálni,

(2) önmagában, azaz külsőlegesen megnyilvánulásától és társadalmi presztízsétől függetlenül kell szemügyre venni.

A korai dialógusok Szókratésza ezt a kérést valószínűleg visszautasította volna, arra hivatkozva, hogy amiként az erény vizsgálatában nem teszünk különbséget aközött, hogy férfinak vagy nőnek, fiatalnak vagy öregnek az erényéről van-e szó (vö. MENÓN, 71e skk.), akként az igazságosságról szólva sem kell firtatnunk, hogy az a lélekben vagy a cselekedetben vagy valahol másutt jelenik-e meg éppen, hanem egyedül arra kell tekintettel lennünk, ami minden előfordulásában egy és ugyanaz: a lényegére (*uszia*).

Az a körülmény, hogy Szókratész beleegyezik az új szempontú vizsgálatba, arra utal, hogy itt olyan jelentős szemléletváltás van készülóban, amilyen a PHAIDÓN „*második hajójúja*”.²¹

A korábbi költők és gondolkodók egyébként nem hanyagságból nem mutatták meg, hogy az igazságosság „*önnön erejénél fogva, az ember lelkében lakozván*” micsoda, hanem azért, mert az erények az ő felfogásuk szerint nem a lélekben lakoznak, hanem a cselekvő ember tetteiben, illetve viselkedésében.

„*Jól tudom én, hogy a harctól messze a gyáva menekszik,
és aki hős, annak helytállnia sziklaszilárdan
kell a csatában, akár őt sebzik, akár sebeket vág*”

(ILLIÁSZ 11. 408–410.)

– mondja Odüsszeusz. Amikor ezt mondja, akkor a bátor embernek azokat a tetteit és azt a viselkedését mutatja meg, amelyek láttán a szemlélő megállapíthatja, hogy aki így

cselekszik és így viselkedik, az bátor. Platón szókratikus korszakának erénydefiníciói éppen azért vallanak kudarcot, mert a definíció megfogalmazója is, de maga Szókratész is az erényt bizonyos cselekvés- vagy viselkedéstípusok minőségének tekinti, ezért a kérdéses erényt úgy definiálja, hogy egy paradigmátikus cselekvés- vagy viselkedésfajttal azonosítja. A bátorság nem más, mint helytállás a csatasorban (LAKHÉSZ, 190e, vö. Odüsszeusz iménti szavaival), a helyes gondolkodás (*szóphrosziéné*) abban áll, hogy nyugodt lassúsággal cselekszünk (KHARMIDÉSZ, 159b), az istenség (*hosziotész*) az isteneknek végzett szolgálat (EUTHÜPHRÓN, 12d–e).

Az ilyen definíció elégtelensége egy *elenkhosz*²² segítségével könnyen kimutatható: hiszen a csatában nemcsak a helyén maradva, hanem például színleg hátrálva is cselekedhet bátran a harcos, továbbá bátran viselkedni nemcsak a harcban lehet, hanem egyéb körülmények között is. Ám ha Glaukón és Adeimantos indítványának megfelelően az erényeket betelepítjük a lélekbe, akkor olyan fogalmakká válnak, amelyeknek definíciója nem érzékeny az *elenkhosz*-ra. Például a bátorság meghatározása a POLITEIÁ-ban ez lesz: „*a félelmetes dolgokról és ezek ellenkezőjéről vallott helyes és törvényes nézetnek minden körülmények között való megőrzését nevezem... bátorságnak*” (430b), ahol a megőrzés a helyes nézetnek a lélekben való megőrzését és a lélek által történő megőrzését jelenti. Ennek a definíciónak az értelmében a bátor cselekvés és viselkedés abban áll, hogy a lélek állandóan azonos módon viselkedve (azaz minden körülmények között megőrizve nézetét) a variábilis külső feltételeknek megfelelően változatos módon cselekszik. Ebben az új felfogásban a lélek úgyszólván zsilipként szolgál a változatlan formájú erény és a változékony formájú erényes cselekvés között. Mivel az *elenkhosz* éppen azon alapult, hogy az erényes cselekvés közegének változékonyságára hivatkozva vonta kétségbe az erény megjelenési formájának definiált önazonosságát, könnyen belátható, hogy az erény változatlan közegének (a léleknek) az erényes cselekvés változó közegétől (a külvilágtól) való elválasztása hatástalanítja a cáfolatot.

Az új felfogás érvényesítéséhez persze arra van szükség, hogy rendelkezésre álljon az erényeket befogadni képes léleknek egy olyan fogalma, amely eddig nem volt jelen a görög filozófiában. Ennek a lélekfogalomnak a kidolgozása történik meg a POLITEIÁ-ban, és ez az a mozzanat, amelynek jelentősége a PHAIDÓN „*második hajóútjához*” fogható.

Amikor a dialógusban egy új téma kerül szóba, szinte biztosak lehetünk abban, hogy a beszélgetés valamely korábbi szakaszában halkan és hangsúlytalanul már megcsendült az a dallam, amely majd az új téma vezérmotívuma lesz. Így például az ideatan episztemológiai alapvetését (V. 20–22.) megelőzően, a 17. fejezetben mintegy mellékes, köznyelvi kifejezéseként elkezdnek fölbukkanni az ideaelmélet olyan alapvető terminusai, amilyen a „*maga a...*” (*auto to...*) kifejezés, amely az idea megjelölésére szolgál,²³ valamint a „*részesevés*” és a „*paradigma*” szavak (V. 17. 472c). Hasonlót figyelhetünk meg az erényt hordozó léleknek a központi könyvek esetében centrális jelentőségű fogalommal kapcsolatban is: már korábban megjelent. A Thraszümakhosszal folytatott beszélgetés végén Szókratész azt az érvet adta elő, hogy mindennek, aminek van valami funkciója, erénye is van, amellyel ha nem rendelkezik, nem tudja jól betölteni funkcióját. Például a szem funkciója a látás, a fülé a hallás. Ezzel kapcsolatos az erényük is. Majd Szókratész így folytatta: „*Van-e a léleknek olyan dolga [= funkciója], amelyet semmi másnak a segítségével nem tudnál elvégezni? Például a másokról való gondoskodást, a vezetést, a megfontolást és így tovább, tulajdoníthatjuk-e másvalaminek, mint a léleknek, és nem azt kell-e mondanunk, hogy mindez az ő sajátos dolga? – Azt kell mondanunk, hogy a sajátos dolga. – ... – Ugye valamilyen erényt is tulajdonítunk a léleknek?*” (353d.)

Innen már csak egy lépés annak a bizonyítása, hogy a lélek erénye az igazságosság. Így amikor Glaukón és Adeimantos az a kérdést veti föl, hogy „*önnön erejénél fogva, az ember lelkében lakozván, elbrejtve az istenek és az emberek elől*” mi az igazságosság, akkor a lélek fogalma, valamint a lélek és az igazságosság szoros kapcsolata olyan motívumok, amelyek már bele vannak horgonyozva a beszélgetésbe. Az első könyvben szóba kerülő lélek persze még nem azonos az állam szerkezetével analóg háromosztatú lélekkel (az csak a IV. könyv 11. fejezetében fog megjelenni), és az itt definiált igazságosság sem azonos a IV. könyv 10. fejezetének erényével. Addig még hosszú utat kell bejárnia a beszédnek.

6

Hajlamosak vagyunk úgy fogalmazni – írásom elején magam is így jártam el –, hogy Platón az államot a lélek analógiájára építi föl. Valójában ez a viszony éppen fordított: a filozófus a lelket építi föl úgy, hogy az államot tekinti mintának. Mintára azért van szüksége, mert a lélekkifilozófiai gondolatnak²⁴ nincs előzménye a görög gondolkodásban.

Hogyan válik az állam a lélek paradigmájává?

Ennek a folyamatnak az egyenes lefutású menete az volna, ha a szerző a közmegegyezés vagy valamely nagyon erős és természetes evidencia alapján tudná bemutatni, hogy az állam természeténél fogva három osztályból épül föl, amelyek mindegyikének megvan a maga sajátos erénye, majd úgy érvelne, hogy mivel a lélekben ugyanezek az erények működnek, a lelket is három, a társadalmi osztályokkal analóg részre kell osztanunk.

Ám az állam hármas osztatú szerkezete ugyancsak ismeretlen gondolat a kor görög kultúrájában, és a meglévő uralmi formák²⁵ között bajosan lehetne olyat találni, amelyben a vezetők és alárendeltek csoportjának alapvető kettős szerkezetét fölülrná egy három elemből álló struktúra.²⁶

A központi könyvek gondolatmenetének vonatkozó része (II. 10.–IV. 10.) ezért más-ként épül föl. A beszélgetők első lépésként létrehozzák a minimális államot (II. 10–12.), amely csupa kézművesből áll. Második lépésként létrejön a megtisztítandó fényűző állam, amelyben már megjelennek a külső és belső rendre felvigyázó örök (II. 13–14.), majd később – egy utalás erejéig – a „*valódi örök*” (a VI. könyv 1. fejezetében bevezetett némenklatúra szerint: „*a filozófusok*”), akik a „*felvigyázók*” életét és tevékenységét ellenőrzik (III. 20. 414b). Ezzel a hármas osztatú szerkezet már anticipálva van ugyan, de itt még semmi garanciája sincs annak, hogy a *kallipolisz* ebből és csak ebből a három osztályból fog állani. A hármas szerkezet *teljes* volta először szintén anticipáció formájában jelenik meg, a következőképpen: „*Mérlegelnünk kell, vajon olyan céllal szervezzük-e meg az öröket, hogy nekik jusson minél nagyobb boldogság, vagy pedig inkább az állam összességére legyünk tekintettel, és arra ügyeljünk, hogy ennek jusson az ki, a felügyelőket és az öröket pedig arra szorítsuk rá és arról győzzük meg őket, hogy a maguk feladatát minél tökéletesebben véghez-
zék, és éppúgy a többiek is mind, és hagyjuk, hogy az állam összességének gyarapodásával és helyes berendezkedésével minden egyes csoportnak a saját természete juttasson a boldogságban való részesedést.*” (IV. 1. 421b–c.)

A gondolatmenetnek ezen a pontján a *principium charitatis*²⁷ alkalmazásával már elfogadhatjuk, hogy „*a többiek mind*” kifejezés pontosan egy társadalmi osztályra, a kézművesek (és szolgáltatók) osztályára vonatkozik. A szerkezet igazán zárttá majd a négy sarkalatos erény megjelenésével (IV. 6–10.) válik: a felügyelő örök erénye a bölcsesség,

bátorság, mértéktartás, a felvigyázó öröké a bátorság és a mértéktartás, a kézműveseké a mértéktartás, az állam egészének erénye pedig az igazságosság (lásd a IV. könyv 23. jegyzetét). Ebbe a sémába további szerkezeti elemek már nem helyezhetők bele.

Csakhogy itt az értelmezés azzal a további problémával találja szembe magát, hogy a sarkalatos erények négyessége szintén nem konszenzus a korabeli görög kultúrában, ezért Platónnak azt is meg kell alapoznia. A megalapozás az örök nevelésének leírásában történik (II. 15.–IV. 5.).

A szövegnek ez a része figyelemreméltóan sok testi-lelki kiválóság (erény) és silány-ság fogalmát mozgósítja. Ahhoz, hogy az ifjú ember ör lehessen, a következő tulajdonságoktól kell megtisztulnia: igazságtalanság (378b), gyűlölködés (378b), esküszegés (379e), viszálykodás (379e), vetélkedés (379e), szemfényvesztés (380d), istenkáromlás (381d), gyávaság (381d), hamisság (382a), hazugság (382a), rémület (386c), hevültség (386c), lágylelkűség (386c), siránkozás (386d), jajveszékélés (386d), hajlam heves nevetésre (388e), hangulatváltozások (388e), tiszteletlenség (389e), fegyelmezetlen étkezési és szexuális szokások (390a), megvesztegethetőség (390d), haszonlesés (390d), hübrisz (391b–c), rablás (391d), értéktelen, hitvány jellemek utánzása (395d–396a), betegségnek, szerelmi őrjöngésnek, részegségnek az utánzása (396d), szolgálai lelkület (400b), elbizakodottság (400b), őrjöngés (400b), rossz jellem (400b), féktelenség (400b), szabad emberhez nem illő viselkedés (401b), zabolátlanság (403a), szilajság (410d), túlzott keménység (410d), elpuhultság (410d), túlzott szelídség (410d), lobbanékonyosság (411b), izgátság (411b), összeférhetetlenség (411b).

A megtisztult lélekben erényeknek kell megjelenniük. Az ör legyen éber (375a), fürge (375a), erős (375a), bátor (375a; 381a; 386a; 395c), rettenthetetlen (375b), legyőzhetetlen (375b), szelíd (375c), kemény (375c), erős indulatú (375c), bölcsességszerető (375c), tanulékony (376b), gyors (376c), erőteljes (376c), az istennel szemben korrekt magatartást tanúsító (378b; 383c; 386a; 395c), jó (379a; 396b–c), nem ártalmas (379b), hasznos (379b; 396d), belátó (381a), istenhez hasonlatos (383c), szüleit tisztelő (386a), barátságos (386a), szabadságszerető (386b), a szolgaságot gyűlölő (386b), független (386d), halált megvető (386d), igazmondó (389b), mértéktartó (389d), szabad (395c), derekas (396b–c), határozott (396c), megfontolt (396c).

Ez a szertelenül bőséges lista a következőkben így redukálódik: „– Akkor hát az istenekre mondom, ez az, amiről beszélek, hogy zeneértők sem leszünk addig, sem mi, sem az örök, akikről azt állítjuk, hogy nekünk kell őket nevelnünk, amíg a mértéktartásnak, a bátorságnak, a nemeslelkűségnek (eleutheriotész), a fennköltségnek (megaloprepeia) és valamennyi testvérüknek, illetőleg ezek bárhol előkerülő ellentéteinek formáit meg nem ismerjük, és észre nem vesszük jelenlétüket mindenben, amiben benne vannak, mind a magukét, mind a képmásaikét, és sem kicsinyben, sem nagyban nem hanyagoljuk el, hanem úgy tartjuk, hogy mindez ugyanazon a technikán és gyakorláson alapszik.” (III. 12. 402b–c.)

Innen jutunk el a sarkalatos erények bevezetéséhez: „– Úgy gondolom, hogy államunk, ha csakugyan helyesen van megalapítva, tökéletesen jó.

– Szükségképpen – felelte.

– Nyilvánvaló, hogy bölcs, bátor, mértéktartó és igazságos.

– Nyilvánvaló.” (IV. 6. 427e.)

Ami itt dramaturgiailag Glaukón föltétlen beleegyezéseként jelenik meg, az dialektikai szempontból egy olyan szerződésnek az egyik eleme, amely szerződést a kérdező köti a válaszolóval, és amely így parafrázálható: „Ha beleegyezel abba, hogy ez a négy sarkalatos erény létezik, akkor bebizonyítom neked, hogy mind az állam, mind a lélek három részből épül föl.”²⁸

A lélek/állam analógia a második könyvben az „apró betűs és a nagy betűs szöveg” hasonlatával kezdődik: „szerintem úgy kell elvégeznünk a vizsgálatot, mint amikor valaki arra utasít nem nagyon éles szemű embereket, hogy távolról olvassanak el egy apró betűs szöveget, aztán egyikük észreveszi, hogy ugyanazok a betűk megvannak valahol nagyobb formában és nagyobb alapon. Gondolom, ezt szerencsés felfedezésnek tartanák: először az utóbbiakat olvasnák el, és azután vizsgálják meg az apró betűs szöveget, hogy vajon ugyanazok a betűk fordulnak-e benne elő” (II. 10. 368d).

A beszélgetés a negyedik könyv 10. fejezetének a végén jut el arra a pontra, hogy a „nagy betűs szöveg” tartalmával (az állam felépítésével és a benne működő erények mi-benlétével) már megismerkedtünk, most nekiláthatunk a lélekről szóló tanítás „apró betűs szövegének”.

Már kezdetben kiderül, hogy az analógiát fenntartással kell kezelnünk. „Mármost ami ott [ti. az állam vizsgálatában] megnyilvánult számunkra, azt vigyük át az egyes emberre, és ha ott megerősítést nyer, akkor rendben van. Am ha az egyes emberben másnak mutatkozik, akkor térjünk vissza az államhoz, és vizsgáljuk meg újra a kérdést” (IV. 11. 434e) – inti Szókratész Glaukónt. Nem ez az egyetlen szöveghely, ahol Platón nyitva hagyja a gondolatmenet eredménye továbbgondolásának lehetőségét.²⁹ Módszertanilag nem más ez, mint az alkotás folyamatának az a főtebb már idézett lépése, amikor a filozófusok „munka közben... hol kitérőlnék, hol meg újra berajzolnak valamit” (VI. 13. 501a). Itt azonban Szókratész fenntartásai erősebbek: „És hidd el, Glaukón, hogy véleményem szerint a jelenlegi beszédünkben alkalmazott módszerekkel ezt [ti. a hármas osztatú lélek valódi mi-benlétét] aligha tudjuk szabatosan megragadni. Efelé egy másik, hosszabb és nagyobb út vezet.” (IV. 11. 435d.)

„A jelenlegi beszédünkben alkalmazott módszerek” megnevezés a lélek/állam analógiára vonatkozik. Valóban, ebben az analógiában egy sajátos aszimmetria mutatkozik.

A hármas osztatú állam szerkezeti felépítése az állam geneziséből nyeri magyarázatát: amikor a *termelőkből* álló minimális állam fényűző állammá válik, akkor a hódítás-hoz és a külső-belső ellenség elleni védekezéshez szüksége lesz *fegyveresekre* és a fegyvereseket kiképző és nevelő *felügyelőkre*. A léleknek ellenben – halhatatlan lévén – nincs genezise. A lélek szerkezeti felépítése a lelki funkciókból nyeri magyarázatát: a *vágyakozás* tárgyát az *értelem* hagyja jóvá vagy utasítja el, és e második esetben az *indulati erő* segítségével lesz úrrá a vágyakozáson (IV. 14.). Ezt a dinamikát az állam működésében nem találjuk. Nehezen lehetne amellett érvelni, hogy a *kallipoliszban* a filozófusok és örök sajátos feladata a termelők tevékenységének szisztematikus korlátozása és kordában tartása volna.

Az államban is jelen van az értelem, az indulati erő és a vágyakozás, hiszen a bölcsesség, a bátorság és a mértéktartás ezeknek a közegében nyilvánul meg. Ha lélek és állam valóban teljesen azonos formájú és működésű entitások volnának, akkor az államban ez a három fakultás belső keletkezésű volna, magából az államból jönne létre. Szókratész azonban amellett érvel, hogy az állam „lelki” fakultásai a polgáraiból származnak. „[K]énytelenek vagyunk elismerni, hogy mindegyikünkben ugyanazok a formák és jellemvonások vannak meg, mint az államban. Hiszen abba máshonnan nem is kerülhettek belé. Nevetséges volna azt hinni, hogy az indulati erő az államba nem az egyénekből kerül, akik ezzel a tulajdonsággal rendelkeznek, mint a thrákok, a szküthák és általában az északi vidék lakói; vagy a tudás iránti szeretet, amely főképp a mi vidékünk lakóiról állítható, vagy a pénzsóvárság, amelyet nem utolsósorban a phoinikiaiakról és az egyiptomiakról szokás mondani.” (IV. 11. 435e–436a.)

Ennek a szöveghelynek – amely nem kevesebbet tartalmaz, mint a lélek primátusának állítását az állammal szemben – azért van nagy jelentősége, mert belőle válik érthetővé a dialógus valódi karaktere: a POLITEIA nem államelméleti, hanem morálpszichológiai mű.

Lássuk azokat a vonásait, amelyek ezt a minősítést támasztják alá!

A hanyatló államformák – állítja Szókratész – azért rosszak, mert bennük az állam részei rosszul működnek (IV. 18.). Egy államelméleti műtől azt várnánk el, hogy e tétele mellett érvelve bemutatja, hogyan és miért diszfunkcionális a timokratikus, oligarchikus, demokratikus és türannikus államszerkezet, miként bomlik meg és hová fajul a három társadalmi osztálynak az az összhangja és együttműködése, amelyet a *kallipoliszban* igazságosságnak nevezünk. Ám e szerkezeti elemzés helyett a VIII–IX. könyv gondolatmenete az államforma elfajulását az elfajult lelki alkatú emberek megjelenéséből vezeti le: timokráciává úgy válik az államberendezés, hogy elszaporodnak benne a timokratikus jellemelek. Így indul meg az állam azon az úton, amelynek végállomása a türannoszi jelleműek államformája, a türannisz lesz.

Ez kétségtelenül legitim vizsgálati módszer, de a filozófus, aki így jár el, nem államelméleti, hanem morálpszichológiai szempontból veszi szemügyre tárgyát. A gondolatmenet előrehaladtával a morálpszichológiai orientáció egyre erősödik.

Közvetlenül azután, hogy a beszélgetők kijelölték az államban és a lélekben a sarkalatos erények helyét és szerepét, Szókratész így folytatja a gondolatot: „– *Teljessé lett és valóra vált hát az ál munk, amelyről megmondtuk, hogy ez a sejtelmünk van róla: valami isteni rendelés folytán mindjárt államalapításunk legkezdetén rábukkantunk az igazságosság elvére és egyfajta mintájára.*

– *A legnagyobb mértékben.*

– *Ez persze, ami segítségünkre volt, valamiféle képmása az igazságosságnak, Glaukón; az, hogy aki vargának született, annak a dolgok rendje szerint lábbelit kell készítenie, és ne tegyen egyebet, az ácsmester meg ács munkát végezzen és így tovább.*

– *Ez láthatólag így van.*

– *Ám a valódi igazságosság – bár kétségkívül valami ilyesféle – nem a »maga dolgainak« külsődleges megtételére vonatkozik, hanem a belsőre: ez az, ami ténylegesen az emberrel önmagával és a »maga dolgaival« kapcsolatos, ami nem engedi meg, hogy az emberben magában lévő részek egyike is nem rá tartozó dolgot tegyen, és a lélek részei egymás dolgába ártsák magukat, hanem mindegyik résznek a saját munkáját helyesen osztja be, hogy az ember uralkodjék önmagán, és szép rendet teremtsen magában, baráti érzelemmel legyen önmaga iránt, összehangolja azt a hármast, akárcsak a zenei összhangzat három fő hangját: a legmagasabbat, a legmélyebbet és a középsőt, ami meg közibük esik, azt is mind összeköti, és a sok részből egészen eggyé forrva mértéktartóan és önmagával összhangban cselekszi azt, amit cselekednie kell, akár vagyonszerzésről, akár teste ápolásáról, akár közügyekről vagy magánügyletről van szó, és mindezekben azt tartja és azt nevezi igazságos és helyes cselekedetnek, amely ezt a habitust megőrzi és kialakítani segíti, bölcsességnek pedig azt a tudást, amely ezt a cselekvést irányítja, igazságtalan cselekvésnek, amely e habitust bomlasztja, tudatlanságnak pedig az ilyen cselekvést irányító véleményt.” (IV. 17. 443b–444a.)*

A lélek/állam analógia, amely korábban két egyenrangú entitás izomorfiájának tűnt, ezen a ponton a minta és a képmás analógiájává lesz: az államban megjelenő igazságosság a lélek igazságosságának a képmása (*eidólon*) csupán. Az állam, a „nagy betűs szöveg”, amely kezdetben modellként szolgált a lélek megismeréséhez, itt elveszíti ezt a funkcióját: a IV. könyv végétől kezdve a hármastatú állam már nem működik magyarázó elvként. A zárványkönyvekben (V., VI., VII.) az örök és a filozófusok egyéni

nevelésének filozófiai megalapozása a téma, a VIII–IX. könyv pedig – mint láttuk – az elfajult államberendezkedések magyarázó elveként az elfajult lélektípusokat használja fel. Itt tárul föl az ötféle államberendezkedés (*katasztaszisz*) alapvető lélekfilozófiai eredete. Ez a modell a háromosztatú szerkezetnek egy olyan változata, amely jóval rugalmasabb és hatékonyabb, mint a IV. könyv lélek/állam analógiája. Eszerint az állam berendezkedésének öt formája az egyes lélekrészek uralmának feleltethető meg a következő módon:

az értelem uralma	arisztokratikus lélek	kallipolisz
az indulati erő uralma	timokratikus lélek	timokrácia
a vágyakozó rész uralma		
(a) szükségletszerű vágyak	oligarchikus lélek	oligarchia
(b) nem szükségletszerű, de törvényes vágyak	demokratikus lélek	demokrácia
(c) nem szükségletszerű, törvénytelen vágyak	türannikus lélek	türannisz
		(VIII. 1.–IX. 6.)

Az elfajult lélektípusok és a nekik megfelelő állami berendezkedés bemutatása után (a IX. könyv hetedik fejezetétől kezdve) a beszélgetés már kizárólag a lélek mivoltára irányul. A lélek fogalma ebben a gondolatmenetben némiképp módosul a IV. könyvben előadottakhoz képest. Ott azt olvashattuk, hogy a lélekben az értelem és az indulati erő együtt lép föl a vágyakozó lélekrésszel szemben. Most arról értesülünk, hogy mindhárom lélekrészben jelen van egyfajta vágyakozás (*epithümia*), amely az adott lélekrész élvezetének (*hédoné*) tárgyára irányul. A vágyakozó lélekrész esetében ez a tárgy a (szó legtágabb értelmében vett) nyereség (*kerdosz*), az indulati erő vágyának tárgya a győzelem, az értelemé az igazság. Sajátos tárgyának elérése végett a három lélekrész mindegyike uralomra törekszik a másik kettő fölött. Attól függően, hogy a lélekben melyik rész gyakorolja az uralmat, az emberek három típusba sorolhatók. A filozófust az különbözteti meg a másik két típustól (a nyereségkedvelőtől és a becsvágyótól), hogy az ő uralkodó lélekrészének, az értelemnek az élvezete – az igazság kutatása – tisztán lelki természetű, azaz magasabb rendű a testi élvezeteknél. A vágyakozó lélekrész élvezete tisztán testi természetű, az indulati erő élvezete pedig lelki jellegű, ha az értelmi belátással társul, de alacsonyabb rendű, ha önmagában vagy a vágyakozással társulva kíván győzedelmeskedni.

Ez a módosított lélekfogalom teljesedik ki azután a IX. könyv utolsó két fejezetének (12–13.) plasztikus allegóriájában. Eszerint három lény él az emberben: egy sokfejú bestia, egy oroszlán és egy ember alakú lény; ezek rendre a vágyakozásnak, az indulati erőnek és az értelemnek felelnek meg. Aki igazságosan él, annak a „belső embere” – az értelem – megszelídíti a másik két lényt, aki igazságtalanul él, az a lelkében lakozó sokfejú bestiát és az oroszlánt táplálja, belső emberét pedig éhhalálra ítéli.

Ezzel az allegóriával teljessé vált a válasz, amelyet Szókratész adhat Glaukón és Adeimantosz kérdésére: „*micsoda mindegyikük [ti. az igazságosság és az igazságtalanság], és önmagukban véve (auto kath' hauto) melyiknek milyen hatása van (tina dínamin ekhei) a lélekben*” (II. 2. 358b).

Ennek tisztázása után a IX. könyv diskurzusa egy olyan radikális lépéssel zárul, amely fölött a platóni mű értelmezői meglepő módon elsiklanak: Szókratész a *polisz* és a *politeia* filozófiai fogalmát a külvilágból teljesen visszavonja a lélekbe. „– *Akinek esze van, nem igyekszik-e majd úgy élni, hogy minden erejét erre a célra [ti. az igazságossá válásra mint*

célra] fordítsa, és mindenekeelőtt a tudásnak azokat a fajtáit tisztelje, amelyek a lelkét ilyenné teszik, a többit pedig megvetéssel illesse?

– Világos, hogy így tesz – felelte.

– Aztán meg nemhogy testének állapotát és táplálását rábízná az állatias és értelem nélküli való élvezetre – folytattam –, és maga is ebbe az irányba fordulva élne az életét, hanem még az egészségére sincs tekintettel, és azt sem szorgalmazza, hogy erős, egészséges és szép természetű legyen, ha csak nem remélheti, hogy ennek következtében mértéktartást gyakorolhat, hanem állandóan azon fog fáradozni, hogy a lélekrészek összhangjának érdeke szerint alakítsa testének harmóniáját.

– Feltétlenül ezt teszi, ha valóban műzsai műveltségű ember akar lenni – mondta.

– És ugyanezt fogja tenni a vagyonszerzés rendjének és összhangjának terén is. Csak nem fogja a vagyon nagyságát, attól befolyásolva, hogy a tömeg ebben látja a boldogságot, a végtelenségig gyarapítani, amikor ezzel végtelen sok bajt szerez magának?

– Nem gondolom, hogy így tenne – válaszolta.

– Hanem pillantását a lelkében lévő alkotmányra (prosz tén en hautó politeian) fogja függeszteni – mondtam –, és örködni fog azon, hogy valamit meg ne bolygasson lelkének ezen a területén a vagyon nagysága vagy kicsinysége miatt, és amennyire csak képes rá, ilyen kormányzással fogja vagyonát gyarapítani és kiadásait intézni.

– Az biztos – felelte.

– Sőt a társadalmi megbecsültség terén is erre lesz tekintettel: önszántából csak azokból veszi ki a részét, és azokat próbálja ki, amelyekről úgy gondolja, hogy jobbá teszik őt, azokat ellenben, amelyek lelkének meglévő állapotát széttzilálhatnák, a magán- és a közéletben egyaránt kerülni fogja.

– Ha erre van gondja, akkor tehát nem lesz hajlandó államügyekkel foglalkozni – jegyeztem meg.

– A kutyára is – feleltem –, de bizony, hogy hajlandó lesz, legalábbis a saját államában (en té heautu polei), mégpedig derekasán, ám a szülővárosában aligha, ha csak nem valami isteni rendelés folytán.

– Értem – mondta –, arra az államra gondolsz, amelyet most alapítottunk, és amely csak gondolatban létezik, mert ilyen sehol a világon nincs.

– Ám valószínűleg van egy égi mintája annak a szemelőtt, aki azt meglátja és önnön lényének bensőjét a látottak szerint megszervezni akarja. Az már mellékes, hogy létezik-e valahol, vagy fog-e létezni. Emberünk csak ennek az államnak az ügyeit intézheti, másét semmi esetre sem.

– Ez valószínű – felelte.” (IX. 13. 591b–592b.)

8

Mint emlékezhetünk rá, a *politeia* fogalmával dolgozó filozófusok „[k]ezükbe veszik az államot és az emberi jellemeket, mint egy írótaóblát... hol kitörölnek, hol meg újra berajzolnak valamit, mindaddig, amíg olyan emberi jellemeket nem sikerül alkotniuk, amelyek istennek tetszők” (VI. 13. 501a–c).

A ’jellem, erkölcs, érzület’ jelentésű *éthosz* a *POLITEIA* egyik központi jelentőségű terminusa.³⁰

Az örök nevelése: az *éthosz* formálása. Ez két részből tevődik össze: testedzésből és „műzsai nevelésből”. Funkcióik értékelésekor Szókratész mintegy megelőlegezve a háromosztatú lélek – értelem, indulati erő, vágyakozó lélekrész – elméletét (IV. 11–15.), ezt mondja: „Szerintem isten éppen e két dologért, az indulati erőért és a bölcsesség szeretetéért

adta az embereknek ezt a két művészetet, a műzsai mesterséget és a testedzést: nem a lélekért és a testért – hacsak nem mellékesen –, hanem e kettőért, hogy ezek feszülésükben és lazulásukban a kellő mértéket elérve egymással összhangba kerüljenek.” (III. 18. 411e–412a.)

A mű vége felé (X. 6.), amikor már a teljes fogalmi keret fölépült, az indulati erőnek és a bölcsességnek ez a megcélzott összhangja a következő képben fogalmazódik meg: a szenvedés okozta fájdalom állapotában az embert „*az értelem... arra inti... hogy ellenálljon, a szenvedés pedig arra, hogy engedjen a fájdalomának*” (604b).

Ebben a helyzetben ugyanis a helyesen nevelt ember, aki indulati erejét a bölcsességnek (az értelemnek) az oldalára állította, értelme belső törvényének engedelmessé válik, úrrá lesz fájdalmán, amely a vágyakozó lélekrészben jelent meg. A helytelenül nevelt ember, akinek indulati ereje az értelemmel szembehelyezkedve a vágyakozó lélekrész oldalán áll, szabad utat enged a fájdalomnak, ami személyisége egyensúlyának felborulásával fenyeget.

Mármint a IX. 12–13. lélekallegóriájából – amelyben a vágyakozó részt, az indulati erőt és az értelmet rendre a „*sokfejű bestia*”, az „*oroszlán*” és az „*emberalak*” jeleníti meg – két körülmény válik világossá: az egyik az, hogy az emberalaknak és az oroszlánnak a sokfejű bestia megszelídítését célzó szövetsége az igazságosságnak felel meg, a bestia uralma a másik kettő fölött ellenben az igazságtalanság megjelenését jelenti (588e–590a).

A másik körülmény, amely jelenlegi gondolatmenetünk szempontjából kulcsfontosságú, az, hogy a három lélekrész harmóniája és diszharmóniája *a kialakult személyiségben végső soron önnevelés következménye*. Az önnevelésnek ezt a folyamatát mutatja be „a lélekben lévő *politeia*” fogalmáról szóló, imént idézett szöveghely (IX. 13. 591b–592b). A nevelő tevékenysége voltaképpen nem egyéb, mint a növendék előkészítése az önnevelésre: „– *Világos, hogy a törvény is ezt kívánja – mondtam –, mivel az állam minden polgárának mintegy szövetségese. Ezt fejezi ki a gyermekek fölött gyakorolt felügyelet is, amely mindaddig nem engedi, hogy a maguk urai legyenek, amíg bennük, mint egy államban, szilárd alkotmányt nem alakítunk ki, és a lelkük legjobb részét kiművelve a magunkénak a helyébe nem állítjuk egyenértékű örneket és vezetőket az ő bensőjükben, és csak ezután adunk nekik teljes szabadságot.*” (IX. 13. 590e–591a.)

Ha innen, a gondolatmenet végpontjáról vesszük szemügyre a II. könyvtől a IX. könyv végéig kifejtett elméletet, úgy érthetjük az elhangzottakat, hogy az érvelés az elejétől a végéig a lélek közegén belül működött: az állam mindvégig a lélek allegóriája volt csupán. Ez mit sem von le az allegória politikafilozófiailag is hasznosítható részleteinek államelméleti jelentőségéből, ám lehetővé teszi a II. és III. könyv szigorú művészeti cenzúrájának egy másfajta értelmezését.

9

A platóni cenzúra szerepét mi, jelenkori olvasók – saját neveltetésünk és történelmi tapasztalataink alapján – hajlamosak vagyunk félreértetni. A felvilágosodás eszméinek örököseiként joggal érezzük sérelmesnek a szabad gondolkodás és a szabad érzelmnyilvánítás olyan korlátozását, amelynek során állami tisztviselők szabják meg nekünk, mit gondolhatunk az istenekről, és hogy a homéroszi hősök mely magatartásformáival szabad azonosulnunk és melyekkel nem. Történelmi tapasztalatunk alapján pedig nagyon rossz véleményünk van arról a politikai hatalomról, amely ideológiai kérdést kreál a művészi alkotás formaproblémáiból, és hatalmi szóval nyilvánít némely megoldásokat haladóknak, másokat dekadenseknek.

Aki ebből a szempontból értékeli a II. 15.–IV. 5., valamint a X. 1–8. szövegét, Platónban óhatatlanul egy autoritárius ideológiai cenzort fog látni.³¹

Ha revidéálni kívánjuk ezt a nézetet, induljunk ki a X. 1–8. fogalomkészletéből. A gondolatmenetnek ezen a pontján már tudjuk, hogy

(1) a lélek három részből: értelemből, indulati erőből és vágyakozó lélekrészből épül föl (IV. 11–15.).

(2) A lélek akkor működik helyesen, ha az értelem az indulati erőt maga mellé állítva a vágyakozó lélekrészt „*úgy gondoza, mint a földműves, aki a szelíd hajtásokat neveli és ápolja, a vadhajtások növekedését pedig megakadályozza*” (IX. 12. 589b).

(3) Helytelenül működik a lélek, ha részeinek ez a munkamegosztása megzavarodik: ha vagy az indulati erő, vagy a vágyakozó rész veszi át a vezető szerepet (IX. 12–13.).

(4) A valódi élvezet: a lélek telítődése. Mivel a lélek a „*hasonlóval*” (az örökké azonos-sal), a halhatatlannal és az igazsággal rokon (IX. 10.), ezért valódi élvezetének tárgya is ilyen, ontológiailag magasrendű tárgy kell, hogy legyen.

A X. 1–8. gondolatmenete szerint

(5) a műalkotások az élvezet és a fájdalom érzéseit ébresztik a lélekben.

(6) Az utánzó művészetek produktuma ontológiailag alsóbbrendű, hiszen másod-fajú utánzat: az idea képmásának, a természeti tárgynak utánzata.

(7) A műalkotás, ontológiailag alsóbbrendű lévén, a lélek alsóbbrendű részeire hat úgy, hogy az értelemmel ellentétes módon afficiálja őket.

(8) A szokványos műélvezet tehát a lélek helytelen működését segíti elő.

Fontos látnunk, hogy ezek a gondolatok nem esztétikai alapvetésként kívánnak szolgálni – ez kétségtelenül silány eredményre vezetne –, hanem a filozófiailag helyes magatartás gyakorlásaként (*meleté*) kerülnek szóba: „*zeneértők sem leszünk addig, sem mi, sem az örök, akikről azt állítjuk, hogy nekünk kell őket nevelnünk, amíg a mértéktartásnak, a bátorságnak, a nemeslelkűségnek, a fennköltységnek és valamennyi testvérünknek, illetőleg ezek bárhol előkerülő ellentéteinek formáit meg nem ismerjük, és észre nem vesszük jelenlétiüket mindenben, amiben benne vannak, mind a magukét, mind a képmásaikét, és sem kicsinyben, sem nagyban nem hanyagoljuk el, hanem úgy tartjuk, hogy mindez ugyanazon a technikán és gyakorláson alapszik*” (III. 12. 402b–c).

Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a műalkotások a POLITEIA-ban nem mint esztétikai objektumok kerülnek szóba, hanem az alsóbbrendű lélekrészek élményforrásaiként: olyan élményeket generálnak, amelyekből a filozófiailag helyes életfelfogásra törekvő embernek meg kell tanulnia megtisztítani a lelkét. Azoknak a negatív vonásoknak a felsorolását, amelyekből a morálisan jó embernek meg kell tisztulnia, láttuk már korábban. A megtisztítás műveletével pedig az írótablán alkotó filozófus allegóriájában (VI. 13. 501a–c) találkozunk.

Az irodalmi ábrázolásmódok, a zenei hangnemek és a költészetben alkalmazott ritmusképletek etikai célú szétválogatása nem egy szűkkeblű és barbár államideológia totalitárius tébolya, hanem a lélek filozófiai nevelésének és önnevelésének az az eszköze, amelyet a sztoikus filozófia majd „gyakorlásnak” (*aszkezésis*) fog nevezni. Így az az intés, amely szerint „*Törölnünk kell tehát minden effélét... kezdve azon a versen, hogy*

*napszámban szívesebben túrnám másnak a földjét,
egy nyomorultét is, kire nem szállt gazdag örökség,
mint hogy az összes erőtlen holt fejedelme maradjak”*
(386c)

nem úgy értendő, hogy az ODÜSSZEIA birtokomban lévő példányából az orwelli „újbeszél” útmutatása szerint ki kell húznom a XI. ének 489–491. sorait, hanem úgy értendő, hogy ne tekintsem mintának őket akkor, amikor a saját halálomhoz alakítom ki filozófiailag átgondolt viszonyomat.

Fontos körülmény, hogy a II–III. könyv hosszú cenzúrázási műveletét Szókratész nem a *műzsai produktumok* megtisztításának, hanem a *város* – azaz, most már tudjuk: a *lélek* – megtisztításának nevezi (399e).

A II. 15.–IV. 5. cenzúrájáról azt mondhatjuk tehát, hogy az nem egyéb, mint a X. könyv lélekterápiájának példákkal illusztrált anticipációja: epikus idézetekben prezentált eseteken mutatja be azokat az élményeket, amelyekről az „örnek” (azaz: az önmagát helyesen nevelő embernek) meg kell tisztulnia ahhoz, hogy elnyerje a tevékeny boldogság (*eu prattein*, X. 16. 621d) filozófiailag kívánatos állapotát és magatartását.

10

A régebbi fordítók közül Szabó Miklós és Jánosy István az ÁLLAM magyar szövegét – a görög eredetitől eltérően – a drámák szöveggönyvének mintájára alakította ki, ahol egy szereplő megszólalását mindig megelőzi nevének feltüntetése.

„THRASZÜMAKHOSZ *Édes ember vagy te! De azért a tanulás mellett szurkold csak le szépen a tandíjat is.*

SZÓKRATÉSZ *Majd ha lesz miből.”*

– olvassuk Szabó Miklósnál, holott a szöveg kialakítása eredetileg ez:

„– *Roppant szellemes vagy – jegyezte meg. – De azért a tanulás mellett fizess csak ki szépen a tandíjat is.*

– *Majd ha lesz miből – feleltem.”* (I. 11. 337d.)

Kétségtelen, hogy a drámaszerű szövegalakításnak két előnye is van: egyrészt az olvasó mindig tudja, hogy Szókratész éppen kivel beszélget, másrészt így elkerülhető a tömördek közbeszúrt „*mondtam*” „*mondta*” „*kérdeztem*” „*felelt*” szó használata. Csakhogy Platón, aki legtöbb dialógusában maga is a dramatikus formát használja, nyilván tudatosan választotta az ÁLLAM előadásának ezt a módját. A Kephalosszal, Polemarkhosszal, Thraszümakhosszal, Glaukónnal és Adeimantossal folytatott beszélgetések történetét ugyanis az elejétől a végéig Szókratész meséli el valakinek, aki a dialógusban nincs jelen. Helyesebben: nem a szövegben van jelen. Feltételezem ugyanis, hogy Platón szándéka szerint Szókratész az olvasóhoz beszél. Neked, az olvasónak beszéli el, hogy lement tegnap Peiraieuszba, és a beszéd végén reád is kiterjeszti annak a nagyszerű és vigasztaló ígéretnek az érvényét, hogy ha mindig a belátással társult igazságosságot gyakoroljuk, akkor a földön is és alvilági utunk során is „*cselekvően boldogulunk*” (*eu Prattómen*).

2011. március 25. – augusztus 11.

Jegyzetek

1. Gregory Vlastos: JUSTICE AND HAPPINESS IN THE REPUBLIC = PLATO. Vol. 2. ETHICS, POLITICS, AND PHILOSOPHY OF ART AND RELIGION. Ed. by G. Vlastos, 66–95. Garden City, N. Y.: Anchor Books, Doubleday, 1971.

R. Kraut: REASON AND JUSTICE IN PLATO'S REPUBLIC = EXEGESIS AND ARGUMENT: STUDIES IN GREEK PHILOSOPHY PRESENTED TO GREGORY VLASTOS. Ed. by E. N. Lee, Alexander P. D. Mourelatos, R. Rorty, 207–224. Assen: Van Gorcum & Comp., 1973.

John M. Cooper: THE PSYCHOLOGY OF JUSTICE IN PLATO. *American Philosophical Quarterly* 14 (1977): 151–157.

Julia Annas: AN INTRODUCTION TO PLATO'S REPUBLIC. 153–169. és 294–320. Oxford: Clarendon Press, 1981.

T. H. Irwin: REPUBLIC 2.: QUESTIONS ABOUT JUSTICE = PLATO. Vol. 2. ETHICS, POLITICS, RELIGION, AND THE SOUL. Ed. by Gail Fine, 164–185. Oxford UP, 1999.

Gerasimos Santas: METHODS AND REASONING ABOUT JUSTICE IN PLATO'S REPUBLIC = THE BLACKWELL GUIDE TO PLATO'S REPUBLIC. Ed. by G. Santas, 125–145. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.

2. T. J. Andersson: POLIS AND PSYCHE: A MOTIF IN PLATO'S REPUBLIC. Stockholm, 1971.

Bernard Williams: THE ANALOGY OF CITY AND SOUL IN PLATO'S REPUBLIC = PLATO. Vol. 2. ETHICS, POLITICS, RELIGION, AND THE SOUL. Ed. by Gail Fine, 235–254. Oxford UP, 1999.

Hendrik Lorenz: THE ANALYSIS OF THE SOUL IN PLATO'S REPUBLIC = THE BLACKWELL GUIDE TO PLATO'S REPUBLIC. Ed. by G. Santas, 146–165. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.

3. Ennek a szerteágazó témának az irodalmát részletesebben lásd THE BLACKWELL GUIDE TO PLATO'S REPUBLIC. Ed. by G. Santas, Oxford: Blackwell Publishing, 2006 bibliográfiájában.

4. Pierre Hadot: A LÉLEK ISKOLÁJA: LELKIGYAKORLATOK ÉS ÓKORI FILOZÓFIA. Budapest: Kairosz, 2010. Cseke Ákos fordítása. 13.

5. Empedoklész B 112. 7–9.

6. Diogenész Laertiosz VI. 70–71. (A színopéi Diogenészről.)

7. Lásd P. Hadot: i. m., passim.

8. Arisztotelésznek az ÁLLAM és a TÖRVÉNYEK állami berendezkedéséről írott kritikája többek között éppen ezen alapul. „Fennkölt gondolkodás,

elmeél, újszerűség és kutató szellem van ugyan Szókratész minden beszédében, de azért bajosan lehet mindenben igaza, mert az említett tömegnél nem szabad elfelejtenünk, hogy egy Babilónra vagy valami más, mérhetetlen kiterjedésű területre volna szüksége, hogy rajta ötezer dologtalan ember megélhessen, s velük együtt az asszonyok és szolgálk még számosabb népe.” (POLITIKA, I. 2. 1265a 10–17.)

9. HISTORIA CRITICA PHILOSOPHIAE. Lipcse, 1742. 727.

10. A szerző – valószínűleg tévedésből – fölcseréli az oligarchia és a demokrácia sorrendjét.

11. Voltaképpen Eduard Zeller ugyancsak monumentális és korszakalkotó művének (DIE PHILOSOPHIE DER GRIECHEN IN IHRER GESCHICHTLICHEN ENTWICKLUNG [1859–1868]) vonatkozó fejezete (II Teil I. Abteilung, 2. Abschnitt 11. DER STAAT [1922⁵ 892–925.]) is egy a bruckerihez hasonló lakonikus témavázat lát el a bőséges idézetek kötőszövevével.

12. Lélek és állam analógiája: II. 10.; bölcsesség: IV. 6.; bátorság: IV. 7.; mértéktartás: IV. 8.; igazságosság: IV. 10.; a filozófus-király: V. 18.; timokrácia: VIII. 4–5.; oligarchia: VIII. 6–9.; demokrácia: VIII. 10–11.; türannisz: VIII. 14–19., IX. 1–6.

13. Kitérőnek, a gondolatmenettől való eltérésnek nevezi maga Szókratész az V., VI., VII. könyv egészét (543c). Önismétlésként értékelhető a X. 1–8., amely a helytelen utánzásnak a II. 17–21. és a III. 1–12. fejezetben kifejtett gondolatait hozza elő újra, politikafilozófiailag szerveetlen ékítmény a pamphüliai Ér látomásának leírása (X. 13–16.).

14. A *kallipolisz* jelentése: 'szépen, helyesen berendezett – azaz tökéletes – állam'. A kifejezés a VII. 9. 527c-ben szerepel, az V–VII. könyvben leírt állam megjelölésére.

15. Cicero így határozza meg a *res publica* fogalmát: „*est igitur res publica res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatur, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus.*” („Az állam tehát a nép ügye, a nép azonban nem olyan embergyülekezet, amely akármilyen módon keletkezett, hanem a tömegnek olyan csoportosulása, amelynek alapja a jogról való megegyezés és a közös előny.” Cicero: Az ÁLLAM. I. 39. Hamza Gábor fordítása.) – A *res publica* görög megfelelőjeként a hellenisztikus korban nem is a *politeia* kifejezést használják, hanem a latin

szó görög tükörfordítását: *ta démoszia pragmata*. (DER KLEINE PAULY. München, 1979, a „res publica” szócikk.)

16. Marsilio Ficino fordítása.

17. Az angol és a neolatin (olasz, francia, spanyol) fordításokban a „res publica” szerepel címként; a magyar ÁLLAM valószínűleg Schleiermacher német fordításából (DER STAAT) származik.

18. Vö. „– *Hiszen ha az alkotmány egyszer jó irányt vesz... akkor már körkörösen gyarapodik: az egészséges nevelés és oktatás, ha megővjük, egészséges természetű embereket teremt, az egészséges természet pedig, ha ilyen nevelésben részesül, még jobbá lesz, mint elődei voltak.*” (IV. 3. 424a.)

19. Így járt el például Karl Praechter: FRIEDRICH UEBERWEGS GRUNDRISSE DER GESCHICHTE DER PHILOSOPHIE DES ALTERTUMS. Berlin, 1920. 247., valamint Paul Friedländer: DIE PLATONISCHEN SCHRIFTEN. Berlin/Leipzig, 1930. 50–66., 345–348.

20. DE COMPOSITIONE VERBORUM, 208. (Reiske), idézi J. Adam: THE REPUBLIC OF PLATO. 1902. 1.

21. Második hajóitnak (*deuterosz plüsz*) nevezi Szókratész saját gondolkodásmódja alakulásának azt a mozzanatát, amikor Anaxagorasz filozófiai módszeréből kiábrándulva az ideálméletben találta meg a természeti jelenségek magyarázó elvét (PHAIDÓN, 99–d).

22. Az elenkhosz a definíció elutasításának eszköze; használata azon alapul, hogy megmutatjuk: a javasolt definíció terjedelme túlságosan szűk (azaz nem fed le a definiendum egészét), vagy túlságosan tág (azaz a definiendumon kívül másra is érvényes). Lásd Gregory Vlastos: THE SOCRATIC ELENCHUS = *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 1 (1983), 27–58.; Steiger Kornél: UTÓSZÓ a Platón: NAGYOBBIK HIPPIASZ, KISEBBIK HIPPIASZ, LAKHÉSZ, LÜSZISZ (Atlantisz, 2003) című kötethez, 163–192.

23. Például: „maga az ember” = az ember ideája, „maga a szép” = a szép ideája.

24. Lélefilozófiai gondolatnak azt a tanítást nevezem, amelyet Platón kezdeményez, majd Arisztotelésznek A LÉLEK című művében jelenik meg először kidolgozott formában. E tanítás szerint az élőlények minden életjelensége (szaporodás, növekedés, táplálkozás, érzékelés, törekvés, képzetalkotás, gondolkodás, megismerés, cselekvés) lelki eredetű funkcióként írható le, következésképpen a lélekből kiindulva magyarázható. A Platón előtt működő filozófusok közül Hérakleitosz az egyetlen, akinek néhány

mondata (fr. 12., 36., 45., 77., 85., 98., 107., 115., 117., 118.) egy ehhez hasonló elmélet kezdeteit implikálhatja, de sem Platón, sem Arisztotelész nem említi Hérakleitosz nevét léleki-filozófiai témájú szövegek környezetben.

25. A létező uralmi formák, amelyekre nézve közmegegyezés van, a türannisz, az oligarchia és a demokrácia, vagyis az egy, a kisszámú több és a sok vezető uralmán alapuló államforma (vö. I. 12. 338d), ám a vezetők és a vezetettek megkülönböztetése alapján mindegyikük két részre tagolja a társadalmat. Ebben a nézetben Szókratész és Thraszümakhosz egyetért.

26. Noha Arisztotelészről ismerjük Hippodamosz (Kr. e. 5. sz.) tervezetét: „*A milétoszi Hippodamosz, Eurüphiön fia (az, aki a város részekre osztását kitalálta, s Peireuszt szabályozta)... volt az első, aki anélkül, hogy politikus lett volna, a legjobb alkotmányról véleményt próbált nyilvánítani. Az államot tízezer polgárból tervezte, és három részre osztotta: az egyikbe a kézműveseket, a másikba a földműveseket, a harmadikba a harcosokat és a fegyveresekeket sorolta.*” (POLITIKA, II. 8. 1267b 22–33.) Ennek alapján eldönthetetlen, vajon a polgárság három részre osztása Hippodamosz városrendezési tervének vagy alkotmánytervének (esetleg mindkettőnek) képezi-e részét. Mindenesetre Platón nem hivatkozik sem őrá, sem más hagyományra, amikor három osztályból álló államszerkezetének gondolatát bevezeti.

27. „*A jóindulat elve*” (*principle of charity*) mint értelmezési posztulátum hasonlóképpen működik, mint a jogban „az ártatlanság vélelme”: mások állítását, illetve érvelését maximálisan értelmesnek, racionálisnak, koherensnek és a célnak megfelelőnek kell tartanunk, és így kell elfogadnunk, hacsak az ellenkezőjéről meg nem bizonyosodunk. A kifejezés Donald Davidson INQUIRIES INTO TRUTH AND INTERPRETATION (Oxford, 1974) című műve nyomán terjedt el.

28. Hasonló szerződéssel találkozunk a PHAIDÓN-ban, ahol Szókratész bevezet egy posztulátumot az ideák létezésére vonatkozóan, majd ezt mondja Kebésznek: „*Ha ezt jóváhagyod és egyetértészem velem, akkor ezek alapján remélhetőleg kimutathatom és megtalálhatom annak okát, hogy miért halhatatlan a lélek.*” (100b–c.)

29. Lásd például 504b–c, 504d–e, 506e.

30. Előfordulásai: II. 375c, 375e; III. 400d, 400e, 401a, 401b, 402d, 409a, 409d; IV. 424d, 435e; VI. 490c, 492e, 496b, 497b, 500d, 501a, 501c,

503c; VII. 535b, 541a; VIII. 544e, 545b, 548d, 549a, 557c, 558d, 561e; IX. 571c, 572d, 577a; X. 604e, 605a.

31. A XX. sz. második felének POLITÉIA-értelmezésére nagy hatással volt Karl R. Popper A NYITOTT TÁRSADALOM ÉS ELLENSÉGEI (THE OPEN SOCIETY AND ITS ENEMIES) című műve, amely először 1945-ben jelent meg (magyar kiadása: 2001). Popper Platónt (Hegel és Marx mellett) a totalitarizmus szellemi atyjának tekinti, és – saját szavai szerint – „*kíméletlen kritikával*” illeti államelméleti tanítását, amelynek érdemi részét öt pontban foglalja össze: (1) A társadalmi osztályok szigorú elkülönítése; (2) Az állam sorsának azonosítása az uralkodó osztály sorsával; (3) Az uralkodó osztály államirányítási monopóliuma; (4) Cenzúra; (5) Gazdasági autarkia (92–93.). A cen-

zúra platóni gondolatát így ismerteti: „*Cenzurálni kell az uralkodó osztály mindennemű intellektuális tevékenységét, és állandó propagandát kell kifejteni annak érdekében, hogy formálják és uniformizálják gondolkodásukat. A nevelés, a törvényhozás és a vallás területén minden újítást meg kell akadályozni vagy el kell fojtani.*” (93., Szári Péter fordítása.) – Mint a szerző megjegyzi, „*e könyv... megírására irányuló végső elhatározás 1938 márciusában született, azon a napon, amikor értesültem Ausztria megszállásáról. A könyv megírása 1943-ig tartott; az a tény, hogy oroszlátrészét azokban a nehéz években írtam, amikor a háború kimenetele még bizonytalannak tűnt, magyarázatot ad arra, hogy bírálótának hangvétele helyenként miért hat ma szenvedélyesebbnek és keményebbnek, mint szeretném.*” (Utószó a 2. kiadáshoz, 1950. 10.)

Otto Neurath

DESCARTES ELVESZETT VÁNDORAI ÉS A SEGÉDMOTÍVUM

A döntéshozatal lélektanáról¹

Veres Máté fordítása

Tanulmányom kiindulópontjául Descartes ÉRTEKEZÉS A MÓDSZERRŐL című művének egyik figyelemre méltó szakaszát választom. A szerző ebben a művében az *elméleti kutatás* szabályai mellett a *gyakorlati cselekvés* szabályait is tárgyalja, amelyeket a karteziánus etika bemutatásakor nem szokás kellőképpen hangsúlyozni. Descartes többek között a következő alapelvet terjeszti elő: „*Második vezérelvem az volt, hogy a lehető legszilárdabb és leghatározottabb legyek cselekedeteimben, s hogy éppoly állhatatosan kövessem a legkétségesebb nézeteket is, ha már egyszer erre elhatároztam magamat, mintha a legbiztosabbak volnának. Úgy vagyok ezzel, mint az erdőben eltévedt utazó: nem szabad neki ide-oda bolyongania, majd az egyik, majd a másik irányban, még kevésbé szabad egy helyben megállnia, hanem mindig a lehető leggyengesebben kell haladnia egy irányban, s ezt még akkor sem szabad semmis okokból megváltoztatnia, ha eleinte talán csak véletlenül választotta is. Mert ha ezen a módon nem is jut el éppen oda, ahová kíváncskozott, végül mégiscsak eljut majd valahová, ahol valószínűleg jobb helyzetben lesz, mint az erdő közepén. Gyakran az élet sem tűr halasztást a cselekvésben, s ezért nagyon is igaz az: ha nem tudjuk felismerni a legigazabb nézetet, a legvalószínűbbet kell követnünk. Sőt, ha az egyiket a legkevésbé sem látjuk valószínűbbnek, mint a másikat, valamelyikre mégis el kell határozoznunk magunkat, s ezt azután nem szabad többé kétesnek tekintenünk, amennyiben a gyakorlatra vonatkozik; úgy kell tennünk, mintha egészen igaz és egészen bizonyos volna, mert ilyen az*

*az érv, amelynek alapján erre határoztuk el magunkat. Ily módon szabadultam meg azóta minden megbánástól és lelkifurdalástól, amely gyenge lelkiületű és ingadozó emberek lelkiismeretét szokta nyugtalanítani, akik ingatagságukban eleinte jónak tekintenek olyan cselekedeteket, amelyeket később rosszabbnak ítélnék.*²

Ezekkel a szavakkal fogalmazza meg Descartes a gyakorlati cselekvés területére vonatkozó *rezignációját*. Elvben elismeri, hogy elégtelen belátás birtokában is szükségképpen cselekednünk kell. De hogyan illeszkedik világképébe ez a gondolat? Az ÉRTEKEZÉS A MÓDSZERRŐL második részében ismerteti az elméleti vizsgálódásra vonatkozó négy jól ismert szabályát: csakis arról feltételezhetjük, hogy igaz, ami világosan áll elménk előtt; minden problémát részkérdésekre kell osztanunk; a problémákat összetettségüknek megfelelően kell elrendeznünk; és mindenütt teljes áttekintésre kell törekednünk vizsgálódásunk során.

Descartes úgy gondolta, hogy az elmélet terepén eljuthatunk a világ teljes képéhez, amennyiben *határozottan igazként* felismert állítások összefüggő sorozatát alkotjuk meg. Nagy bizalommal tekintett erre a vállalkozásra, éles ellentétben a fentebb említett rezignációval. „*Nem lehet olyan távoli dolog, hogy végül el ne jussunk hozzá, sem pedig olyan rejtett, hogy azt végül fel ne fedezzük.*”³ De miként cselekedjen az, aki még nem jutott el a teljes belátásig? Erre a célra alkotja meg Descartes a gyakorlati cselekvés *előzetes szabályait*, amelyeket egészen addig alkalmaznunk kell, amíg el nem jutunk a teljes belátásig. Azok számára, akik úgy gondolják, hogy a teljes belátást sohasem érhetjük el, ezek az előzetes szabályok véglegessé válnak. Annak szükségszerű volta, hogy még akkor is cselekednünk kell, ha belátásunk elégtelen, abból a tényből következik, hogy a „nem cselekvés” maga is cselekvés – hiszen döntés következménye. Éppen az a lényeg, hogy az esemény lefolyása a mi elhatározásunktól függ. Descartes nem tekinti cselekvésnek az elméleti gondolkodást. Ezt a felfogást támaszthatja alá, hogy a gondolkodást átmenetileg felfüggeszthetjük, míg a szűk értelemben vett cselekvéssel ezt nem tehetjük meg, hiszen, ahogy az előbb említettem, a nem cselekvést is cselekvésnek kell tekintenünk. Ez ellen felhozhatjuk az ellenvetést, hogy számos olyan tevékenység van, amely e tekintetben a gondolkodáshoz hasonlatos. Átmenetileg felfüggeszthetjük a házépítést is, és habozhatunk, ameddig csak kedvünk tartja, hogy folytassuk-e. Szintúgy elmulaszthatjuk a házépítésre alkalmas időpontot, a megkezdett építkezés folytatása pedig ugyanúgy késedelmet szenvedhet, mint a gondolkodás. Mondhatjuk ugyan, hogy a gondolkodás az egyedüli tevékenység, amely viszonylag független megkezdésének időpontjától és a kivitelezés sebességétől; ez azonban csak fokozati, nem pedig elvi különbséget jelent a gondolkodás és a cselekvés között. A FILOZÓFIA ALAPELVEI-ben Descartes élesen elkülöníti egymástól a gondolkodást és a cselekvést: „*Ilyen általános kétellyel csak akkor kell élnünk, amikor az igazság szemlélésével kezdünk el foglalkozni. Mert az életünk vezetését illetően bizonyos, hogy nagyon gyakran csak valószínű nézeteket vagyunk kénytelenek követni, mivel az ügyes-bajos dolgainkban cselekvésre kínálkozó alkalmak szinte mindig azelőtt múlnak el, hogy megszabadulhatnánk minden kételyünktől. És amikor ugyanarról a tárgyról több valószínű nézet is található, akkor, jóllehet nem veszünk talán észre több valószínűséget az egyikben, mint a másikban... az ész azt kívánja, hogy válasszunk ki egyet közülük.*”⁴

Ebben a szellemben fogalmazza meg a három ideiglenes morális szabályt: el kell fogadnunk az életben elénk kerülő törvényeket, szokásokat és vallási nézeteket; elégtelen belátás birtokában is erélyesen kell cselekednünk; és inkább magunkat kell megváltoztatnunk, mint a világ rendjét – amely nézet összességében stoikus jellemre vall.

Descartes alapvetően tévedett, amikor azt gondolta, csupán a gyakorlat terepén van szükség ideiglenes szabályokra. Bizonyos tekintetben a gondolkodás is ideiglenes sza-

bályokra szorul. Életünk korlátozott időtartama sietségre készítet bennünket. Az a vágyunk, hogy a világról alkotott képünk belátható időn belül kerek egészé legyen, szükségyszerűvé változtatja az ideiglenes szabályokat. A karteziánus nézettel szemben lényegi ellenvetések hozhatók fel. Aki világnézetet vagy tudományos rendszert akar alkotni, *bizonytalan premisszákkal kénytelen dolgozni*. Valamennyi kísérlet, hogy *tabula rasából* kiindulva alkossuk meg világnézetünket, és olyan állítások sorozatát fogalmazzuk meg, amelyek határozottan igazak, szükségképpen tele van buktatókkal. A jelenségek, amelyekkel találkozunk, olyannyira összefüggnek egymással, hogy nem lehet őket egyetlen egydimenziós állítássorozattal leírni. Valamennyi állítás helyessége függ a többiétől. Teljességgel lehetetlen akár egyetlen mondatot alkotni a világról anélkül, hogy hallgatólagosan számtalan további mondatnak vennénk hasznát. Ahogyan egyetlen állítást sem fejezhetünk ki anélkül, hogy fel ne használnánk valamennyi korábban megalkotott fogalmunkat. Egyrészt azt kell állítanunk, hogy a világgal kapcsolatos valamennyi állítás kapcsolódik az összes többihez, másrészt azt, hogy valamennyi gondolatmenet kapcsolódik az összes korábbi gondolatmenethez. Változtathatunk a számunkra adott fogalmi világon, de nem szabadulhatunk meg tőle. Bármely törekvés, amely a megújítására irányul, természetyszerűleg a már meglévő fogalmainkból sarjad.

Mi a helyzet az ideiglenes szabályokkal a világnézet terepén? Az előrehaladás érdekében gyakran kerülünk olyan helyzetbe, hogy több, ugyanolyan valószínű feltevés közül kell választanunk. Hajlamosak vagyunk arra, hogy a gondolkodás terepén kevésbé lássuk világosan az ideiglenes szabályok szükséges voltát, ami talán azzal a ténnyel függ össze, hogy számos elméleti életet élhetünk párhuzamosan. Tétovázás nélkül foghatunk komoly és merész gondolatkísérletekbe; ha az egyik kudarcba fullad, belefogunk a következőbe. De nem kezdhetünk egynél több életpályába. Egyazon pontból kiindulva változatos elméleteket dolgozhatunk ki a fényről, s eközben különböző kitérőket tehetünk. Mégsem szabad azt gondolnunk, hogy teljesen közömbös, milyen gondolatmenet előzte meg az adott vizsgálódást. Az ember gondolkodása egész élete során egyetlen lélektani egységet alkot, s csupán rendkívül behatárolt értelemben beszélhetünk önmagukban álló gondolatmenetekről. Descartes ugyan újra és újra a gondolkodás folyamatáról beszél, csak hogy azt logikai viszonyok rendszereként kezeli, amelynek semmi köze ahhoz a lélektani folyamathoz, amelynek létrejöttét köszönheti. Descartes mintha azt gondolná, hogy minden egyes gondolatmenetbe újra és újra belekezdhetünk. De mi a teendőnk akkor, ha *egyetlen* feltevés végiggondolásához egész életünkre van szükségünk, vagyis olyan utat kell választanunk, amelyről nem fordulhatunk vissza, amíg a vizsgálódásnak egészen a végére nem értünk? A gondolkodás terepén ezek az esetek bizonyosan nem túl gyakoriak. Ha elképzeljük, hogyan haladna gondolatmenetünk más premisszák alapján, már meg is valósítottuk eme második eshetőséget; a szűk értelemben vett cselekvés terepén azonban nem ez a helyzet: itt a „mi lenne, ha” pusztá elképzelése nagyon távol áll attól, hogy valóságossá is váljék. A gondolkodás legfontosabb aktusait tetszés szerint megismételhetjük; az emberi élet fontos cselekedeteivel legtöbbször nem ez a helyzet. Valamely esemény fontos jellemzőjének tarthatjuk, hogy csupán egyszer eshet meg. „Senki sem léphet kétszer ugyanabba a folyóba.” Hebbel Mariamnėja így eseng imájában: „*Megtetted, amit nem tettél még sosem: visszaforgattad / az idő kerekét; megint ott áll, / ahol korábban állt; add, hogy másként / legyen ezúttal.*”⁵

Mint láttuk, mind a gondolkodás, mind a szűkebb értelemben vett cselekvés terepén vannak olyan események, amelyek csupán egyszer esnek meg, és olyanok, amelyek számos alkalommal. Azért merülhet fel bármiféle kétely, mert vannak ismert és ismeret-

len premisszák, amelyekből a következtetés nem vonható le egyértelműen. Megtörténhet, hogy akár a gondolkodás, akár a szűkebb értelemben vett cselekvés terepén meghatározott utat kell választanunk. Descartes hangsúlyozza, hogy képesnek kell lennünk arra, hogy az elvárt döntést gyorsan és akarunk elgyengülése nélkül hozzuk meg. Míg ő főleg az elégtelen belátás alapján meghozott döntés végrehajtását írja le, addig én, Descartes-ra hivatkozva, *az effajta döntés empirikus meghozatalával akarok foglalkozni*.

Láttuk, hogy a különböző cselekvési lehetőségek megfontolása sokszor nem jár eredménnyel. Ha azonban választunk közülük egyet, s azt átültetjük a gyakorlatba, miközben valamely általánosabb elvnek vesszük hasznát, az így létrejött cselekvési motívumot, amelynek semmi köze a szóban forgó konkrét célokhoz, *segédmotívumnak* nevezem, mivel úgymond segédkezet nyújt a tétovázónak.

A *segédmotívum* legtisztább formájában *sorshúzásként* jelenik meg. Ha az ember nem képes többé belátása alapján dönteni arról, hogy a számos lehetséges cselekedet közül melyiket részesítse előnyben, akkor sorsot húzhat, vagy, ami ugyanolyan jó, bizonytalanul kijelentheti, hogy csinálni fog „valamit, akármit”, vagy hogy ki akarja várni, hogy némi tétovázás után melyik elhatározás tűnik majd a legjobbnak, mintha csak a kimerültségre bízna a döntést, vagy bármiféle, a kérdéses motívumoktól független ágensre, amely a „bolygókat” mozgató papagájhoz hasonlatos.⁶

Az imént körülírt kedélyállapot ilyen egyértelműen csakis a modern típusú társadalomnak azokban az embereiben lelhető fel, akik hozzászoktak, hogy cselekedeteik nagy részét egyéni belátásuktól, az eszközök és célok pontos mérlegelésétől és megvizsgálásától, hosszan elnyújtott mérlegeléstől tegyék függővé. Olykor azonban a *hagyomány embere* is tudatára ébred a választás nehézségének, különösen akkor, ha olyan cselekedeteket kell fontolóra vennie, amelyekkel kapcsolatban a hagyomány nem rendelkezik egyértelműen. Nehéz helyzetbe kerül továbbá akkor is, ha egymásnak ellentmondó hagyományok szorításában találja magát. Bármilyen emberre gondolhatunk, aki olyan helyzetbe került, amelyben a további mérlegelés már nem segíthet. Legcsekélyebb okunk sincs kételkedni abban, hogy még az olyan nagyszerű hadvezérek is, amilyen Napóleon volt, gyakran képtelenek voltak a reflexió eszközével dönteni arról, hogy mitévők legyenek. A kortársak többsége azonban elutasítással és gúnykacajjal fogadja, ha valamely döntést, többé vagy kevésbé bevallottan, a kiszámolósdíhoz hasonló módszerekkel hoznak meg. Mivel azonban a kortársak maguk sincsenek elégséges belátás birtokában, a kérdés az, *ők vajon mivel helyettesítik a kiszámolósdít*.

A cselekvés sok esetben ösztönös, az ösztön azonban semmiképpen sem alkalmazható minden esetben. Mivel megszabadít a kételyektől, sokan nagyra értékelik, és hatékonyságát is gyakran hangsúlyozzák. S valóban, sokan még ott is ösztönös cselekvésre áhítoznak, ahol a nehézség tisztán a célszerűséggel kapcsolatos. Egyesek úgy vélik, érdemes a reflexióval kezdeni, s ha az kudarcot vall, az ösztönhöz fordulhatunk; hiba volna azonban az ösztönre valamiféle hézagpótlóként tekinteni, még ha jelentősége nyilvánvaló is minden olyan esetben, amikor kezdettől fogva uralja a cselekvést, még ha a reflexió esetleg helyettesíthetné is. A „talonban tartott” ösztön lélektani szerepe nagyon is megkérdőjelezhető. Éppen akkor nem volna szabad így visszaélni az ösztönnel, ha ennyire fontosnak tartjuk. Világosan kell látnunk, hogy az ösztön kudarcra van ítélve az olyan összetett racionális viszonyok esetében, amelyeket a társadalmi rend és a modern technológia tudatosan alakított intézményei hoznak létre. Az ösztön jelentőségéhez bizonyosan hozzátartozik, hogy nem enged tétovázni olyankor, amikor a hideg számítás csekély szerephez jut, tehát megóv a felesleges erőfeszítéstől. Nem volna

rendjén, ha meg kellene várnunk, amíg a belátás teljességgel átveszi az irányítást, és módszeresen kiköszörüli a csorbát, amelyet a tétovázással okozott.

*„Addig is az anyáskodó
természet attól maga ó,
hogy a lánc szerteszökjön,
s míg a világ boltozatát
a bölcsesség nem fogja át,
tovább forgatja gépét
a szerelem s az éhség.”⁷*

Az ösztön csillapodása nyomán gyakran úgy találjuk, hogy így vagy úgy, de öntudatlanul törekszünk az elgyengítő tétovázás kiküszöbölésére. Ide tartozik a jóslatokba, előjelekbe, jóvendölésekbe és más hasonlóba vetett hit. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy aki előjelekre hallgat, feltétlenül azon a véleményen van, hogy az előjelekbe vetett bizalom hasznos a számára, és ezért meg kell őriznie. Valójában inkább ilyesmiről lehet szó: az előjelek értékével kapcsolatos nézet más forrásokból származik, és össze-találkozik egyfajta értelmi beállítódással, amely számára a kétely kiküszöbölése a kellemetlen érzéstől való megszabadulást jelenti; ezért aztán habozás nélkül magáévá is teszi az ennek megfelelő gondolkodásmódot. Hasonlóképpen szeretnék magyarázatot adni arra, hogy a nagy hadvezérek, politikusok és a tett más emberei oly gyakran mutatnak kifejezett hajlamot a babonaságra. Észre kell vennünk, hogy ezek az emberek gyakran babonásabbak, mint azt koruk szelleme megkövetelné, és hogy babonáságuk olykor különösen primitív vagy archaikus formában nyilvánul meg. Ez újabb bizonyítéka annak, hogy a babonáság nem annak a kortárs reflexiónak a terméke, amellyel olykor a spiritualizmusban és más hasonló irányzatokban találkozunk. De ha alkalmuk adódik, a fentebb leírt embertípus tagjai természetüknél fogva hajlanak arra, hogy eredendően meglévő babonás hajlamaikat rendszerezék és racionalizálják. Ha ezt észben tartjuk, az is érthetővé válik, hogy a spiritualizmus és más hasonló áramlatok miért éppen politikai nyugtalanság idején találnak termékeny talajra, olyankor, amikor az események kimenetele rendkívül bizonytalan. További, itt nem tárgyalható körülmények is kifejűk hatásukat. Nagy szerepet játszik például az a vágyunk, hogy szert tegyünk a jövő ismeretére; gyakran megfigyelhetjük, hogy ez különösen azokra igaz, akiknek gyenge jelleme nem teszi lehetővé, hogy erőteljes hatással legyenek az események alakulására. Ez a típus kezdettől fogva hajlik a jóvendőmondás összetettebb formái felé, és gyakran az előjelek rendkívüli mértékben racionalizált rendszerét alkotja meg. Az akarat ürességének kitöltésében bizonyára segít az efféle dolgokkal való elmélyült foglalatalkodás. Az akaratgyengeség eme termékét azonban tetterős egyének is a maguk javára fordíthatják, hogy megerősítsék általa elhatározásuk erejét, mint azt fentebb már megmutattuk.

A tétovázás kiiktatásában másféle tekintélyek is segítségünkre lehetnek. Nehéz esetekben például sokan szívesen fordulnak gyóntatóatyákhoz vagy más tanácsadókhöz, hogy megszabaduljanak kínzó kételyeiktől. Ha eme tekintélyek előtt reflektálnak saját viselkedésükre, érthető módon nem ismerik fel annak ösztönszerű alapját, és utólagosan próbálják igazolni eljárásukat annak a személynek a magasabb rendű belátása révén, akitől tanácsot kértek – ez a magyarázat pedig olykor akár még helyesnek is bizonyulhat. Kétes esetekben azonban, ha nálunk intelligensebb embertől kérünk tanácsot,

azzal csak átruházzuk a nehézséget; a kérdés ekkor az, hogy ennek az intelligens embernek mit kellene tennie, ha a szükséges megfontolások után sem tudna döntést hozni. Másról is előtérbe kerül a hajlam és a kívánság, hogy döntésre jussunk; erre következethetünk például abból a tényből, hogy ha szavazáskor senki sem kerül többségbe, az elnöknek ügydöntő szavazata van. Talán a többségi elv maga is azt a célt szolgálja, hogy kiküszöböljék a konfliktust, és kenyértörésre vigyék a dolgot – függetlenül attól, hogy ez-e a legértelmesebb megoldás. Sokan így tesznek eleget a nyugalom iránti vágyakozásuknak. Egyesek talán csak azért fogadják el a többségi elvet, mert növeli a cselekvőképeséget, kedvelt helyettesítője ugyanis a nem túlságosan kedvelt sorshúzásnak. Olykor a döntőbíró sem játszik más szerepet. Feltehetőleg az is a nyugalom iránti vágyból fakadt, amikor a közép- és reneszánsz kori itáliaiak elvi okokból más városok polgármesterét kérték fel, hogy döntsön belső ügyekben, és meglehet, hogy olykor kevésbé érdekelte a város lakóit, hogy a kívülről hívott ember birtokában van-e a szükséges belátásnak.

Láthattuk, hogy az ösztön csírájában fojtja el, az előjelekbe vetett hit pedig gyorsan megszünteti a kételyt, s hogy amennyiben a belátás hibádzik, látszólag nagyon különböző jellegű intézmények is hozzásegíthetnek az elhatározáshoz, a dolgok valamilyen módon való elrendezéséhez. Persze ugyanezt a hatást váltja ki az az egyszerűség is, amely nem látat egyenél több lehetőséget a cselekvésre.

A műveltség nagy központjaiban az ösztön manapság talaját veszítette, a babonáság pedig csekély szerepet játszik. Legtöbb kortársunk belátására hagyatkozik, minden döntésében, egyszer és mindenkorra. Abból indulnak ki, hogy még ha lehetetlen is a bizonyosság, elegendő gondolkodás révén legalább azt meghatározhatjuk, melyik cselekvésmód vezet a legnagyobb valószínűséggel sikerre. Tagadják, hogy vannak olyan esetek, amikor számos cselekvési lehetőséggel szembesülünk bármiféle támpont híján, vagy legalábbis olyannyira valószínűtlennek tartják, hogy értelmes embernek nem érdemes ezzel foglalkoznia. Az ebbe a típusba tartozó emberek többnyire úgy vélik, ha nehézségekbe ütköznek, az élesebb gondolkodás elvezeti őket a célhoz; teljességgel képtelenek annak megértésére, hogy hiányzó premisszáik esetén a legélesebb elméjű gondolkodó is számos egyenlő értékű következtetésre juthat. Aki ragaszkodik ahhoz a hithez, hogy saját belátása révén mindent véghezvihet, a világnak azt a teljes ismeretét előlegezi meg, amelyet Descartes a tudományos fejlődés távoli céljának tekint. Ez a *pszeudoracionalizmus* részben öncsaláshoz, részben képmutatáshoz vezet. A nevelés és a jellem megerősíti ezeket a tévedéseket, amelyeket a racionalizmus atyjának tekintett Descartes, mint azt fentebb láthattuk, meghagyott a gyakorlati cselekvés területén. A pszeudoracionalisták rossz szolgálatot tesznek a racionalizmusnak, ha úgy tesznek, mintha éppen ott rendelkeznének elégséges belátással, ahol a szigorú racionalizmus tisztán logikai alapon kizárja azt.

A racionalizmus a pillanatnyi belátás korlátainak világos felismerését tekinti legnagyobb diadalának. Hajlok arra, hogy a pszeudoracionalizmusra való széles körben elterjedt hajlamot ugyanazokból az öntudatlan erőfeszítésekből vezessem le, mint a babonáságra való hajlamot. A felvilágosodás előrehaladtával az emberek egyre ritkábban folyamodhattak azokhoz a hagyományos eszközökhöz, amelyek segítségével egyértelmű döntéseket hozhattak. Ezért fordultak a belátáshoz, hogy minden erejükkel megfelelő pótlékot faragjanak belőle. Ebben a tekintetben a pszeudoracionalizmus, a létezés szabályozó és a jövőt feltáró erőkbe vetett hit és az előjelekre való hivatkozás közös gyökerekkel rendelkezik. A pszeudoracionalisták mindig belátás alapján akarnak cselekedni, ezért viseltetnek hálával bárki iránt, aki el tudja hitetni velük, hogy belátás alap-

ján cselekedtek. Ez az elméleti beállítottság kellőképpen megmagyarázza, miért fogadják például a parlamenti képviselők választási beszédeit oly megdöbbentően kevés kritikával. A hallgatóság tagjai boldogok, ha képesek valami mellett elköteleződni; ez a vágy nagyrészt elsődleges. Ha a beszélő tisztában van ezzel, cselekvése pusztán *farce*: célja eszerint csupán annyi, hogy *a racionalitás érzetét keltse*. A szónok, különösen a politikus szugesztív hatásának lélektani elemzésére már vannak törekvések. Az érveket, amelyeket a szónok alkalmaz, egy lapon említhetjük a kalapformával, amelyet azért választott, hogy elnyerje a párttagság rokonszenvét. A kérdés az, mi történik majd, ha a lélektani ismeretek olyan széles körben elterjednek, hogy a legtöbb polgár átlát majd a befolyásolás eszköztárán. Eme lélektani felvilágosodás révén a befolyásolás talán hatástalanítható lesz, vagyis az emberek képtelenek lesznek arra, hogy megelégedjenek a belátás pusztán érzetével. Ha nem térnek vissza a babonásághoz, az ösztönhöz vagy a feltétel nélküli egyszerűséghez, nem marad más számukra, mint valamiféle segédmotívum megragadása ott, ahol a belátás nem terjed elég messzire; vagy megelégszünk az effajta érvekkel: „Valaminek történnie kell, tegyük akár ezt, akár azt, ami csak eszünkbe jut, miután kizártuk azt, amiről már felismertük, hogy helytelen”, vagy pedig, ha elértük azt a pontot, ahol a belátás már nem segít, sorsot húzhatunk, vagy olyan mozzanat alapján hozhatunk döntést, amelynek semmi köze a szóban forgó kérdéshez.

De jaj az államférfinak, aki nyíltan így tesz! Ha valamely konkrét esetben arra jutna, hogy nem tud dönteni két lehetőség között, és sorshúzással akarna dönteni, frivolitással és cinizmussal vádolnák. Mélységesen sértené a közérzetet, hiszen vagy a régi hagyományok folytatását, vagy racionálisan megalapozott változtatások bevezetését várják tőle. Éppen ezért kell észben tartanunk, hogy a modern államférfi sokkal inkább tudatában van belátása elégtelenségének, mint elődei. A múltbeli államférfiak gyakran birtokában voltak koruk teljes ismeretanyagának, s nemritkán kiemelkedő politikai közgazdászok voltak, míg manapság az államférfiaknak olyan területeken kell tevékenykedniük, amelyeken mások kétségtelenül jártasabbak náluk. Colbert és Turgot például koruk legjelentősebb politikai közgazdászai közé tartoztak, Bismarck mint közgazdász azonban kétségtelenül nincs azonos szinten Marxszal. A politikai tevékenység manapság annyi erőfeszítéssel jár, hogy a nagy politikus aligha lehet nagyszerű elméleti szakember. Az államok sorsát irányító férfiak nem szoktak a legnagyobb belátással rendelkezni, és azoknak, akiknek nagyobb belátásuk van, többnyire semmi közük a vezetéshez. Mindazonáltal a pénzfeladobás mint döntéshozatal frívol megoldásnak számít, minél fontosabb az adott kérdés, annál frívolabbnak. A javaslatot, hogy sorshúzással döntsenek ott, ahol a belátás véget ér, még azok is morális felháborodással fogadják, akikből teljességgel hiányzik a jámborság és a hagyománytisztelet. Ezért fogadják oly ritkán elismeréssel Thomas Hobbes vallással kapcsolatos beállítottságát. Elgondolása, miszerint bármiféle rend jobb a rend hiányánál, minden olyan pszeudoracionalistát kihoz a sodrából, aki abban reménykedik, hogy megfelelő mértékű gondolkodás révén döntésre juthat. Hobbes türelmetlensége teljességgel külsődleges, eszköze csupán vállalt politikai céljának. Egyszerűen csak alkalmatlannak érzi magát arra, hogy a létező vallások között döntsön. Számomra úgy tűnik, az őszinte racionalista az élet számos ügyletében egyedül Hobbes beállítottságát találja lehetségesnek; kérdés azonban, hogy a racionalizmus rendelkezik-e a nyilvános élet szabályozására alkalmas eszközökkel. Amint azonban a hagyomány és a közösségi érzés elgyengül, a kétségtelenül sorshúzáshoz vezető racionalizmuson, illetve a gondolkodást és az érzést egyaránt meghamisító pszeudoracionalizmuson kívül nem adódik más választási lehetőség.

Empirikus kérdés, hogyan állja ki a segédmotívum a gyakorlat próbáját. Általános elfogadottsága például azzal a hatással járhat, hogy valaki már akkor a használatához folyamodik, amikor a reflexió még tökéletesen megfelelne. Ez a veszély más helyzetekben is ott leselkedik, amikor a sorshúzásnak vannak helyettesítői, például a vallási előírások formájában. Már a görög költő is figyelmeztetett: „*Segíts magadon, és az isten is megsegít.*”⁸

Az egyén pszichológiai felépítésétől függ, hogy a cselekvés teljes intenzitásából mennyi valósulhat meg a segédmotívum segítségével. Továbbra is kérdés, vajon a segédmotívum bevezetése valaha is általánosan elfogadottá válhat-e. Ma már tényleges jelentőséggel bír a bölcs szemében, aki tisztában van belátása tökéletlenségével, aki elutasítja a babonáságot, és aki mégis dönteni és cselekedni akar. Csakis a segédmotívum erősítheti meg akarátát anélkül, hogy őszintesége feláldozását követelné. Nem kell erőszakosan szűkíteni látókörét, hogy tevékeny lehessen. Aki habozik a segédmotívumhoz folyamodni, aki nem hajlandó élni vele, azon nem lehet segíteni. Ugyanabban a helyzetben van tehát, mint az, aki nem tudja eldönteni, igennel vagy nemmel kezdje-e a kiszámolásdit. Ez azonban nem érv a segédmotívum ellen; nem általánosan elfogadott alapelv, hogy mindenkin lehet segíteni.

A segédmotívum kiválóan alkalmas arra, hogy kibékítse egymással a hagyományt és a racionalizmust. Míg korábban az előjelek és a sorshúzások lényegi jelentőséggel bírtak, mostanra tisztán eszközökké váltak. Maga az eljárás azonban ugyanaz maradt. A segédmotívum híve sohasem fog a legtöbb pszeudoracionalistára jellemző fensőbb-ségérzettel tekinteni a hagyomány emberére, aki az ösztönére hallgat. Akár még fájlalhatja is, hogy véget ért a közösségi lét korszaka, amelyben a hagyomány és az ösztön még döntő jelentőséggel bírt, és olyan pótlékként kezelheti a segédmotívumot, amelyre a racionalizmus kifejlődése miatt van szükség. Ebben a tekintetben az ösztön, a hagyomány és a segédmotívum egyaránt ellentétben áll a pszeudoracionalizmussal. A segédmotívum alkalmazása előfeltételezi a nagyfokú szervezettséget; csak akkor előzhető meg az emberi társadalom összeomlása, ha az eljárás többé-kevésbé mindenki számára ismeretes. A viselkedés hagyományos egyneműségét a tudatos együttműködésnek kell felváltania; az embercsoport együttműködési készsége lényegileg függ az egyének jellemétől.

Térjünk vissza Descartes példázatához. Az erdőben elveszett vándorok számára, akik semmilyen jelzéssel nem rendelkeznek arra vonatkozóan, hogy merre érdemes továbbhaladniuk, az a legfontosabb, hogy lendületesen haladjanak előre. Az egyiket az ösztön vezeti az egyik irányba, a másikat a jel a másikba; a harmadik körültekintően mérlegel minden eshetőséget, számításba vesz minden érvet és ellenérvet, végül pedig, olyan elégtelen premisszák alapján, amelyek hiányosságaival maga is tisztában van, büszkén felszegett fejjel, határozottan azt az irányt választja, amelyet helyesnek vél. Végül a negyedik, miután olyan alaposan végiggondolta, amilyen alaposan csak tudta, nem szégyelli majd beismerni, hogy belátása túlságosan gyenge, és szóltanul megengedi magának, hogy sorshúzással hozzon döntést. Tételizzük fel, hogy a négy vándor ugyanakkora eséllyel talál ki az erdőből; mindazonáltal lesznek olyan emberek, akik teljesen különbözően ítélik majd meg a négyféle viselkedést. Az igazságkereső számára, aki a belátást értékeli a legtöbbre, az utolsó vándor viselkedése a leginkább megnyerő, és a harmadik, a pszeudoracionalista, a leginkább ellenszenves.

Ebben a négyféle viselkedésben talán az emberiség fejlődésének négyféle szakaszára ismerhetünk, noha nem állítom, hogy bármelyik is teljes mértékben megvalósult

volna. Bizonyos dolgokat azonban megvilágíthat, ha megpróbáljuk tisztázni a négy korszak, az ösztön, a tekintély, a pszedoracionalizmus és a segédmotívum korának lényegi sajátosságait. Manapság a pszedoracionalizmus korában élünk; de máris megfigyelhetjük hanyatlásának tüneteit. Sokan hiszik, hogy a vallás új előretörésére számíthatnak, mások pedig az ösztönülethez való visszatérésben bíznak. De olyanok is vannak, akik szerint civilizáciánk összeomlása elkerülhetetlen. Ha most valamiféle jövőt akarok jósolni a segédmotívumnak, a racionalizmus betetőzésének, azt a következő megfontolás alapján teszem. Különböző módokon konstruálhatunk utópiákat; gondolhatunk a legfejlettebb alakzatok további előrehaladására, vagy kereshetjük az eljövendő alakzatok csíráit. Valaki például kidolgozhatja azt a nézetet, hogy olyan kor felé haladunk, amelyben minden állami szintű eseményt módszeresen előre megterveznek. Túl messzire vezetne annak megmutatása, hogy nagyon valószínűtlen, hogy a közeljövőben ennek megfelelő feltételek jöjjenek létre. De olyan új mozgásokra is felfigyelhetünk, amelyek már léteznek ugyan, de még nem bontakoztak ki teljesen, ahogyan a racionalizmusnak már a középkorban is voltak hívei, ha nem is jósoltak neki nagy jövőt. Mivel nagyon nehéz bármiféle elképzelést alkotni az új intellektuális áramlatokról, bizonyosan előnyös komolyabban venni a lehetőséget, hogy egy szép napon a segédmotívum komoly hatást fejt majd ki a magán- és a nyilvános életben egyaránt.

Descartes változások korában élt. Akkoriban kezdődött az ösztön és a hagyomány elleni küzdelem, noha még nem ismerték fel az emez erők által betöltött szerepet. Descartes, mint láttuk, a morális cselekvés területén egyfelől tudatosan elismerte a hagyomány szerepét, másfelől viszont engedélyezte a segédmotívum alkalmazását. A következetes racionalista követheti a példáját. Amennyiben a racionalizmusnak van jövője a morál területén, fel kell tennie határainak tudatos felismerését és a segédmotívum bevezetését. De bárhogy alakuljon is a jövő, mindenképpen érdemes foglalkozni azzal a kérdéssel, vajon miképpen egyeztethető össze a *segédmotívum* segítségével a *racionalizmus* és a *hiányos belátás*.

Jegyzetek

1. A beszéd DIE VERIRRTEN DES CARTESIUS UND DAS AUXILIARMOTIV (ZUR PSYCHOLOGIE DES ENTSCHLUSSES) címmel 1913. január 23-án a Bécsi Egyetem Filozófiai Társasága előtt hangzott el. Eredeti megjelenés: *Jahrbuch der Philosophischen Gesellschaft an der Universität zu Wien*, 1913. 45–49. Az előadás szövegét Neurath válogatott írásainak gyűjteményében újraközölték: Rudolf Haller–Heiner Rutte (szerk.): Otto Neurath: GESAMMELTE PHILOSOPHISCHE UND METHODOLOGISCHE SCHRIFTEN, Band I. Verlag Holder–Pichler–Tempusky, 1981. 57–67. A jegyzetek elkészítése során az angol fordítás jegyzeteire támaszkodtam: THE LOST WANDERERS OF DESCARTES AND THE AUXILIARY MOTIVE (ON THE PSYCHOLOGY OF DECISION). In: Robert S. Cohen–Marie Neurath (szerk. és ford.): Otto Neurath: PHILOSOPHICAL PAPERS 1913–1946. D. Reidel Publishing Company, 1983. 1–12. – *A ford.*
2. René Descartes: ÉRTEKEZÉS A MÓDSZERRŐL. Műszaki Könyvkiadó–Matúra Bölcsélet, 2000. III. rész, 37–38. Szemere Samu fordítását Boros Gábor dolgozta át.
3. I. m. II. rész, 33. – *A ford.*
4. René Descartes: A FILOZÓFIA ALAPELVEI. Osiris, 1998. I. 3, 26. Dékány András fordítását Neurath szövegéhez igazítottam. – *A ford.*
5. „Du tatest, was du noch nie tatest, du wälztest / Das Rad der Zeit zurück: es steht noch einmal, / Wie es vorher stand; laß ihn anders denn / Jetzt handeln.” Christian Friedrich Hebbel: HERODES UND MARIAMNE. III. felvonás, IV. jelenet. – *A ford.*
6. A „bolygókat mozgató papagáj” kifejezés talán a horoszkóp készítésére vonatkozik, a zodiákust

alkotó bolygók felrajzolására, amelyekkel jósolni vagy jövendőt mondani lehet. Az egyetlen érdemleges irodalmi utalás Shakespeare-nél fordul elő, a TÉVEDÉSEK VÍGJÁTÉKÁ-ban (IV. felvonás, 4. szín, 42. sor), ahol a „*hogy jósgassak, mint a papagáj*” (Szász Imre) fordulattal találkozunk. Neurath allúziója esetleg azokra a XII. századi német és osztrák körökre utal, amelyek jövendőmondói papagájokat használtak arra, hogy véletlenszerűen válasszanak számos fecni közül, amelyeken különböző szavak voltak olvashatók. – *Az angol fordító jegyzete.*

7. Jékely Zoltán fordítása. A német eredeti: „*So übt Natur die Mutterpflicht / Und sorgt, daß nie die Kette bricht, / Und daß der Reif nie springet. / Einstweilen bis den Bau der Welt / Philosophie zusammenhält, / Erhalt sie das Getriebe / Durch Hunger und durch Liebe.*” Friedrich Schiller: DIE WELTWEISEN. – *A ford.*

8. Neurath talán Euripidész egyik töredékét idézi, meglehetősen szabadon. Vö. Euripidész: HIPPOLÜTOSZ. 435. töredék. In: FRAGMENTA EURIPIDIS. Szerk. Friedrich Wilhelm Wagner. Paris: Didot, 1846. 722. – *Az angol fordító jegyzete.*

Schein Gábor

NYÁRI ESŐ, ÁTTETSZŐ HATÁROK

Áttetsző a bőr, az erek fala. A határok befelé éppoly láthatatlanok, mint kívül, abban a városban, amelynek stílusa a zseniális össze nem illés. Ezért örökké határsértő vagy. A belsőből építenéd kifelé a várost, így sohasem tudod, hol jársz, és aki megszólít, mikor egyik sarokról a másikra átmész, rögtön elveszti a tájékozódását. Túl nagy erők szabadulnak fel így. Napok alatt egész körutakat építesz, utcákat, amelyekben soha nem lakhat senki. Számolatlanul hagyod magad után a képzelet és a vágy emlékműveit, csalsz és csalod magad, és félsz, hogy egyetlen valódi tettet, amely még előtted áll, csak a rombolás lehet.

*

A várost a felejtés építi. Csokoládébarna kutyák szaladgálnak a parkban a Duna jobb vagy bal oldalán. A sötétséget uszályok szállítják. A parkokat körülkerítik, és tavasszal új virágokat ültetnek, nefelejcszet, árvácskát. A szobrokat időnként ledöntik, másokat állítanak a helyükre, új neveket adnak az utcáknak, de még sokáig a régin nevezik őket. És vannak megmagyarázhatatlan változások. Egyik napról a másikra eltűnnek a verebek. Eltűnnek a sakkozók a parkok kőasztalai mellől. A könyvekből kitorólnak szavakat, mondatokat. Senki sem emlékszik rá, hogy ott voltak, és ha néhány visszatér közülük, csodálkoznak, és nem értik őket.

*

A rombolás erői a szeretetéhség szakadékában forrnak. Sötét és mély ez a szakadék, elnyel minden mosolyt, minden érintést, elpusztít minden fényt, amely beléhatol. Egy szem mégis beragyoghatja nedves falát, lángra lobbanthatja a sötétben lebegő porszemeket, amelyek csillagaid lesznek. Még sincs mértéke ennek az ürességnek, amely ha kilépne a világba,

minden fa azonnal teremni kezdene, de így magába fojtva visszanyel mindent, ami már szétvált. A világnak miféle hiánya válik benned ilyen éhséggé, mi nincs meg benne, nem is volt, amit szóval, érintéssel, öleléssel és csókkal kellene helyettesíteni? Minden lépéssel egyszerre mozdulsz itt és egy hiányzó világban.

*

A szomszéd telken valaha egy kis textilüzem állt. Földszintes épület, abból az időből, amikor ezen a környéken még nem építettek lakóházakat. Később az üzemek északabbra szorultak, amikor a körút felől megtelt az utca, de a kis textilüzem üresen, lezárva is megmaradt. Szerettem megállni előtte. Őrzött valamit abból a múltból, amelyről még egyáltalán tudható valami. Mielőtt felépült, a környék egyetlen összefüggő mocsár volt, amelyet fel kellett tölteni. Néhány éve aztán lebontották ezt az üzemet is. Jött egy munkagép, és estére semmi sem látszott a falakból. A helyén most egy új lakóház áll, egészen más, mint a régiek. Rombolás volt ez, vagy építés? Ismeri a város ezeket a szavakat?

*

A határokat most a hőség vonja meg. Lelassítja, kifényesíti a testeket, és szétválasztja őket. Az izmokban sokáig nem oldódik a zsibbadás. És te ilyenkor is ahhoz hajlítod magad, aki kapukat nyitott benned, mert a testben a lélek örökké gyerek marad, nem vagy képes magadat kihordani. És a pillanatok szétgurulnak előtted, mint a borsószemek. Ezért magadból éppoly betöltetlenül hiányzol, ahogy hiányzik belőled a másik, akit hiába ölelsz, elmúlik ez az óra, és sértődéssel, váddal megint csak önmagad szakadékát tárhatod ki előtte. De ne félj, a következő pillanat megint csordultig telít. Csak várnod kell, ahogy az esőt várják a falak.

*

Az átlátszó felületekről az első tapasztalatot hároméves korodban szerezted. Átléptél egy tisztára mosott üvegajtón. A mandula formájú forradást ma is ott viseled a jobb térded fölött. Elég volna ránézned, hogy tudd, a határok átlépése mindig láthatatlan, és vérontással jár. Ideje, hogy egy üvegszilánkkal felvágd a sebhelyet! A vérben szemek vannak, azokkal láss! Tudd meg, miféle árnyak voltak a nyomodban, miféle ádáz tolvajok! Mitől tartottak vissza, és mit vettek el? Mi felé taszítottak? Ismerd meg bennük a gyávat, a sötétekkel kalmárkodót, magadat. Sikáltál-e olyan tisztára egyetlen pillanatot, hogy mint a víztükroren, visszagondolva is, könnyedén áttörhettél rajta?

*

A legfőbb össze nem illés, hogy itt vagy. Mikor már senki sem számít rá, a cseréptetőn hirtelen pattogni kezdenek az esőcseppek. Odalent az autók moraja egy oktávval mélyebben szól, a körútról idehallatszik a villamos zaja. De a város asztmatikus lélegzése semmit sem könnyebbül. A nyári eső gyorsan vonul át, a hőség párával telik, és a felhők, valóban, hattyúként úsznak a tetők felett. Figyelj, mert egyetlen hattyútoll sem veszhet el, míg el nem szabadul az időn túli fürgeteg. Hát mégis bűvös, sötét tó volna ez? Árnyaid elől meddig menekülsz? Életed így is, úgy is hazug mese, és jó, ha van egy kis maradéka, ahogy odalent is maradt egy tócsa. Pontot kéne tenni végre már. De pontot tenni a víz színére hogyan lehet?

Szlukovényi Katalin

HAZAFELÉ

Ónos eső, ilyen is rég nem láttam:
a bokrok, fák mind jégcsipkeruhában,
a cipőm meg pocsológyökben tocsog,
lépten-nyomon felfröccsen a mocsok,
míg gázolok e végeláthatatlan,
sem mire se jó, szennyes áradatban.

Csokonai vagy Babits erre járva
az észlelet nyomán már konkludálna,
Balassi vagy Petőfi a megrege
húzódva egy lány keblén szenderegne,
míg Arany félmosollyal letörölve
a sarat tán egy szóval se pörölne,

és biztos felizgulna Kosztolányi
ily kétértelműséget egybe látni,
József Attila meg addig meredne
a látványra, míg rálelné a rendre,
mit Nemes Nagy úgy megdefiniálna,
hogy hevén kinyílna a jég virága.

S én mit tegyek? Caplatok a lucokban,
hisz tovább magunknál én sem jutottam,
vacogok, mint a kisgyerek a sínen,
hívom istent, hogyha nincs is, segítsen,
vacsorát csinállok, szorongok, várlak,
hasztalan silabizálom a téli fákat.

ÉLŐVIRÁG

a délutáni ferde fénypázmákat
a gesztenyefák alatti fűvön
a ránk boruló makulátlan égkék
összes árnyalatát külön-külön

nyár- és lélegzetmeleg kutyabunda
lelkes törleszkedését tenyeremben
egy vicc emlékét amit nevetőránc
őriz ha szövegét el is feledtem

folyóvíz mozdulatlan áramlását
hol a két ág összetalálkozik
tükrén a csillámokat napszín pitypang
látványának viruló szárait

a szélborzolta pázsit hűvösségét
verébrebbenést béka ploccsanását
a borzongást mit felidéz a testem
amit a tested borzongása járt át

egymástól távol is összefonódva
le nem szakítva sosem hervadón
se-vég-se-kezdet koszorúba gyűjtöm
hogy körbeérjen majd ha átadom

ÖT TEMPLOM

La Seu, Barcelona

Isten házában nem isten lakik,
hanem a fallal körülvelt hiány,
a sok évezredes nosztalgia
a jelen soha nem lévő után.
A szent tér súlya csaknem összenyom,
mégis mintha emelne. Döbbenet,
milyen erős a hiány jelenléte:
hogyan volt képes megmozgatni és
átlelkesíteni ennyi követ.

Nikolai Kirik, Tallinn

Ikonosztázon Szűz Mária-portré:
ékkővel kirakott arany fejék
keretében szelíd arc textílen –
a vallás merev, gazdagon díszített
pajzslemeze mögött a vázlatos,
alakuló, romlékony, emberi
istenhitet folyton cserélni kell.

Toomkirik, Tallinn

Címerpajzsok fehér templomfalon,
hiúság csiricsaré nyomai:
hány család évszázados büszkesége,
hány mester kezének munkája van
kiaggatva itt: avítt aranyfoltok,
a kiválóság fennen hirdetett,
diadalmas jelei egynemű
tömegbe olvadnak össze, ahogy
a turista sietős pillantással
végigsöpör rajtuk, és megy tovább.

Santa María del Pí, Barcelona

Újabb város, újabb gótikus templom:
szép főhajó, az oldalkápolnákban
a szokott barokk arany belcsicsák
– de az oltár előtti mécsesstartó
állványon a szűzfehér vagy piros,
ünnepélyes rend helyett sose látott
tarkaságban: zölden, sárgán, lilán,
önfeledt vidámsággal ragyog versenyt
egymással a sok-sok templomi fény,
s vásári jókedvüktől hirtelen
a kifakult egyszerre eleven.

Stadtkirche, Winterthur

Színes, akár egy vidám képregény.
Az angyalokon legnagyobb a szárnyuk.
A próféták is mind jó húsban vannak,
csinos tógájuk gondosan redőzött,
szakálluk ápolt, és arcuk kerek.
Dől be a nap az üvegablakok
tarka tábláin, egyet nyitva hagytak,
s azon át illemtudón, boldogan
győzköd egyetlen szerelmes madár,
hogy a rendezett padsorok között
a szürke, tiszta, szabályos kőkockák
sora egyenest a mennybe vezet.

Pollágh Péter

KONYHAISMÉTLÉS

Hetvenes kávéfőző. Komollyá kopott úr.
Ha szólok hozzá, magázom, majd
kövérkék gázrózsákra ültetem,
mintha újra és újra új cserépbe tenném.
Lángok csapnak ki az orrából,
aztán belassul, kiköhögi mind a forrót.
Nem is főzök, csak matatok, pakolászom,
öregelek: igazából ismétlek egy konyhát.
Újra és újra összerakom, hordom
a rendet. A voltat. A sok jó hibát.

Az asztalon halotti, fekete terítő.
Beccapós. Majd adok neki
kis hypót, leleplezem: mutassa meg magát,
mert a fekete csak máz; nem haragszom rá,
nincs háború, nem csapnak össze
ólmkatonák – semmi szín felett.
Ablak sincs már, azaz nem úgy, elvakult.
De a harangszó még átszól rajta.
A könny helyett a kávé.
A hold helyett egy óra.
Meg Kristálykeserű, sok kininnel.
Mindig ugyanaz. Ismétlek egy urat.

ÚTISMÉTLÉS

Vérehullató fecskefüvet tűzök ki.
Olyan a blúzomon, mint egy folt.
Portyára indulok, ismétlek egy utat.
Százméterenként rágyújtok
egy Észak-írre. Hosszú,
fehér a teste. Ég a feje.
A vörös bolygóra juttat,
ahol minden lépés puha.

Dragannak hívtam. Az uram volt.
Virágos fák alatt vittem a képét.
Ezen az úton vittem. Én tettem a sírba.
Ütöttem bele a koporsószeget.
És vérzett, vörös is volt a tócsa:
belenéztem, én voltam benne.
S arra gondoltam, amit ő mondott:
mindig lesz egy közhely,
amit összetörhetsz,
mindig lesz egy tócsa.

Marshall Sahlins

A BŐVELKEDÉS LEGELSŐ TÁRSADALMA (III)

Léderer Pál fordítása

A vadászó-gyűjtögető életforma újraértékelése

„Jóllehet a szükséglet állandó nyomásának vannak kitéve, vándoréletmódjukból következően szükségleteiket mindig könnyűszerrel képesek kielégíteni, és életük nincs híjával sem izgalmaknak, sem élvezeteknek.” (Smyth, 1878. I. köt., 123.)

Elégé nyilvánvaló, hogy újra kell értékelnünk a vadászó-gyűjtögető gazdálkodást, mind valós teljesítményeire, mind valós korlátaira vonatkozóan. A ránk hagyományozódott „bölcességnek” volt egy eljárásbeli hibája, az nevezetesen, hogy az anyagi körülményekből kiolvashatónak vélte a gazdasági élet struktúráját; az abszolút szegénységből egyértelműen arra a következtetésre jutva, hogy az ilyen élet végletes nehézségekkel jár. Pedig a kultúra adta improvizatív modell a természethez való kapcsolódásnak mindig a legkülönfélébb változatait hívja életre. Ha nem tud is kiszabadulni az ökológiai kényszerek szorításából, a kultúra arra azért képes lehet, hogy tagadja mindenhatóságukat: a rendszer egyszerre képes fölmutatni – szegénységük, illetve bővelkedésük tényében egyaránt – a természeti adottságok lenyomatát és az ezekre társadalmilag adott válaszok eredetiségét.

Mi az igazi hátulütője a vadászó-gyűjtögető életmódnak mint *praxisnak*. Ha a fölvo-nultatható példák egyáltalán jelentenek valamit, akkor ezt bizonyosan nem a munkatevékenység „alacsony termelékenységi fokában” kell keresnünk. Ami ezt a gazdasági rendszert súlyosan fenyegeti, az a *hozadék csökkenésének rövid időn belüli bekövetkezése*. Az látszik érvényesnek, hogy – a létfenntartásból kiindulva, s abból az élet valamennyi szektorára kiterjeszkedve – a kezdeti siker csak annak valószínűségét növeli, hogy a további erőfeszítések egyre kisebb hasznot hoznak. Ez az összefüggés írja le az adott, konkrét helyszínen való élelemhez jutás tipikus görbáját. Mégoly csekély létszámú cso-

port is előbb-utóbb föléli a tábor kényelmesen bejárható környezetében található élelemforrásokat. Ezt követően ha ott maradnak, az vagy a tényleges ráfordítások növelésével, vagy a tényleges hozamok csökkenésével jár. A ráfordítások növelése, ha úgy döntenek, hogy a táborhelytől egyre távolabb, messzebb keresik az ételmet; a hozadék csökkenése, ha beérik azzal, hogy a közvetlen környezetükben kevesebb, illetve silányabb táplálékot találnak. Az igazi megoldást persze az jelenti, ha máshová vándorolnak. Így tehát a vadászó-gyűjtögető életmód legelső és meghatározó parancsa: ahhoz, hogy a „termelés” kedvező színvonalon menjen végbe, mozgásban kell lenni.

De ez a mozgásban levés, melyre – a körülményektől függően – gyakrabban vagy ritkábban kerítenek sort, s rövidebb vagy hosszabb utakat tesznek meg, végeredményben nem jelent egyebet, mint hogy más „termelési szférákra” terjeszti ki a csökkenő hozadékot azt a jelenségét, mely e gyakorlatot életre hívta. A szerszámoknak, ruhadaraboknak, használati tárgyakkal vagy ékítményeknek az előállítására bármennyire is könnyűszerrel megvalósítható, értelmetlenné válik, ha ezek inkább tehernek és nem a kényelmes lét velejárójának bizonyulnak. A használhatóság fokát igen keményen meghatározza a hordozhatósági küszöb. Tartós házak építése is abszurditás, ha rövid időn belül ott kell hagyni őket. Ez a magyarázata annak, hogy a vadásznak igencsak visszafogott elképzelései vannak az anyagi javakban való dúskálásról; ha egyáltalán, akkor a legszűkösebb felszerelésre gondol, előnyben részesíti a kisebb holmikat a nagyobbakkal szemben, egyáltalán nem törekszik arra, hogy a legtöbb tárgyból ne csak egy példány legyen és így tovább. Az ökológiai nyomás nagyon is konkrét eredményekhez vezethet, ha egyszer az elviselésére kényszerülnek. Ha a bruttó termékmennyiséget más gazdasági rendszerekéhez képest alacsonyán tartják, nem a vadász termelékenységének tudható be, hanem annak, hogy nem marad egy helyben.

Majdnem ugyanez mondható el a vadászó-gyűjtögető életmódra érvényes demográfiai korlátokról. Az egyes emberek szintjén a *débarrassement*-nak ugyanaz a politikája működik e téren is, s ez hasonló terminusokban írható le, valamint hasonló okoknak tulajdonítható. A vonatkozó terminusok – érzelmektől mentesen előadva –: csökkenő hozadék a hordozhatóság határértékén, minimális szükséges felszerelés, fölös példányban adódó holmiktól való megszabadulás, és a sor folytatható, azaz gyermekgyilkosság, öregek elpusztítása vagy a szoptatási idő alatt a szexuális kapcsolattól való tartózkodás – mely gyakorlatok sok gyűjtögető életmódot folytató népesség esetében jól ismertek. Az a feltételezés, hogy ilyen eljárások alkalmazásához akkor folyamodnak, amikor az adottnál több személy eltartására nem képesek, valószínűleg igaz, föltéve, hogy „eltartás” nem az élelemmel való ellátásukat értjük, hanem szállíthatóságukat. A kiiktatott személyek, mint ezt a vadászok időnként szomorúan elmondják, mindig azok, akik tényleg nem képesek járni, akik akadályoznak a családot, illetve az egész tábor mozgását. A vadászok kénytelennek bizonyulhatnak hasonlóan bánni az emberekkel és a javakkal; a drákói népesedéspolitikát ugyanazt fejezi ki, mint az aszketikus gazdasági viselkedés – az ökológiai adottságokhoz igazodást. Mi több, a demográfiai korlátozásnak ezek a taktikai egy, a létfenntartási javak hozamának csökkenése ellen irányuló tágabb stratégia részét képezik. Egy-egy konkrét csoport – amúgy azonos feltételek mellett – létszáma függvényében lehet egyre inkább kitéve a csökkenő hozadék veszélyének; ennek megfelelően vagy egyre nagyobb sebességgel vándorol, vagy pedig kisebb csoportokra bomlik. Ilyen feltételek közepette, ha az emberek élvezni akarják az egy helyben maradó létfenntartás előnyeit, s fönnt kívánnak tartani valamelyes fizikai

és társadalmi stabilitást, az általuk követett malthuziánus gyakorlat éppen hogy könnyörtelenül logikus és koherens. Napjaink vadászó és gyűjtögető társadalmai (a maguk, a hajdaninál lényegesen rosszabb körülményei között munkálkodva) az év nagy részét igen kis létszámú csoportokban töltik, fölöttébb nagy területen szétszóródva. Ez a demográfiai séma azonban nem a termelés fejletlenségének jele, nem a szegénység „keszménye”, inkább úgy fogható fel, mint a viszonylagos jólét ára.

A vadászó-gyűjtögető életmód előnyei a hátrányaiban rejlenek. Az ismétlődő vándorlás, illetve a gazdagság és a lélekszám korlátozása egyszerre a gazdasági gyakorlat parancsa, illetve az ahhoz való kreatív alkalmazkodás jele; az a fajta szükség, melyből erényt szokás kovácsolni. Pontosan ezek között a keretek között válik lehetségessé a bőség. A mozgékony és a mértékletesség összhangot teremt a vadászok célkitűzései s a rendelkezésükre álló technikai eszközök között. Egy voltaképp fejletlen termelési mód ily módon nagyon is hatékonynak bizonyul. A vadász élete korántsem oly nehéz, mint amilyennek a kívülálló látja. Ez a gazdaság bizonyos értelemben nyomasztó ökológiai adottságokat tükröz vissza, másfelől azonban tökéletesen visszajukra fordítja azokat.

Az *etnográfiai jelenben* vadászó és gyűjtögető életmódot folytató társadalmakról (közöttük is különösen a marginális környezeti feltételek közepette élőkről) adott beszámoló alapján azt mondhatjuk: a szükséges élelemmennyiség előállításával minden egyes felnőttnek átlagosan napi három-öt órát kell töltenie. Lényegesen rövidebb munkaidő ez, mint a modern ipar szakszervezetekbe tömörült munkásaié, akik bizonyára boldogan belemennének, hogy csak 21–35 órát dolgozzanak hetente. Érdekes összehasonlításra adnak lehetőséget újabb tanulmányok a neolitikus típusú mezőgazdasági termelők munkaerő-ráfordításáról. Így például a Fülöp-szigeteken a hanunó férfiak és nők évente 1200 órát töltenek az égetéses irtással kialakított földek megművelésével (Concklin, 1957. 151.), másként fogalmazva, napi 3 óra 20 percet. Ez az adat azonban nem foglalja magában ezeknek a Fülöp-szigeteki törzsi embereknek élelemgyűjtésre, állattartásra, élelemkészítésre, illetve egyéb közvetlen önellátásra fordított munkáját. Hasonló adatok a világ egyre több pontjáról kezdenek lassan rendelkezésünkre állni a primitív mezőgazdasági termelést folytató társadalmakról. Igencsak visszafogottnak tekinthetjük a tagadó formában megfogalmazott következtetést: táplálékuk megszerzésére a vadászó-gyűjtögető népeknek *nem kell* hosszabb ideig dolgozniuk, mint a primitív mezőgazdasági termelést folytatóknak. Ha a mai etnográfiai adatokból megpróbálunk a „történelem előtti” időkre extrapolálni, bizvást az Újkőkor időszakára is érvényesnek tarthatjuk John Stuart Mill mondását a munkamegtakarításra szánt különféle módszerekről; hogy tudniillik soha senkinek nem sikerült, ezek egyikével sem, akár csak egy percnyi munkát megtakarítani. Annak tekintetében, hogy a létfenntartáshoz szükségesek előállításához fejenként mennyi időt kellett munkával tölteniük az embereknek, a neolitikum nem igazán jelentett könnyebbséget a paleolitikumhoz képest. Valószínű, hogy a mezőgazdaság beköszöntével az embereknek egyenesen többet kellett dolgozniuk és keményebben.

Nem kell különösebben komolyan venni azt a szokásos hiedelmet sem, hogy a vadászó-gyűjtögető társadalmakban a pusztá túlélés megkívánta feladatok szinte semennyi szabad időt sem hagynak. Általában ezt szokás fölhozni magyarázatul a paleolitikum „fejlődésdeficitjére”, s buzgón méltatni a neolitikumot, amely bezzeg bőven nyújtott lehetőséget a szabadidős tevékenységekre. De e ránk hagyományozódott véleményeknek inkább a fordítottja igaz. A kultúra fejlődésével a létfenntartás igényelte egy főre

jutó időmennyiség növekszik, a szabad idő rendelkezésre álló mértéke csökken. A vadásznépek létfenntartó tevékenysége tipikusan időszakos elfoglaltságot jelent; egyik napot munkával töltik, a másikat semmittevéssel, és legalábbis a modern vadásztársadalmak tagjai előszeretettel fordítják kikapcsolódási idejüket olyasmire, mint a napközbeni alvás. A trópusi természeti környezetben, ahol az efféle, még ma is létező vadásztársadalmakból sok él, a növények gyűjtögetése megbízhatóbb támasz, mint a vadászat. Éppen ezért a nők – a gyűjtögetés ugyanis az ő dolguk – lényegesen rendszeresebben végeznek munkatevékenységet, s ők szolgáltatják a szükséges élelem nagyobbik hányadát. A férfiak gyakran dolgoznak. Csak éppen ki tudja, mikor kerítenek erre sort – ez nem igazán kiszámítható. Azt mondani, hogy a férfiaknak nem jut elég szabad idő, ezt nem annyira szó szerint kell érteni, mint inkább a kifejezés felvilágosodás korabeli értelmében. Amikor Condorcet a fejlődést hiányolta a vadászok-gyűjtögetők életéből, ezt annak tulajdonította, hogy „*az ember nem jut hozzá ahhoz a szabad időhöz, amelyben átengedheti magát gondolatainak, és új eszmékkal gazdagíthatja értelmét*”. Azt is világosan látta, hogy „*egymást váltja a kimerítő hajsza és a teljes semmittevés*”.²³ A vadásznak tehát szemlátomást az arisztokratikus beállítódású *filozófi* igényelte biztosított szabad időre lenne szüksége.

A vadászok-gyűjtögetők annak ellenére is vérmes reményeket táplálnak gazdasági lehetőségeikről, hogy nemegyszer tapasztalják az élet zordságát is. Akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy azért tapasztalják olykor az élet zordságait, mert vérmes reményeket táplálnak gazdasági lehetőségeikről. Talán csak magabiztosságuk bátorítja a pazarlást olyan mérvűvé, hogy a tábor áldozatául eshet a legelső kellemetlen viszontagságnak. Azzal, hogy ezt a társadalmat a bőség társadalmának tekintem, egyáltalán nem kívánom tagadni, hogy a vadászoknak olykor nehéz pillanatokot kell megélniük. Sokan közülük „egyszerűen elképzelhetetlenek” tartják, hogy emberek éhen halhassanak, vagy hogy egy-két napnál tovább ne lehessenek képesek éhségüket csillapítani (Woodburn, 1968. 52.). De másokkal, különösen a fölöttébb marginális helyzetű, szélsőséges kondíciójú vidékeken kis csoportokban, szétszórta élő vadásztársadalmakkal előfordulhat, hogy a könyörtelen természet időről időre elzárja előttük annak lehetőségét, hogy odébb vándorolhassanak, illetve, hogy vadat ejtsenek. Ezek bizony keményen megszenvedik az ilyen időket, ámbar csak részlegesen, mivel a szűkölködés inkább csak egyes, a mozgást feladó családokat érint, mintsem az adott társadalmak valamennyi tagját (lásd Gusinde, 1961. 306–307.).

Ezzel együtt: ha elismerjük is ezt a fajta sérülékenységet, továbbá ha összehasonlításunk körébe még a legrosszabb helyzetű mai vadásznépeket is bevonjuk, mégis nehezen volna bizonyítható, hogy a nélkülözés a vadászó-gyűjtögető társadalmak *megkülönböztető* jellegzetessége. Az élelem szűkössége nem olyan sajátság, melynek alapján ez a termelési mód szembeállítható lenne másokkal; a vadászó-gyűjtögető társadalmakat ez nem emeli ki külön osztályként vagy az általános evolúció fokozataként. Lowie jogosan teszi fel a kérdést: Na de hová tegyük azokat az egyszerű pásztornépeket, amelyeknek létfenntartását időnként valamilyen katasztrófa veszélyezteti – mint például azokat a lappföldi csoportokat, melyek a XIX. században kénytelenek bizonyultak arra szorítóknak, hogy halászatból tartásuk fönn magukat? Hová tegyük azokat a primitív parasztokat, akik anélkül irtják és művelik a földet, hogy látszatja lenne; kizsarolják, majd továbbállnak, s valahányszor aszályosra fordul az idő, az éhhalál fenyegeti őket? Vajon

²³ Condorcet: AZ EMBERI SZELLEMEK FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE. Pődör László fordítása. Gondolat, 1986. 61.

jobban uralmuk alatt tudják-e tartani a természet kegyetlensége okozta sorscsapásokat, mint a vadászok és gyűjtögetők? (1938. 286.)

S akkor, végezetül, mit mondjunk napjaink világáról? Úgy tartják, hogy az emberiség egyharmada-fele minden este korgó gyomorral hajtja álomra fejét. A paleolitikum idejében ez az arány sokkal kisebb lehetett. *Napjaink* jelentik azt a történelmi korszakot, melyben az éhezés soha nem látott mértékűvé nőtt. Manapság, a technika korlátlan uralmának idején vált az éhezés intézményesült jelenséggé. Hogy megfordítsunk egy másik tiszteletre méltó mondást: az éhezés mértéke relatíve is, abszolút értelemben is a kultúra fejlődésével párhuzamosan növekszik.

Ez az a paradoxon, ami számomra a lényeg. A vadászó és gyűjtögető társadalmak életszínvonala a körülmények kényszere folytán tényleg alacsony. De ha a *maguk elé tűzött célként* fogjuk fel, adottnak véve, hogy termelési eszközeik a célnak megfelelőek, akkor el kell ismernünk, hogy az emberek összes anyagi szükséglete rendszerint könnyűszerrel kielégíthető. A gazdasági élet evolúciója tehát két, egymással ellentétes irányt követett: gazdagított, egyszersmind azonban el is szegényített; lehetővé tette a természet elsajátítását, de kisajátította az embert. Ami progresszív ebben, az a technikai vonatkozás. Sokféle úton-módon próbálják ennek fontosságát hangsúlyozni. Nőtt a szükségletkielégítő javak és szolgáltatások mennyisége. Nőtt a kultúra szolgálatába állítható energiák volumene. Nőtt a termelékenység, előrehaladt a munkamegosztás, egyre nagyobb a szabadság a természeti környezet adta kényszerek alól. Bizonyos értelemben ez a legutóbb említett vonás különösen segítségünkre lehet a technikai haladás legkorábbi szakaszainak megértéséhez. A mezőgazdaság nemcsak azt tette lehetővé, hogy a társadalom túllépjen az élelemforrások eloszthatóságán, azt is lehetővé tette, hogy a neolitikum társadalmi ott is képesek legyenek magas szintű társadalmi rend fönntartására, ahol az emberi élethez szükséges feltételek a természet rendjében nem voltak föllelhetőek. Bizonyos évszakokban elegendő élelmet lehetett betakarítani ahhoz, hogy akkor is jusson táplálék az embereknek, amikor a természet nem kínált semmi learatnivalót. A társadalom életének ebből következő stabilitása döntő jelentőségűnek bizonyult az anyagi gyarapodás szempontjából. A kultúra győzelmesen masírozott előrefelé, a minimum feltételek biológiai törvényszerűségének egyfajta mind fokozatosabb áthágásaként, mígnem bebizonyosodott, hogy akár még a világűrben is fönntartható az emberi élet – ahol pedig a gravitáció és az oxigén is természet adta módon hiánycikk.

Más emberek meg éhen haltak Ázsia piacain. Ez éppúgy volt következménye a struktúrák fejlődésének, mint a technikáénak, s ebben a vonatkozásban pontosan úgy működött, mint a mesék világába vezető elvarázsolt út, ahol az utazó minden egyes lépésekor két lépéssel kerül messzebb úti céljától. A struktúrák – a hataloméi is, a tulajdonéi is – egyaránt voltak politikaiak és gazdaságiak. Kezdetben az egyes társadalmakon belül fejlődtek, bontakoztak ki; manapság egyre inkább az egyes társadalmak között. Nem kétséges, hogy ezek a struktúrák a technikai fejlődés szükséges, funkcionális intézményei lehettek, de azokon a közösségeken belül, melyeket segítettek meggazdagodni, a javak elosztásában diszkriminációra, egyszersmind az életstílusok különbözőségére vezettek. A világ legprimitívebb embercsoportjai nagyon kevés személyes jószággal rendelkeznek, *de nem szegények*. A szegénység ugyanis nem a birtokolt jószágok csekély számában rejlik, nem is a célok és a hozzájuk szükséges eszközök közötti viszonyban ragadható meg. A szegénység: társadalmi státusz; emberek közötti viszony. Mint ilyen, a civilizáció terméke. A civilizációval együtt fejlődött ki, a társadalmi osztályok közötti bántó különbségtevésként, illetve – s ez talán még fontosabb – mint

adófizetői kapcsolatrendszer, amely sokkal inkább képes kitenni a gazdálkodó parasztokat a természeti katasztrófák következményeinek, mint az alaskai eszkimók akár-melyik téli táborá.

Az egész eddigi fejtegetés során vettük a bátorságot, hogy történeti nézőpontból értelmezzük a mai vadásznépek viszonyait; az evolúció alapvonalat látva bennük. Az értelmezésnek ezt a szabadságát nem vindikálhatjuk magunknak könnyűszerrel. Vajon hívebben reprezentálják-e a peremvidékre szorult vadászok (mint például a Kalahárisivatag busmanjai) a paleolitikumbeli állapotokhoz alkalmazkodást, mint a kaliforniai, netán az északnyugati partvidéki indiánok? Talán nem. Talán a Kalahárisivatag busmanjai még csak nem is a peremvidékre szorult vadászok képviselői. A napjainkig fennmaradt vadászó-gyűjtögető társadalmak nagy többsége sajátosan „megcsonkított”, szélsőségesen tétlen életmódot folytat, legalábbis ahhoz a néhány máshoz képest, akik különböznek tőlük. A néhány más nagyon erősen elüt tőlük. Ilyenek például a murnginok. *„Az első benyomás, melyet a Keleti Arnhem-földön található, teljes funkcionalitással működő csoport kelt az idegenben, a szorgosságé. [...] Komoly hatást kell gyakorolnia rá annak a ténynek, hogy a legkisebb gyermekeket leszámítva, senki nem tölti tétlenül az idejét.”* (Thomson, 1949a. 33–34.) Semmi jel nem utal arra, hogy a megélhetési problémák súlyosabbak lennének itt, mint más vadásznépeknél (lásd Thomson, 1949b). A szokatlan szorgoskodásra késztetés magyarázatát másutt leljük meg, az „aprólékosan kimunkált és szigorúan betartandó ceremoniális életben”; egész pontosan egy aprólékosan kidolgozott szertartásos csereciklusban, melyben a kézműves szaktudásnak és a kereskedelemnek presztízs a jutalma. (Lásd Thomson, 1949a, 26., 28., 34. láb., 87. skk.) A legtöbb vadásznépnél nyoma sincs hasonló foglalatosságnak. Életmódjuk nem mondható különösebben színesnek, nagy nyomatékkal koncentrálnak arra, hogy élvezettel fogyaszthassák táplálékukat, és kényelmesen emészthessék meg. Ahogyan azt Julian Steward a sosónikról megjegyezte: kulturális orientációjuk sem apollóinak, sem dionüszoszinak nem mondható, célszerűbb „gyomorközpontúnak” tekinteni. Persze azért lehet dionüszoszinak is tekinteni, vagy tivornyázónak. *„A vademberek között költeni el táplálékunkat, olyan, mint Európában részegesek társaságában italozni. Ezek a kiszáradt, örökké szomjas lelkek legszívesebben egy hordó malváziába fulladva fejeznék be életüket, a vademberek pedig egy élelemmel teli kondérban. Az egyik csak az ivásról tud beszélni, a másik csak az evésről.”* (LeJeune, 1897. 249.)

Olybá tűnik, mintha ezeknek a társadalmaknak a felépítményrendszere erodálódott volna, s nem maradt volna számukra semmi a nyers, alapvető megélhetésen kívül. S mivel a termelés, a szükséges termékek előállításuk könnyűszerrel megoldható, mindig elegendő idejük van arra, hogy gubbasszanak és locsogjanak. Fel kell tehát vetni annak lehetőségét, hogy a vadászó-gyűjtögető népek etnográfija javarészt csak voltaképp hiányos, csonka kultúrákról nyújt beszámolót. Könnyen előfordulhat, hogy a rítusok és a cserekereskedelem törékeny ciklusai nyomtalanul hullottak ki az életükből (már a gyarmati hódítások legkezdetén, amikor az általuk közvetített csoportközi viszonyok szétzilálódtak és fölszámolódtak). Ha így történt, a bőség „eredeti” társadalmait illik eredetiségük okán újragondolnunk, az evolúció témáit pedig revízió alá kell vennünk. Akármint van is, annyi történelmi tanulság bizonyosan levonható a napjainkban még élő vadásznépek kapcsán, hogy a „megélhetési problémája” könnyűszerrel megoldható őskori eszközökkel is. Továbbá az a tanulság is, hogy amíg a kultúra nem hágott a maga anyagi teljesítőképességének csúcsára, addig nem emelt oltárt az Elérhetetlennek, a *kielégíthetetlen szükségleteknek*.

Irodalom

- Anonymus (é. n.): APERÇU D'HISTOIRE ET D'ÉCONOMIE, 1. kötet. FORMATIONS PRÉCAPITALISTES. Moszkva: Editions du Progrès.
- Basedow, Herbert (1925): THE AUSTRALIAN ABORIGINAL. Adelaide, Australia: Preece.
- Biard, le Père Pierre (1897): RELATION OF NEW FRANCE, OF ITS LANDS, NATURE OF THE COUNTRY AND OF ITS INHABITANTS... In: R. G. Thwaites (ed.): THE JESUIT RELATIONS AND ALLIED DOCUMENTS, 3. kötet. Cleveland: Burrows (az első francia kiadás: 1616).
- Boas, Franz (1940): RACE, LANGUAGE AND CULTURE. New York: Free Press.
- Bonwick, James (1870): DAILY LIFE AND ORIGIN OF THE TASMANIANS. London: Low and Merston.
- Boukharine, N. (1967): LA THÉORIE DU MATÉRIALISME HISTORIQUE. Paris: Éditions Anthropos (az első orosz kiadás: 1921).
- Braidwood, Robert J. (1952): THE NEAR EAST AND THE FOUNDATIONS FOR CIVILIZATION. Eugene: Oregon State System of Higher Education.
- Braidwood, Robert J. (1957): PREHISTORIC MEN. 3. kiadás. Chicago Natural History Museum Popular Series, *Anthropology*, 37. szám.
- Braidwood, Robert J. és H. C. Brookfield (1962): COURSES TOWARD URBAN LIFE. Chicago: Aldine.
- Clark, Colin és Margaret Hasswell (1964): THE ECONOMICS OF SUBSISTENCE AGRICULTURE. London: MacMillan.
- Clark, Graham (1953): FROM SAVAGERY TO CIVILIZATION. New York: Schuman. Magyarul: AVADEMBERTŐL A CIVILIZÁCIÓIG. Budapest, 1948, Magyar Könyvbarátok Kultúregyesülete.
- Codere, Helen (1968): MONEY-EXCHANGE SYSTEMS AND A THEORY OF MONEY. *Man*, 3: 557–577.
- Curt, E. M. (1965): RECOLLECTIONS OF SQUATTING IN VICTORIA, THEN CALLED THE PORT PHILLIP DISTRICT, FROM 1841–1851. Melbourne: At the University Press (az első kiadás: 1883).
- Dalton, George (1961): ECONOMIC THEORY AND PRIMITIVE SOCIETY. *American Anthropologist*, 63: 1–25.
- de Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas: ESQUISSE D'UN TABLEAU HISTORIQUE DES PROGRÈS DE L'ESPRIT HUMAIN. Éditions sociales, 1966. Magyarul: AZ EMBERI SZELLEM FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE. Gondolat, 1986.
- Eyre, Edward John (1845): JOURNALS OF EXPEDITIONS OF DISCOVERY INTO CENTRAL AUSTRALIA, AND OVERLAND FROM ADELAIDE TO KING GEORGE'S SOUND, IN THE YEARS 1840–41, 1–2. London: Boone.
- Goetz, André (1967): LE SOCIALISME DIFFICILE. Paris: Seuil.
- Grey, Sir George (1841): JOURNALS OF TWO EXPEDITIONS OF DISCOVERY IN NORTH-WEST AND WESTERN AUSTRALIA, DURING THE YEARS 1837, 38 AND 39... 1–2. London: Boone.
- Gusinde, Martin (1961): THE YAMANA, 1–5. New Haven, Conn.: Human Relations Area Files (a német kiadás: 1931).
- Harris, Marvin (1968): THE RISE OF ANTHROPOLOGICAL THEORY. New York: Thomas Y. Crowell.
- Haurly, Emil W. (1962): THE GREATER AMERICAN SOUTHWEST. In: J. Braidwood és G. R. Wiley (eds.): COURSES TOWARD URBAN LIFE. Chicago: Aldine.
- Herskovits, Melville J. (1958): ECONOMIC ANTHROPOLOGY. New York: Knopf.
- Hiatt, L. (1965): KINSHIP AND CONFLICT. Australian National University.
- Hodgkinson, Clement (1845): AUSTRALIA FROM PORT MACQUARIE TO MORETON BAY, WITH DESCRIPTIONS OF THE NATIVES. London: Boone.
- Hoebel, E. Adamson (1958): MAN IN THE PRIMITIVE WORLD. 2. kiadás. New York: McGraw-Hill.
- Lafargue, Paul (1909): THE RIGHT TO BE LAZY. Chicago: Kerr (az első francia kiadás: 1883). Magyarul: A LUSTASÁGRA VALÓ JOG. In: VÁLOGATOTT ÍRÁSOK. Kossuth, 1971. 97–144.
- Lee, Richard (1968): WHAT HUNTERS DO FOR A LIVING, OR, HOW TO MAKE OUT ON SCARCE RESOURCES. In: R. Lee és I. DeVore (eds.): MAN, THE HUNTER. Chicago: Aldine.
- Lee, Richard (1969): !KUNG BUSHMAN SUBSISTANCE: AN INPUT-OUTPUT ANALYSIS. In: A. Vayda (ed.): ENVIRONMENT AND CULTURAL BEHAVIOR. Garden City N. Y.: Natural History Press.
- LeJeune, le Père Paul (1897): RELATION OF WHAT OCCURRED IN NEW FRANCE IN THE YEAR 1634. In: R. G. Thwaites (ed.): THE JESUIT RELATIONS AND ALLIED DOCUMENTS, 6. kötet. Cleveland: Burrows (az első francia kiadás: 1635).

- Lowie, Robert (1938): SUBSISTENCE. In: Franz Boas (ed.): GENERAL ANTHROPOLOGY. Boston: Heath.
- Lowie, Robert (1946): AN INTRODUCTION TO CULTURAL ANTHROPOLOGY. 2. kiadás. New York: Rinehart.
- McArthur, Margaret (1960): FOOD CONSUMPTION AND DIETARY LEVELS OF GROUPS OF ABORIGINES LIVING ON NATURALLY OCCURRING FOODS. In: C. P. Mountford (ed.): RECORDS OF THE AUSTRALIAN-AMERICAN SCIENTIFIC EXPEDITION TO ARNHEM LAND, 2. kötet. ANTHROPOLOGY AND NUTRITION. Melbourne: Melbourne University Press.
- McCarthy, Frederic D. és Margaret McArthur (1960): THE FOOD QUEST AND THE TIME FACTOR IN ABORIGINAL ECONOMIC LIFE. In: C. P. Mountford, i. m.
- Mandel, Ernest (1962): TRAITÉ D'ÉCONOMIE MARXISTE, 1–2. Paris: Julliard.
- Marshall, Lorna (1961): SHARING, TALKING, AND GIVING: RELIEF OF SOCIAL TENSIONS AMONG !KUNG BUSHMEN. *Africa*, 31: 231–249.
- Mathew, John (1910): TWO REPRESENTATIVE TRIBES OF QUEENSLAND. London: Unwin.
- Meggitt, Merwin (1964): INDIGENOUS FORMS OF GOVERNMENT AMONG THE AUSTRALIAN ABORIGINES. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 120: 163–180.
- Polanyi, Karl (1947): OUR OBSOLETE MARKET MENTALITY. *Commentary*, 3: 109–117. Magyarul: ELAVULT PIACI GONDOLKODÁSUNK. In: AZ ARCHAİKUS TÁRSADALOM ÉS A GAZDASÁGI SZEMLÉLET. Gondolat, 1976. 123–146.
- Polanyi, Karl (1957): THE ECONOMY AS INSTITUTED PROCESS. In: K. Polanyi, C. Arensberg és H. Pearson (eds.): TRADE AND MARKET IN THE EARLY EMPIRES. Glencoe: The Free Press. Magyarul: A GAZDASÁG MINT INTÉZMÉNYESÍTETT FOLYAMAT. In: AZ ARCHAİKUS TÁRSADALOM ÉS A GAZDASÁGI SZEMLÉLET, i. m. 228–273.
- Polanyi, Karl (1959): ANTHROPOLOGY AND ECONOMIC THEORY. In: M. Fried (ed.): READINGS IN ANTHROPOLOGY, 2. kötet. New York: Crowell.
- Quimby, George I. (1962): A YEAR WITH A CHIPPEWA FAMILY, 1763–1764. *Ethnohistory*, 9: 217–239.
- Redfield, Robert (1953): THE PRIMITIVE WORLD AND ITS TRANSFORMATION. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.
- Service, Elman R. (1963): PROFILES IN ETHNOLOGY. New York: Harper & Row.
- Sharp, Lauriston (1958): PEOPLE WITHOUT POLITICS. In: V. F. Ray (ed.): SYSTEMS OF POLITICAL CONTROL AND BUREAUCRACY IN HUMAN SOCIETIES. American Ethnological Society. Seattle: University of Washington Press.
- Smyth, R. Brough (1878): THE ABORIGINES OF VICTORIA, 1–2. Melbourne: Government Printer.
- Spencer, Baldwin és F. J. Gillen (1899): THE NATIVE TRIBES OF CENTRAL AUSTRALIA. London: Macmillan.
- Spencer, Baldwin és F. J. Gillen (1927): THE ARUNTA, 1–2. London: Macmillan.
- Steward, Julian H. és Louis C. Faron (1959): NATIVE PEOPLES OF SOUTH AMERICA. New York: McGraw-Hill.
- Thomson, Donald F. (1949a): ECONOMIC STRUCTURE AND CEREMONIAL EXCHANGE CYCLE IN ARNHEM LAND. Melbourne: Macmillan.
- Thomson, Donald F. (1949b): ARNHEM LAND: EXPLORATIONS AMONG AN UNKNOWN PEOPLE. *The Geographical Journal*, 113: 1–8.; 114: 54–67.
- Turnbull, Colin (1965): WAYWARD SERVANTS. Garden City, N. Y.: Natural History Press.
- Van der Post, Laurens (1958): THE LOST WORLD OF THE KALAHARI. New York: Morrow. Magyarul: A KALAHÁRI LETŰNT VILÁGA. Európa, 1986.
- Warner, W. Lloyd (1964): A BLACK CIVILIZATION. New York: Harper & Row (az első kiadás: 1937).
- White, Leslie A. (1959): THE EVOLUTION OF CULTURE. New York: McGraw-Hill.
- Woodburn, James (1968): AN INTRODUCTION TO HADZA ECOLOGY. In: R. Lee és I. DeVore (eds.): MAN, THE HUNTER. Chicago: Aldine.
- Worsley, Peter (1961): THE UTILIZATION OF FOOD RESOURCES BY AN AUSTRALIAN ABORIGINAL TRIBE. *Acta Ethnographica*, 10: 153–190.

Hannes Böhringer

VALAMI MINDIG KÖZBEJÖN

Tillmann, J. A. fordítása

Üvöltés

Szokás szerint éjjelente fekszem az ágyban, és alszom, ha bírok. Szokás szerint reggelente fölkelek, és reggelizem. Régebben kávé ittam reggelire, mostanság gyenge teát iszom. A szokások megváltoznak, lassan vagy hirtelen, maguktól vagy kényszerűen. A szokás szerint azt jelenti: többnyire történik valami, normál esetben, de vannak kivételek, véletlenek, balesetek. A teáscsésze fölborul. A tea a nadrágomra csorog. Ijedtemben felkiáltok. Kiáltásom felriasztja a többieket. Valami történt: Hannes üvölt, valami történt. Mi történt? Kiömlött a tea. Semmi egyéb? Semmi. Akkor mért kell így üvölni?

Szokásosan a megszokás tompítja mindannak az érzékelését, ami történik. Szinte mindentől el tudunk tekinteni, és ezért vagyunk képesek valami meghatározottra összpontosítani. De még a koncentráció gyengülése esetén sem omlik össze rögtön minden. A rutinok automatizmusa továbbsegít, mígnem újra eljutunk a dologhoz. Miközben a figyelem valamire irányul, meglepetés érheti, váratlan irányból érheti rajtaütés. Várom egy barátomat, szemből kellene érkeznie, de hátulról jön, és megveregeti a vállamat. Nem állhatunk mindenre készen. Mindig történik valami váratlan. És amire vártunk, az másként érkezik, mint ahogy előre látható volt. Valójában minden másként jön el, mert mindig közbejön valami. És ezért siklik minden félre. Többnyire figyelmünk útjába állunk. De ez azt is jelenti, hogy állandóan el vagyunk térítve attól, amire fixálódunk. Így aztán valami váratlanul mindig közbejön. Gyereket várok, és felkészülök a szülésre. És aztán mégis minden másként alakul, mint ahogy előre elgondoltam. Sok kiáltozás, többnyire örömteliek. Egy vizsgámra készülök. Ami számomra nagy felindulással jár, a vizsgáztató számára megszokott. Egyáltalán ugyanarról az eseményről van szó? Az újszülött üvölt, az ifjú anya sír, a szülésznő mosolyog.

Szokásosan életünket csak felerészben tartjuk kézben. Legalábbis azt hisszük. A megszokás tartja kezében életünket. Ám mindegyre megesik valami, amitől elveszítjük az önuralmunkat. A fájdalomra, szenvedésre, örömré, meglepetésre, ijedelemre vagy bosszúságra ordítózás, nevetés és kiáltozás az akaratlan reakció. Természetesen még a nevetést, sírást és ordítózást is, amennyire éppen lehet, jó és rossz szokásokká, a cselekvés műfogásaivá alakítjuk. De a szokások sem állnak ellenőrzésünk alatt. Velük ugyan jólrosszul úrrá leszünk életünkön, de maguk a szokások önállósítják és egyre inkább kivonják magukat az akarat uralma alól.¹

Az állatok is kiáltanak és ordítanak, éreznek fájdalmat és örömet. Mégis sokkal higadtabbnak és megfontottabbnak mutatkoznak. Mi emberek mindenből óriási üvöltözést csapunk. Az üvöltés csak a kezdet, interjekció, indulatszó, közbevetés abba, ami végbemegy.² A történés folyama fodrozódni kezd. Örvények keletkeznek, szituációk. A torok kinyílik. Akaratlanul kiszakad egy kiáltás, egy félelem-, fájdalom- vagy örömkialtás. Valami benső megnyílik, egy korábban nem ismert bensőség. A kiáltás nyers intonációja énekké és nyelvvé válik.

A nyelvvvel visszatalálunk a megrázkódtatásból a megszokotthoz. Valami történt, valami megesett velem. Beszámolok róla, elkezdem elbeszélni, újra megtalálom a szava-

kat és a mondatokat. A beszélés kiszabadít a szituációból, az eseményre fixáltságból. Beszélve jövök ki belőle. Mások közelednek, és nyugtatóan szólnak hozzám. Kezdetben még csak értenem sem kell azt, amit mondanak.

Meg kell szakítanom magamat. Hogy is merészelek komolyan beszélni a nyelv eredetéről, hiszen amióta csak emlékezni tudok, mindig is bele voltam merülve! Ez az anyamell, amely táplál. Mindenki felhabzsolja, és játszva tanulja: nyelv, dallam, ritmus. Üvöltés, kiáltás, ének: hangok, hangsorok, magánhangzók, mássalhangzók, amelyek jelentést kapnak. A hangok, dallamok, ritmusok újra leválhatnak a nyelvről, és zenévé alakulhatnak. A jelentések eloldódhatnak a hangoktól, dallamoktól és ritmusoktól, és grafikai jelekké lehet átfordítani őket. Zene, nyelv, írás.

Valami megesis: hangok, ritmusok, dallamok eseményekkel jönnek össze, ráakaszkodnak valamire, ami megesett, és ezáltal hagyják megcsinálni, kiszabadítják az adott szituációból. A nyelv rögzíti az eseményeket, és egyúttal lehetővé teszi azt, hogy eloldódjam tőlük. Idő merül föl: valami végbement, van és már nincs is, passé. Ma érzékelhető a képek ereje. Politikai hatalmak megkísérlik, hogy képekkel áthágják a nyelvi korlátokat, és ezzel a világot uralmuk alá vessék. Ám a képek is csak a nyelvtől lettek kölcsönözve, és csak a nyelv képes nekik újra gátat vetni. Annak van nagyobb hatalma, aki elvárásolni és a varázs alól feloldani tud.

A nyelv az orákulum számomra, anyaöl és anyamell egyben. Az első kitüntetett szokás, amely egyáltalán lehetővé tesz minden továbbit. Ezért nem is tudunk leszokni róla, még akkor sem, ha akarnánk. Mert még az akarát is, jegyzi meg Nietzsche, a nyelv grammatikájából él.³

A természetnél súlyosabb bánásmódban van része a nyelvnek. Államok és ideológiák tesznek erőszakot rajta. Egyetlen költőben újra kivirágzik, és regenerálódott; erősebb, mint valaha. A politika a szavakért folytatott küzdelem, fogalmak és szóképek megszállása. Még a természettudományok sem tudnak megenni nélküle.

Soha nem megy semmi a szokott útján. Szokás szerint valami mindig elromlik, valami történik – szerencsére vagy szerencsétlen módon. Kiáltás: öröm vagy panasz, diadalkiáltás vagy jajkiáltás, örömrivalgás vagy sirám. Az élet prózája, az „egyenesen” irányított beszéd csak akkor merülhet föl, ha az élet megszokottá, félig-meddig uralhatóvá vált. Kezdetben tehát a költészet, a zene, a kiáltás van: valami történt, közbejött; egy véletlen, szerencsés vagy borzasztó. A prózai élet folytonossága megszokott. Hiányoznak a megszokott szavak. Az artikuláció összeomlik: formátlan üvöltés. A sirám és az örömrivalgás műformája úrrá lesz ezen az üvöltésen, és énekké alakítja, az artikulálatlant az artikuláltba vezeti vissza – anélkül, hogy hagyná eltűnni az esemény hallatlan, szokatlan voltát.

Így nem is tudok a nyelvről másként beszélni, mint egy dicsérőének intonálásával.⁴ Mert nekünk, embereknek részünk lett benne; egy esemény, amely olyannyira magától értetődővé, megszokottá vált, hogy elfelejtjük a szerencsét, a véletlent, aminek köszönhetjük.

Olyannyira benne lakozunk a nyelvben, hogy nem is tudjuk a meggondolás tárgyává tenni anélkül, hogy el ne torzítanánk. Tehát a nyelvet dicsérem. A nyelv az az esemény, ami számomra mindazt, ami megesik, egyáltalán eseményekké és így meghaladóvá teszi, és ezáltal hagyja múlttá válni. Csak így tudom megérteni azt, amit látok, érzékelek, hogy megesik valami, hogy valami keresztezi a megszokás pályáit.

De panaszkodni is lehet azt, amit dicsérek: a kiáltással a nyelv nemcsak a torkot nyitja meg, hanem egy bensőt is. A „valami megesett”-ből „valami velem esett meg” lesz.

És így mindenütt nagy az üvöltözés. Mindenki elmondja mindenkinek, mi esett meg velem, mibe botlott bele, és min ment keresztül. Mintha ezt mindenkinek tudnia kéne! De szokás szerint egyáltalán nem közlésről és híradásról van szó, hanem közlésről mint dűnnyögésről és megértésről, a megnyugvás hangjairól, kurkászásról a másik bundájában.

Néha azonban elnémul az általános üvöltözés, mert valami szokatlan hangzik föl, amit mindenki hallani akar, mert valami hallatlant, sosem hallottat beszél el. Valaki azt mondja: „az esett meg velem”, „az jutott nekem”, „az jutott eszembe” – és mégis valamennyien megszólítva érzik magukat, jöllehet szokatlan. Megszakítja a megszokotakat, és új szokások kezdetévé válhatna.

Ez az üvöltés lehet csendes. Talán nem is fülel rá mindenki kezdetől fogva. De egyszer csak csend lett. És mindenki hallgatja. Mindenki, egy kivételével, felhagyott a beszéddel.

Hangok

Szokás szerint éjjelente fekszel az ágyban, és alszol – tudom, tudom –, reggelente teát iszol, és néha balszerencse ér, egy baleset, egy véletlen, fellöksz egy teáscsészét, és nagy üvöltözést csapsz miatta. Vannak még mások is rajtad kívül a világon? – A megszokottal kezdtem. Szokásosan véletlenek és megszokások kötnek össze bennünket. A jó szokások úgy kötnek össze bennünket, hogy kölcsönösen a legjobb oldalunkkal találkozunk, és a rossz oldalunktól lehetőleg megóvjuk egymást. És az is, ami a szokásosot megszakítja, a véletlen, az esemény többnyire egy találkozás, egy összeütközés másokkal. Csak a kiáltás vet vissza magamra: ijedtség, fájdalom, öröm. Ám nemsokára a kiáltás is mások felé irányul: egy hívás. A panasz segítségért kiált, az ujjongás jóváhagyást keres. Csatlakozzanak a többiek is hozzá.

Ahogy a kiáltás meghallgatásra talál, megenyhül. A torokra nehezedő nyomás alábbhagy. A torok szabad utat enged a hangnak: ének, beszéd. Egy belső kifejeződhet. Sok a közlendő: valami történt. Velem történt valami. Vigyázat: valami történni fog. És így tovább. A beszélgetés egymással megint csak egy megtörténés. Szavak, mondatok, közlések kereszteződnek. A zaj növekszik. A hangok zűrzavarában már csak a szomszédot érteni. Csend! Hatalma annak a hangnak van, aki képes másokat hallgatásra bírni.⁵ Megszólalni, felemelni a hangot – a szabadság kifejeződése. A legfőbb hatalom, az állam hangja csendet tud kikényszeríteni. De magának a nyelvnek is van hatalma, és azzal járhat, hogy felhagynak a sok beszéddel, mert *egy* hang mindenkit megigéz. Mindenki elcsöndesedik, hogy hallhassa. Ritkán áll fenn egy állam hatalma akkor, ha nem képes ilyen hangokat maga mögé gyűjteni.

A hang egy személyt jelent.⁶ A személynek van joga, hogy felemelje a hangját, és hangos szóval beszéljen. A személynek joga van a szóláshoz, szólásjoga, szavazati joga van. Hangja van, ami számít. A hang egy votum, egy ígéret, ami felelősséggel jár. Megszólalni annyi, mint egy ígéretnek hangot adni. Személyként azzal kell az embernek számolnia, hogy szaván fogják. A szavakat tettekre kell váltani. Egy személy felelős azért, amit mond. Amit mond, arról számot kell adnia.

Egy hangra ellhang a válasz. Hangzavar, vélemények sokfélesége. Kinek van igaza? Az idő cselekvésre sarkall. Nem lehet kivárni a konszenzust. Vagy egyvalaki dönt, a kinek szava van, aki hatalmi szóval tud szólni, vagy leszavazzák. A többség szava mindenki számára kötelező. Az egy hangra (*Stimme*) történő redukció tesz csak cselekvőképessé

egy gyűlést. Az egyes emberre is kényszerítően hat a körülmény, hogy csak *egy* hang (*Stimme*) az övé, és csak *egy* szavazatot (*Stimme*) tud leadni, és csak *egy* hangon (*Stimme*) tud megszólalni. Mert önmagában is mint egy gyűlésen sok hangot hall, amelyek ide-oda rángatják. Egy hang nem tud mindent elmondani. De van egy hangfekvése, hanglejtése, hangszíne. Mindez elvész, amennyiben egy hang válik uralkodóvá, amennyiben mind ráhangolódnak. A hang egy véleménnyé válik, és elveszti személyiségét.

Szokás szerint mindenféléről beszélgetünk egymással. Hogy vagy? Jól vagyok, így vagyok. Szokás szerint konvencionálisak vagyunk. A hétköznapi és szokásai bezárnak bennünket, mígnem valami történik, és egy kiáltást hallatunk. A kiáltás hívássá válik. A hívás idehívás és előhívás. A jajkiáltás segítséget és együttérzést hív elő. Az ujjongás azokat hívja elő, akikkel az ember meg akarja osztani örömét. A hívás távhívás. Távolságot kell áthidalnia ahhoz, hogy megérkezzen oda, ahonnan egy ellenhang felelhet neki. Térben esetleg egész közel van, ám válasza ennek ellenére messziről jöhet. A közelségnek nincs szüksége szavakra, csak hangokra, amilyen egy simításé. A szavak csak távolság áthidalásakor válnak szükségessé. A hang elválasztottságot, távolságot, egyedülállóságot feltételez. Ezért hív más hangokat, rezonanciát keres. Még az ellentmondás és a viszály is inkább kedvére való, mint a hallgatás. Azáltal, hogy a hang megtöri a hallgatást, egyúttal áttör az önmagába zártágon is. Ebből a bezártságból a hívás a szűk torokon át jut ki.

Ahogy a hang másokat hív elő, magát is a jelenbe hívja. Válasz nélkül nem biztos abban, hogy valóságos. Bár áttöri a hallgatás falát, a kívülről érkező válasz nélkül bizonytalanságban marad. A hang csak a hangzásában és zengésében van, önmagában nem bizonyos. A hang másokat hív elő, hogy társaságukban előhívja saját jelenlétét. Ám így a jelenlétet mindig utólag hívja. Jelenidejűséget, egy „megtörténik”-et vár a jövőtől. Sosem most történik, mindig is megtörtént, passé, elmúlt. A hang felforrósítja magát kiáltásaival, és csak akkor nyugszik meg, ha elfeledi a jelen időt, mert jelen van. Amíg a hang hív, nem képes hallani, hogy mások válaszolnak-e. Csak akkor hall, amikor felhagy a hívással. A kiáltás ugyan áttör a bezártságon. De szabadulást csak a meghallás hoz. A meghallás a hívást válaszba fordítja át. A meghallás nyitottságot, megszólíthatóságot jelent.

Amikor a kiáltás és hívás, a beszéd kiadta erejét, csend lett. A csend abba hagyást és odahallgatást jelent. Semmi sem történik, a csend történik. Nyitottság és zártság különbözőteti meg a csendben maradást a hallgatástól. Csendre ítélve is lehet lenni. Az erőszak képes arra, hogy senki se emelje föl a hangját; az erőszak meg tudja törni a hallgatást, ha a hallgatás mögött ellenállást vagy árulást sejt. De a többiek növekvő bizalma és nyitottsága rendelkezik azzal az erővel, hogy véget vessen az egyes ember hallgatásának; feloldják azt.

Nyíltság és zártság, csend és hallgatás határoz meg egy személyt, az egyes ember hangját, az egzisztenciáját meghallás és kiáltás között. A megszokások nemcsak a cselekvés és viselkedés pályáját jelölik ki, amelyeket követhet, de be is zárják, amennyiben nem történik semmi, ha semmi sem jön közbe. De erre nem kerül sor. Mert valami mindig félresiklik. Sosem az jön ki, amit az ember akart vagy gondolt. A véletlen, a közjáték, a baleset, a szerencse gondoskodik a nyitottság megújításáról.

Mi az én hangom? Sok hangot hallok. Melyik az enyém? Miért a sok hang, sok nyelv, sok kultúra, sok vélemény? A hangok hallják, meghallgatják egymást. Egy közös hangfekvést, dallamot, közös ritmust keresnek. Hajlanak arra, hogy valamire ráhangolód-

janak. Ámde mennél inkább uniszónóvá válnak, annál erősebben jelentkeznek ellenhangok, amelyek támogatásra lelnek. Egy hang közöl valami meghatározottat, különben nem lenne meghallható és megérthető. A meghatározott behatárolt. Azonban a belőle elkerülhetetlenül kizárt mégis kifejeződik a hanglejtésben, a hangszínben, a hogyanban. Ezt a sokféleséget sikerül hallhatóvá tennie az egyes hangnak és a sok hangból összeálló kórusnak, de nem sikerül az egyhangú véleménynek. Az egyhangú vélemény nem hangzik, hanem megszilárdult. A hang azonban történik, a hangzásában és a csengésében van. A sokhangú uniszónó csak átmenetben, en passant sikerülhet, de tartósan nem.

Előzékenyen

Szokás szerint éjjelente fekszem az ágyban, és alszom, ha bírok. Szokás szerint nem kell rögtön fölkelnem. Még fekvé maradok egy kicsit, az éjszaka álmain csüggve, megpróbálok emlékezni arra, ami ma élém kerül, aminek neki kell fognom. Néha itt éjszakázni barátok. Lakásunknak azonban csak egy fürdőszobája van. És nem beszéltük meg, ki megy először a fürdőbe. Így fekszem az ágyban, és élvezem a haladékot, hogy nem kell rögtön fölkelnem, tartok azonban attól, hogy valaki a vendégszobából előbb jön, és elfoglalja a fürdőszobát. Már nem lenne meg a szabadságom arra, hogy tetszés szerint keljek föl. Így aztán kényelmesen fekszem, és kényelmetlenül érzem magam, és ezért inkább korábban, mintsem később kelek föl. De lehet, hogy a vendég előreengedi a vendéglátót. Talán már türelmetlenül vár arra, hogy végre a fürdőbe menjek, és túljussak reggeli tisztálkodásomon.

A szűk keresztmetszetek versengésre vezetnek. Van, aki megpróbál a másik elé kerülni, hogy zavartalanul és elsőként jusson át, vagy hogy megkaparintsa a ritka javak egyikét, ülőhelyet a buszon, leárazást az áruházban.⁷ Ha mindenki előbb akar érkezni, a tülekedést helyjegyek árusításával lehet elkerülni. Rezerválni kell, tehát még korábban kell érkezni. A tülekedést előrehozzák. Vagy pedig: egyik a másik után. A pénztár előtt sorok képződnek. A legrövidebb nem feltétlenül a leggyorsabb. Mennyire van tele az előttem állók bevásárlókocsija? Milyen gyorsan dolgoznak a pénztárosnők? A legjobb, ha valami másra gondolok. Talán valaki jön hátulról, és azt kéri, eresszék előre, mert csak a kezében lévő két dolgot fizetné ki. Aztán pedig körülményesen turkál a tárcájában a megfelelő aprópénz után. Nem mindig az kerül előre, aki elsőként érkezik. Néha jobb az utolsó pillanatban felbukkanni. Ül az ember a moziban, örül annak, hogy jó rálátása van a vászonra, ugyanakkor tart attól, hogy végül bejön egy nagyra nőtt fickó, és közvetlenül előtte ül le. És akkor már késő helyet változtatni.

Az előbb érkezést az utána rohanás előzi meg. Az emberek elől akarnak lenni, mivel hátramaradtak. Kölcsönösen egymás után rohannak, és legszívesebben a leghosszabb sorba állnak be. Így maguk okozzák a szűk keresztmetszeteket, amelyekhez legelőször akarnak eljutni. Az utána rohanás: utánzás. Az emberek mímelnék és másolnak. Színeszkednek, kölcsönösen utánozzák egymást, és így az összetéveszthetőség hasonlóvá válnak.⁸ Egyszer csak mindenki ugyanolyan ruhákat és véleményeket hord. A divat az ugyanolyan kinézet, viselkedés, gondolkodás és érzés sokasodása (copia). Akkor ideje, hogy az ember megkülönböztesse magát, megelőzze az egyféleséget és összetéveszthetőséget. De most sem találni semmi újat, csak új példaképeket, akiket utánozni és ezáltal valamelyest megváltoztatni lehet. Az ember sosem elől jár, hanem mindig hátul. Az élenjárás az emberi utólagosság illúziója.

A csekély bővítés lehetőségével a divat tehermentesíti a valóban szűkös javak gazdaságát, amelyek szétosztásánál a tülekvés és erőszak szinte elkerülhetetlen. Ám a divat hatalma a szűkösség birodalmáig ér el. A szűkösség ugyanis mindig vélt hiány, ami az észlelés beszűkültségének függvénye, amely a szűkösségre mered, és a gazdagságot nem veszi észre. Az ember arra fordítja a fejét, ahová mindenki néz, és megkísérli elsőként kifürkészni azt, amit minden pillantás keres. Átmeneti megszokásként a divat beszűkíti a látómezőt az éppen szokásosra. Ez sok mindent megkönnyít. A megszokás egy kényelmes, de szűk lakás. A szűk keresztmetszet, amikor mindenki ugyanannak a divatnak és szokásnak hódol, amikor mindenki felkelés után akar zuhanyozni.

A megszokás óv az eseményektől. Minden meggesik, de szinte mindig a szokásos esik meg. Ez megbízhatóságot ad az életünknek, és megengedi, hogy a rendkívülit kivételként elviseljük vagy élvezzük. A rendkívüli az előre nem látott esemény. Szokásosan a szokásos történik. A megszokás tompítja az eseményeket. Ami meggesik, elmúlik, megszűnik. A megszokás állandóságot, tartósságot ígér, legalábbis egyelőre. Lassabban múlik el. Egy ház, amelyben lakunk. Megóv bennünket a mulandóság, végesség és halál állandó érzésétől. Erre gondolni megint csak szokássá válhat, ami elébe megy és előkészít. Haladékra van szüksége az embernek, némi időre az álmodás és cselekvés között, a felbredés és a felkelés között, a születés és a halál között.

A mulandóságot csak halogatni lehet. Az ember megpróbál elébe kerülni és valamit hátrahagyni, ami talán megmarad, ami valamivel lassabban tűnik el. De nem kell, hogy ez mindjárt halál legyen, vég és öröklét. Minden esemény zavaró, mert váratlanul közbejön. Tehát észnél kell lennem, hogy olyan szokásokban rendezkedjem be, amelyek lehetővé teszik a haladékot és előkészületet, az előrelátást arra, ami jöhet, a térből az időbe átvitt távolra látást. Talán még a csontjainkban van, hogy egyszer felegyenesedtek, és az őserdő védelméből kiléptek a szavannába. Az embereknek meg kellett tanulniuk elébe menni annak, amit messziről feléjük menni láttak.⁹ (Vagy mostani megszokásainkat vetítjük vissza az emberré válásra?) Meg kellett tanulniuk elébe menni annak, amit nem láthattak, de hirtelen közbejöhetett, amit csak elképzelni tudtak, mert nem volt jelen. Ebből az előrelátásból lesz elővigyázatosság. Ez az ember okossága (*prudentia* a *providentiából*): elébe menni az eseményeknek, szembesülni velük, tudni beállítódni bekövetkezésükre. Az előrelátás meghosszabbodik azáltal, hogy a térből kiterjed az időre. Már fel sem kell tápáskodnom, hogy előre lássak. Még mielőtt fölkelnék, már fektemben megpróbálom a szembesülést a nap eseményeivel. Ám az előrelátásnak szükség van a képzelőerőre, és ezáltal veszélyezteti az okosságát. Nem okos dolog ugyanis minden lehetségeset beképzelni és elképzelni.

Az időjárás változó, a klíma is. Semmi sem marad, minden elmúlik. Talán az erdők egy klímaváltozás során húzódtak vissza. Elődeink egyszer csak a szabadba kerültek, és elővigyázatosságból felegyenesedtek. Szabaddá váltak a kezek. Így elkezdheték a saját sorsukat a kezükbe venni.¹⁰ A nyílt síkon elég helyük volt arra, hogy nekikészülődjenek, számot vessenek magukkal; láthatták azt, ami e vetést és számvetést keresztezi; megtanulhatták, hogyan kerüljék ki az akadályokat vagy hárítsák el a veszélyeket. Talán az elsőként érkezés nyomása csak a társadalomban nő meg azáltal, hogy egyik a másikat utánozza, követi, és megpróbálja megelőzni. Meglehet, hogy a kölcsönös követés során támad szűkösség és ínség, és ezáltal tülekvés és erőszak. Talán az elébe menni akarásban mindkettő találkozik: az előrelátás és az utánzás.

A tülekvésnek és az erőszaknak az állam megint csak elébe kell menjen a saját területén. Az egyes embert erőszakkal fenyegeti, amennyiben nem tartanak be bizonyos

szabályokat a szűk keresztmetszeteknél. Kifelé megpróbál más államok elébe kerülni, másokat megtámadni, mielőtt ők megtámadnák, átkelőhelyeket, tengerszorosokat, nyersanyagelőhelyeket vagy kulcstechnológiákat megszállni, mielőtt mások szállnák meg. Tülekvés és erőszak nagyban is, és nincs vége az elébe kerülni akarásnak. És mégis sikerül olykor felülmúlni önmagunkat: az elébe kerülés önmaga elé kerül. A figyelem a másikat már nem akadálynak és zavarnak tekinti. Inkább udvariasságként és segítő-készségként a másik lehetséges kérése, segélykiáltása elébe kerül.

Valaki az ajtóhoz siet, nem azért, hogy lehetőleg minél gyorsabban átmenjen rajta, és becsapja maga mögött, hanem hogy a mögötte jövő előtt kitarja, megvárja, és mögötte menjen át. Önként lemond előnyéről, hogy előbbre jusson az általános tülekvésben azáltal, hogy megszakítja a hajszát. Nem az idő rövid. A sietség teszi kurtává.

Az előzékenység azt jelenti, hogy valakinek az előreengedése fölötti öröm nagyobb, mint az elébe kerülése fölötti győzelem, hogy udvariasság, segítő-készség és lemondás nélküli életet nem érdemes élni. Az emberré válás ez: tudni önmagunk elébe kerülni. A tülekvés nem szűnt meg. De előzékenység és segítő-készség keresztezi.

Még valami

Szokás szerint éjjel fekszel az ágyban, és alszol, ha bírsz. Szokás szerint reggel felkelsz, és reggelizel. Szokás szerint teát iszol. Szokás szerint elindulsz a megszokott dolgokat tenni, hacsak valami nem jön közbe. Ismétled magadat. Mikor jutsz végre a végére? Csak még valamit!

Szokás szerint nem kell rögtön ébredés után felkelnem. Még fekvé maradok, és elgondolkodom, beszélek magamnak, és képzelgek. De nem jutok a végére. Az elképze-lések elsodródznak vagy körben forognak. Meg kell szakítanom őket, hogy felkeljek. De mindegyre elhalasztom a felkelést abban a reményben, hogy a végére jutok. Befejezem, de a gondolkodás még nem ért a végére. Mindig hiányzik még a végső. Mindig szeret-nék még valamit hozzáfűzni, kiegészíteni, kijavítani, egyszer s mindenkorra helyre tenni. Így jön egyik a másik után. Így is beszélek másokhoz. Világos lett, hogy mit aka-rok mondani? – Igen, folyvást ismétled magad. Ismétlem magam, és hiába reményke-dem a javításban ismétlés által.

Hiába reménykedem abban, hogy elérem a célt. Újból nekikészülődöm, és elvétem. Valami mindig közbejön, feltart, eltérít. A cél nem ott volt, ahol véltem. Legalább kör-bekerítem a dobásaimmal? A mondatvégi pont csendes. A hang elül. A szavak utózen-genek. Hagyhatom ennyiben, anélkül, hogy még valamit hozzátennék? Még egy utol-sót! Csak egy mondatot! Ám ez újabb mondatokat hív maga után. A mondás egy pontszerű mondat kíván lenni. De a mondás ellentmondást vált ki. A mondásoknak nincs vége.

Eközben minden nagyon egyszerű: fölkelni és jót tenni, segítő-késznek és előzékenynek lenni. Ehelyett fekvé maradok, hagyom a szabad akarat haladékát lejárni, és csak akkor kelek föl, amikor kényszerű, az utolsó pillanatban. Kitolom a szabadságomat egészen addig, amíg elmúlik. Elvesztegetem a halogatásban, a megszokásban. Maradok, amíg megy, és csak azért megyek, hogy úgy maradhassak, ahogy vagyok. Ha hosszabban maradnék, a zűrzavarom felszámolására kényszerülnék. Így azonban továbbmegyek, hogy egy következő fejezettel mindent rendbe hozzak.

Minden megtörténik, de szokásosan csak a megszokott. Ám aztán valami balul üt ki. Az esemény betör a hétköznapba, és zűrzavart okoz a megszokásban. Fel kell fog-nom, hogy történt valami. Nem én különböztetek meg, hanem az, ami történt, meg-

különböztet egy előttest és utánt az életemben. Az eseményeket tapasztalom, valamit hozzám tesznek, és mégis „önmagában való gyarapodás”,¹¹ még valami, ami nem tesz hozzá, nem zsúfolja teli a lakást, sokkal inkább befejez azáltal, hogy összetakarít, és játékeretert terem.

A felfogás sosem éri be a történést. A felfogás maga is egy történés. Tartósan nem képes megtartani azt, amit felfog. A fogalom úgy múlik el, mint a lét, amit a filozófusok gondolnak el. Kivonja magát, mondja Heidegger. Megtörténik. Én a hétköznapban, a megszokásban rejtőzőnek gondolom. De én rest vagyok, nem akarok fölkelni. Fekve maradok.

A filozófia is elmúltta, antikká vált. Közbejött a kereszténység. Az antik filozófia nem volt képes fölfogni a restséget, hogy az ember fel akar kelni, és mégis fekvő marad: Hogyan tudok nem megtenni valamit, amit jóként és igazként ismertem fel? Lehetetlen, hogy azt, amit jónak talált, ne kövesse az ember! Az antik filozófia nem bocsátkozik bele az akarat szakadékába.¹² A cselekvést a belátás egyenes következményének tekinti. A régi filozófus az ész álmát álmodja, hogy már ki is kelt az ágyból, és fel s alá jár, és gondolkodik. Egy olyan világban él, ahol semmi sem jön közbe. Ami megesik, amibe belebotlik, az nem érinti. Ezt akarja bevésni emlékezetébe.¹³ A filozófia a bölcsesség és mondásainak hagyományában marad meg. Csak a biztonság kedvéért szétszedi, felhásítja és alaposan megvizsgálja őket. Mert a filozófia is támaszt keres. Csak okosabb, óvatosabb.

A kereszténység visszahozza a dicsőítést és a panaszt. A világ történelem, történés. Valami történt (*ist passiert*), valami keresztelte mindazt, ami volt, és így meghaladhatóvá (*passierbar*) tette. Keresztezetten múltbelivé vált. Valami – hála istennek – közbejött, szerencsémre vagy szerencsétlenségemre. Mert kiszakít megszokott restségemből. A keresztény hang a történés interjekcióját, indulatszavát intonálja.

Minden megtörténik, de én túl lassú vagyok. Elhúzódik a felfogás és a cselekvés. Megszokás nyomult a történések közé. Rest vagyok, és nem kerülök ki idejében az ágyból, haladékra van szükségem ébredés és felkelés között. Nem vagyok a történetek magaslatán, hanem késésben, mögöttük vagyok. Fogalmam elkerülhetetlenül maradi, mitologikus, metaforikus. A restség, a megszokás az oka.

Mielőtt becsukom magam mögött az ajtót, röviden megállok: mindenre gondoltam, mindent magammal hoztam? Az ajtó küszöbén szerencsére még eszembe jut, hogy hiányzik a bátorság. Át kell lépnem a küszöbön. Mindenütt küszöbök húzódnak: álmom és éberség, fekvés és felkelés között, gondolkodás és mondás, döntés és cselekvés, akarat és tett között, élet és halál között. A küszöbök bátorságot kívánnak.

A megszokás takarója alatt fekszem, és várom, hogy történjen valami. Legalább csörögjön a vekker mint a szükségszerűség riasztója. A várakozás félelem és remény. Ugyanis a megszokás egy kényelmetlen lakás, éppen annyira rendbe rakott, hogy meg lehessen maradni benne, de szűkös és zavaros is, hogy az ember szívesen menne is. A megszokás és az esemény közti élet passzív marad. Csak a bátorság teszi aktívvá. A szenvedésből a bátorság csinál szenvedélyt. A passzívból passzió (*Passion*) lesz. A bátorság az az erő, amivel az ember összeszedi magát.

Megszokás és kedély vagyok. A kedélyállapot nem olyan szilárd, mint a megszokás. A kedély hullámzik: hangulatok, levertség, felfokozottság, türelmetlenség. A megszokás segít túljutni a hullámváson. Attól függően, hogy mennyire vagyok merész, az események tűrhetőnek vagy elviselhetetlennek tűnnek. A megszokás segíti a kedélyt abban,

hogy összeszedett legyen. Összeszedetten gondtalan vagyok és elszánt: merész. De nem mindig és sosem vagyok igazán összeszedett. Merészségem hullámzik, és ismereteim feltevések.

Az emberek mindig is tudni akarták, hol rejlik a lélek, hogyan függ össze a testtel, hogyan áll egymással összeköttetésben az érzet, gondolkodás és akarat. Az a feltevés, hogy a fekvés pszichológiája teljesen különböző a felkelésétől. A fekvésből nem vagyok képes kimozdulni, megmaradok az immanenciában, azt gondolom, most fel kellene kelnem. Fel akarok kelni, elképzelem a felkelést, de fekvve maradok. Nekikészülődöm, lendületet veszek. De nem lesz belőle ugrás, nem lesz dobás. Ám aztán megtörténik. Valamikor lejár a halogatás haladéka. Átjutok az elképzelés és valóság küszöbén. Valahogy össze kellett szedni magamat, és fel kellett állni. Vagy fordítva volt, és a merészség ragadott meg? A merészség az átlépésben, a küszöbön mutatkozik meg. A valóságba vezető a legnagyobb.

Ahogy a kedvem tartja, úgy lakom. A merészségnek tágíthatónak és feszíthetőnek kell lennie, hogy át tudjak jutni a küszöbön. Játéktérre van szüksége. Különben restté válik. Szokásosan a merészség megcsontosodott, éppen, mert megszokás.

Semmi sem hiányzik. Néha felriadok, hátha elfelejtettem valamit. Keresem, és az első pillanatban nem találok. Mégis megvan, méghozzá itt van nálam. Csak türelem.

Jegyzetek

1. Arnold Gehlen: URMENSCH UND SPÄTKULTUR. Frankfurt, 1977. 19.
2. Ferdinand Ebner: AZ ÖSSZÓ. In: A SZÓ ÉS A SZELLEMI VALÓSÁGOK. Budapest, 1995. 96–102.
3. Nietzsche: ZUR GENEALOGIE DER MORAL (AMORÁL GENEALÓGIÁJA), 1. ABHANDLUNG 13.
4. J. G. Hamann: AESTHETICA IN NUCE. In: SÄMTLICHE WERKE. Bd. 2. Hg. v. Josef Nadler. Wien, 1950. 195–217.
5. Jacques Attali: NOISE. THE POLITICAL ECONOMY OF MUSIC. Manchester, 1985.
6. Robert Spaemann: PERSONEN. VERSUCHE ÜBER DEN UNTERSCHIED ZWISCHEN „ETWAS” UND „JEMAND”. Stuttgart, 1996.
7. Heinrich Popitz: PHÄNOMENE DER MACHT. Tübingen, 2004. 185.
8. Georg Simmel: A DIVAT. In: VÁLOGATOTT TÁRSADALOMELMÉLETI TANULMÁNYOK. Budapest, 1973. 473–507.; René Girard: DAS ENDE DER GEWALT. Freiburg, 1983.
9. Hans Blumenberg: THEORIE DER UNBEGRIFFLICHKEIT. Frankfurt, 2007. 9. és 109.
10. Heinrich Popitz: TECHNISCHES HANDELN MIT DER HAND. In: DER AUFBRUCH ZUR ARTIFIZIELLEN GESELLSCHAFT, 44–77.
11. Arisztotelész: A LÉLEKRŐL, 417b.
12. Hans Jonas: AUGUSTIN UND DAS PAULINISCHE FREIHEITSPROBLEM. Göttingen, 1965; Albrecht Dihle: DIE VORSTELLUNG VOM WILLEN IN DER ANTIKE. Göttingen, 1985.
13. Epiktétosz: KÉZIKÖNYVECSKE. Budapest, 1978.

Kicsi Sándor András

A CSILLAGKÉPEK NÉPI ELNEVEZÉSEIRŐL

A csillag- és csillagzatnevek a magyarban a tulajdonnevek közé tartoznak, s érdekes disztribúciót mutatnak: az intézménynevekhez, egyes földrajzi nevekhez, egyes műcímekekhez, a hónapnevekhez, a hét napjainak elnevezéseikhez hasonlóan viselkednek (Barabás et al. 1977). A népi csillagnevek általában a szókincs perifériális, labilis rétegei közé tartoznak, meglehetősen hajlamosak a változásra. A csillagnevek között sajátos helyet foglalnak el a csillagképekéi. Az égbolton egymás közelében látszó, fényes csillagok csoportjait az ókortól kezdve úgy tekintették, hogy azok valami alakzatot, képet alkotnak.

A magyar csillagnevek kutatásának történetében elsősorban Ipolyi Arnold (1854), Lugossy József (1855), Kálmány Lajos (1893) és Kandra Kabos (1897) képviselték a „romantikus” korszakot, amikor egyáltalán megkezdődött a népi csillagnevek rendszeres gyűjtése, s amikor még kitüntetett – néha túlzott – jelentőséget tulajdonítottak a csillagok magyar mitológiai szerepének. Ennek a korszaknak tetőzése Toroczka-Wigand Ede gyűjteménye (1914, 1916): csak az ő összegzésében közel kétszáz azonosított és ugyanennyi azonosítatlan csillagnév szerepel. (Bödök Zsigmond 488 magyar csillagnevet sorolt fel, 1992: 120–134.) Herman Ottó (1914) átmenetet képez a „romantikus” és modern néprajz között, gyűjtéséből legértékesebbek Türi Mészáros István alföldi közlései. Toroczka-Wigand és Herman munkásságával bizonyos értelemben lezárult a csillagnevek gyűjtésének „extenzív” korszaka: azóta a gyűjtésekben ritkán, elsősorban Zsigmond Győző közléseiben fordul elő egy-egy új csillagnév.

Időközben megkezdődtek az igényesebb, egy-egy helyi rendszert leíró gyűjtések is (például Jankó 1902: 47., Gönczi 1914: 188–190.). A *Magyar Nyelvőr* szerkesztősége a 30. évfolyam (1901) 2. füzetében a 98. oldalon az alábbi kérdéssel fordult olvasóihoz: „*Minő csillagneveket emleget a nép?*” Több mint húsz válasz érkezett, ebből néhányat a továbbiakban idézek (Belányi et al. 1901: 198–200., Sztróka 1901). A későbbi szakirodalomból említésre méltó – a teljesség igénye nélkül – Szabó T. Attila csángó (1957), Bálint Sándor szegedi (1978/79, sajnálatos, hogy a Kálmánytól és másoktól vett adatokat keveri a maga által gyűjtöttekkel), Barna Gábor hortobágyi, egyáltalán alföldi (1982), Bödök Zsigmond felvidéki (1992) és Zsigmond Győző erdélyi (1994, 1997a: 133–264., 1997b, 1999, 2005) gyűjtései, Beke Ödön csillagnév-magyarázatai (például 1948), valamint Mándoki László (1958, 1963) és Erdődi József (1968, 1970) eredetnyomozó összegezései. Erdődi az uráli történeti-összehasonlító nyelvész szemszögéből az addigi magyar anyagot feldolgozta, utóbb pedig Bödök Zsigmond írt átfogó ismertetést (1992). A különböző kultúrák mind a maguk elképzelései szerint ábrázolták a csillagképeket, s Erdődinek a magyarból több réteget, köztük ősi, uráli nyomokat sikerült kimutatnia. A nyelvészek közül például Leo Weisgerber tárgyalta a német anyagon túlmutatóan, átfogóan a csillagképeket, az égbolt tagolását (1962: 41–49.), s külön megemlékezett az Orionról (1962: 43–44.). Hadrovics László is összefoglalást adott a csillagnevekről (1992: 133.). Az elsősorban etnomikológusként (a népi gombaismeret kutatójaként) ismert Zsigmond Győző hozzájárulásai mindezekhez újabb, romániai gyűjtéseit is tartalmazó összegezése (1999) és az egész magyar nyelvterületre kiterjedő vizsgálata (2005). Az általa összegyűjtött anyaghoz képest jelen

sorok mindössze ízelítőt adnak a témából, új elképzeléseket pedig csak a csillagképek sorrendjét illetően tartalmaznak.

A magyar égitestismeret a természetismeret (erről Szabó 1990) részét képezi, a népi természetismeret pedig a modern tudományoktól idegen szakrális és szociális elemeket is tartalmaz. Még a Föld fogalma is viszonylag új keletű, hétköznapi szemléletünk geocentrikus.

A csillagok nem magányosan találhatók a világtérben. Sokmilliárdnyi társukkal együtt csillagrendszereket, úgynevezett galaxisokat alkotnak. Ezek egyike a mi Tejútrendszerünk is, amelyben mintegy 5000 csillag szabad szemmel is látható, de összes csillagainak száma 100–200 milliárdra tehető. Közülük az egyik, a Tejútrendszer szempontjából egyáltalán nem túl jelentős csillag a mi Napunk. Például az Orion csillagképben – tőlünk 500 fényévnnyire – található Betelgeuse mintegy 800-szor nagyobb átmérőjű, mint a Nap.

A csillagok Napunkhoz képest mozognak a térben. „A Föld Nap körüli keringése miatt a Nap évente egyszer körbejár az égbolton. Pályája: az ekliptika az állatöv (zodiákus) csillagképeiben helyezkedik el. A Nap mozgása miatt a csillagképek nagy része az év bizonyos időszakában a nappali égboltra kerül, így nem látható. Fél év múlva a Nap az éggömb túlsó oldalára kerül, és a csillagkép éjszaka láthatóvá válik.” (Kálmán 1971: 376.) Így a Föld Nap körüli keringése következtében az egyes csillagképek szezonális láthatósága miatt szokás téli, illetve nyári csillagképekről beszélni.

A Magyarországról, illetve a hasonló szélességű helyekről (46°–48° között) jól megfigyelhető, legismertebb csillagképek három csoportba sorolhatók. (1) Mivel az égi Északi-pólus (és a Sarkcsillag) közelében helyezkednek el, az év folyamán minden derült éjszaka láthatók. Például a Kis Medve (Ursa minor) és a Nagy Medve (Ursa maior), amelyek olyan közel vannak a Sarkcsillaghoz (Polaris), hogy körülforgásuk közben nem tűnnek a horizont alá. A precesszió, az égi pólus vándorlása az éggömbön olyan lassú, hogy a népi csillagászat szempontjából elhanyagolható (Kálmán 1971: 377–378.). (2) Téli és tavaszi éjeken látható például a Kaszás (Orion), a Plejádok (Pleiades). (3) Nyári és őszi éjeken látható például a Hattyú (Cygnus).

A tudós kívülről nézve az illető közösség életterét földrajzi szélességek és hosszúságok alapján helyezi el. A belső nézőpont számára egy így behatárolt hely gyakran nem más, mint egy kies völgy a világ közepén. Hasonlóképpen eltérő lehet a Föld, a Nap, a Hold és a csillagok megítélése is. Az égitestek általában jelentősek a mitológiákban: a csillagok, csillagképek elhelyezkedését magyarázó asztrális mítoszok világszerte elterjedt típusában állatok formájában szerepelnek, s ezek a képzetek a nyelvben, a csillagok elnevezéseiben is rögzülnek. A magyarban az újabb európai hatások – mind a mítoszokban, mind az elnevezésekben – elfedték a honfoglalás előtti réteget. A nyelvben gyakran akkor is megőrződnek az elnevezések, ha a hozzájuk fűződő mítosz már nem él.

Általános stratégia a temérdek csillag között oly módon való eligazodás, hogy az egymáshoz viszonyított helyzetüket nem (vagy csak elhanyagolhatóan) változtató égitesteket csillagképbe foglalják. Mivel az égbolt „absztrakt”, „arabeszkerű”, a földön mindenütt fantázia kellett ahhoz, hogy a csillagok bizonyos csoportjához hozzárendeljenek valamit. A csillagképeket a különböző nyelvközösségek másképpen alakítják ki, a csillagos égboltot másképpen tagolják. Az ismertebb csillagok mindegyikéhez fűződött valamilyen – keletkezésüket, elrendeződésüket, nevüket tárgyaló – eredetmagyarázó csillagmonda. (A kevésbé ismertek a csillagok legalábbis jelentős részéhez is fűződtek, ezek azonosítása azonban gyakran problematikus.) A csillagképek tekintetében egyazon

nyelvközösségen belül is jelentős eltérések léteznek (nálunk például az Orion tagolása esetében).

Miként arról Zsigmond Győző részletesen megemlékezett (2005), a magyarságnál több néphit is kapcsolódik általában a csillagokhoz. Így a csillagot megolvasni („megszámolni”) nem szabad, csillaghulláskor pedig a csillag „*tisztítja magát*” (például Gönczi 1914: 190.).

Ami a csillag népi fogalmát illeti, a *csillag* szó jelentése poliszemiával egyaránt '(egyedülálló) csillag' és 'csillagkép'. Régi nyelvi és nyelvjárási adatokban fordul elő a *húgy* 'csillag; csillagkép' szó. Népi értelmezés szerint nem csillag a Nap és a Hold, csillag viszont a Venus (*esthajnalcsillag*, esetleg külön mint *esti* és *hajnali csillag*), a meteor (*hullócsillag*) és az *üstökös* (Barna 1982: 814–815., Zsigmond 2005: 5.). Az *üstökös* a csángóknál *süprüscsillag* (Szabó 1957), Göcsejben *söpröscsillag* (Gönczi 1914: 190.), a szegedi pákászoknál *kótyagoscillag*, mivel olyan csóvája, farka van, mint a kócsagnak. Ugyancsak csillagnak, pontosabban égitestcsoportnak számít a *Tejút*.

A csillagismeretnek funkcionális jelentősége van egyrészt a tájékozódás, másrészt az idő számítása szempontjából. A tájékozódásban kitüntetett jelentőségű az északi féltéken a Nagy Medve közvetlen szomszédságában található Sarkcsillag, a délin a Dél Keresztje. Amikor még nem volt óra és iránytű, az éjszaka óráinak és az égtájak vagy egyéb irányok meghatározásakor a csillagos égbolt szolgált támpontul.

Általában is elfogadható az, amit Barna Gábor az alföldiek csillagismeretéről állít: „Az ismeretek körét, mélységét és pontosságát tehát elsősorban a mindennapok gyakorlata, szükséglete biztosította. A csillagokra vonatkozó képzeteket az elmúlt évtizedekben a természettudományos ismeretek terjedése, a rádió és az óra megjelenésének hatására már nem a szükség, hanem a hagyomány tartotta életben, s e hagyományban is mindjobban háttérbe szorultak a hiedelmek elemei. A XX. század eleji publikációkból pedig kiderül az, hogy a magyar nép csillagismerete egykor gazdagabb lehetett, a magyarság valaha több csillagot ismert név szerint.” (1982: 816.)

Zsigmond Győző újabb romániai gyűjtéseiből is kiderül, hogy a földművesekhez képest a pásztorok máig alaposabb, pontosabb égitestismerettel rendelkeznek.

Valószínűleg Belányi Tivadar általános jellemzése – tömörsége miatt is – nagyon találó: „*Ismeri a magyar nép a göncölszekerét (Ursa maior), a sarkcsillagot (Stella polaris), a fiastyúkot (Pleiadok), a három kaszást (Orion három középső csillaga, öve), a sánta Katát (Sirius), aki enni visz a kaszásoknak. A bolygók közül a hajnali, esti vagy zsidócsillagot (Lucifer, Hesperus, azaz a Venus). Ismeri a tejutat is.*” (Belányi et al. 1901: 198.) Sztrókey Lajos közlése Pálfáról, Kemenesaljáról: „Göncölszekere, fiastik, kaszás, sánta kata, zsidó csillag, tejút. Többet nem hallottam emlegetni. Csak az apraját ismeri el a nép csillagnak s a nap és hold az neki nem csillag, hanem nap, meg hold.” (Sztrókey 1901.) Az alföldi pásztorok – egy tiszafüredi csikós és egy karcagi juhász egyaránt – az alábbi csillagokat említették: *Göncöl(szekér), Fiastyúk, Kaszás, Sánta Kati* (Barna 1982: 816.).

A csillagok a viszonylag könnyen felismerhető Tejút és Venus után többé-kevésbé jól meghatározott sorrendben jelentkeznek. Gyakran, könnyen, előbb megnevezett, centrális csillagok a Nagy Medve (Nagy Göncöl, Göncölszekér) és a Plejádok (Fiastyúk, Hetevény), ezeket követi az Orion, az Oriont pedig a Sirius. Az Orion: *Kaszás*, vagy más tagolás szerint három csillaga: *Jákob botja, Szent Péter pálcája*. Az Alföldön az Orionból vett három (például Nagyiván) vagy hat (például Karcag) vagy hét (például Balmazújváros) csillagból áll a *Kaszáscsillag*, Hajdúszoboszlón elnevezése *három kaszás* (Barna 1982: 812–813.). A Sirius csak az Orion után következik (a csillagkép megjelenését tekintve is és gyakran az elképzelés alapján szó szerint is). Például a kabai hagyomány szerint *Sánta*

Kati (Sirius) *marokszedő a kaszások* (Orion) *után* (Barna 1982: 813.). A „pislogó” Sirius csillagkép tehát a „kaszások” után sántikáló nőszemély, általában a néphagyomány szerint ebédet visz a kaszásoknak (Beke 1948: 8–9., Erdődi 1970: 112. stb.).

Ritkán, nehezebben, később megnevezett, perifériális csillagok például a Kis Medve (Kis Göncöl) és külön a Sarkcsillag (nem mint a Kis Medve része).

Viszonylag csekély ismeretet regisztrál Varga Ignác közlése Gyuláról: „*Fiastyuk, göncölszekér, esthajnalcsillag* (v. *csëllag*)” (Belányi et al. 1901: 199.). Már három csillagképet említ Mészáros Kálmán közlése Kisújszállás vidékéről: „*Esthajnali, kaszás, göncör, fiastyuk*” (Belányi et al. 1901: 199.) és Ósz János közlése Kibédéről „*Kottafias: a fiastyúk; gönci szekere; kaszahógya: kaszás csillag; cigányok uttya: tejut (a cigányok szórtak rajta végig szalmát, amikor Egyiptomba mentek téglát vetni); hajnalcsillag, vacsoracsillag és a hold ismeretesek*” (Belányi et al. 1901: 199.).

Negyedik csillagképnek tipikusan a Sirius lép be. Trencsény Lajos közlése: „*Somogy megyében, gyermekkoromban ezeket a csillagneveket hallottam: göncölszekere, fiastyuk, kaszás, sántakata, esthajnalcsillag, üstököcsillag*” (Belányi et al. 1901: 199.). László Géza közlése Szilágy megyéből: „*Kaszácsillag, ennek viszi az ebédet sántakati; fiastyúk, esthajnalcsillag, göncömszekér v. göncölszekér, üstököcsillag*” (Belányi et al. 1901: 199.). Egy göcseji mondás így foglalja össze a csillagképeket

*„Kaszácsillag, Fiastik
Sántakata harmadik”
(Gönczi 1914).*

Jankó János gyűjtésének érdekessége, hogy nemcsak a viszonylag jól számon tartott paraszti és pásztori ismeretek, hanem a halászcsillagászat szempontjából is felsorolja a csillagokat. „*A balatoni ember a következő csillagokat ismeri: Csibéstitk (= Fiastyuk); erre a vető ember jól vigyáz, mert a mely napon ezt először meglátja, a vetést aznap vagy másnap meg kell kezdenie; – Kaszás az aratás után tűnik fel, s ettől a gazda reggelenként felkölti családját, mert a sötét miatt az már nem ébred magától; – Halászcsillag, mely fél nyári keletnek [sic!] nyugszik le; mikor ez lenyugodni kezdett, akkor mennek halászni, mert a hal akkor szeret fürödni; – Vadlegelő vagy Legelőcsillag, a nyári évszak hajnalcsillaga; a mikor ez felkél, akkor szokták az ökröket kihajtani; – Zsidócsillag, a mikor ez este kigyúl, akkor szabadul fel a zsidók ünnepe; a Tejút vagy Takarodóút, mely Rómába megy, s úgy lett, hogy a cigányok pozdergyát (kenderszalmát) loptak, s azt potyogtatták el, a miért nevezik Szóma (= szalma)-útnak is; ezen jár a Göncölszekér; az A csillag, mely olyan, mint az A betű, s nyáron látható; – továbbá Sánta-Kata, Esthajnal-, Furú- és Keresztescsillag. Ismerik persze az üstökös is, mely, mint mindenütt, úgy itt is háborút jelent*” (1902: 47.).

Irodalom

Bálint Sándor: A SZÖGEDI NEMZET. A SZEGEDI NAGYTÁJ NÉPÉLETE. Harmadik rész. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1978/79. 2.

Barabás András, Kálmán C. György & Nádasy Ádám: VAN-E A MAGYARBAN TULAJDONNÉV? *Nyelvtudományi Közlemények*, 79 (1977) 1–2: 135–155.

- Barna Gábor: NÉPI CSILLAGNEVEK ÉS HAGYOMÁNYAIK A HORTOBÁGY VIDÉKÉN. In: NÉPRAJZI TANULMÁNYOK DANKÓ INRE TISZTELETÉRE. (*A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 39.) Debrecen, 1982: 811–816.
- Beke Ödön: SZÓKINCSEK ÉS NÉPHAGYOMÁNY. Magyar Tudományos Akadémia, 1948. (ÉRTEKEZÉSEK A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL, 26. kötet, 8. szám.)
- : NÉPI CSILLAGNEVEK GYŰJTÉSE. *Magyar Nyelvőr*, 77 (1953) 1–2: 106–108.
- Belányi Tivadar et al.: VÁLASZOK A SZERKESZTŐSÉG KÉRDÉSEIRE. *Magyar Nyelvőr*, 30 (1901) 4: 196–206.
- Bödök Zsigmond: A CSILLAGOK A MAGYAR NÉPHITBEN. *Irodalmi Szemle*, 27 (1984) 9: 844–848.
- : HARMATLEGELŐ. A CSILLAGOS ÉG A MAGYAR NÉPHAGYOMÁNYBAN. Dunaszerdahely: NAP, 1992².
- Erdődi József: FINNISCH-UGRISCHE GESTIRNNAMEN. EIN BEITRAG ZUR FRAGE DER KULTURSPHÄREN. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Philologica*, 8 (1968) 105–121.
- : URÁLI CSILLAGNEVEK ÉS MITOLÓGIAI MAGYARÁZATUK. Budapest, 1970. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 124.)
- Gönczi Ferencz: GÖCSEJ S KAPCSOLATOSAN HETÉS VIDÉKÉNEK ÉS NÉPÉNEK ÖSSZEVONTABB ISMERTETÉSE. Kaposvár: Szabó Lipót, 1914.
- Herman Ottó: A MAGYAR PÁSZTOROK NYELVKINCSE. Budapest: Hornyánszky, 1914.
- Ipolyi Arnold: MAGYAR MYTHOLOGIA. Pest: Heckenast Gusztáv, 1854.
- Jankó János: A BALATONMELLÉKI LAKOSSÁG NÉPRAJZA. Budapest: Hornyánszky, 1902.
- Kálmán Béla, Ifj.: MEGJEGYZÉSEK A CSILLAGNEVEKHEZ. *Magyar Nyelv*, 67 (1971) 3: 375–378.
- Lükő Gábor: A JÁVORCSILLAG-MÍTOSZ ÁBRÁZOLÁSA AZ URÁL VIDÉKI SZIKLARAJZOKON. *Ethnographia*, 73 (1962) 432–443.
- : A MEDVECSILLAG MÍTOSZA. *Forrás*, 13 (1981) 11: 28–32.
- Mándoki László: AZ ORION CSILLAGKÉP A MAGYARSÁGNÁL. *Néprajzi Értésítő*, 40 (1958) 161–170.
- : ASIATISCHE STERNNAMEN. In: Diószegi Vilmos, Hrsg.: GLAUBENSWELT UND FOLKLORE DER SIBIRISCHEN VÖLKER. Akadémiai, 1963: 519–532.
- Oláh Andor: AZ IDŐ A GAZDA MINDENÜTT... NÉPI TERMÉSZETISMERET, IDŐJÓSLÓ MEGFIGYELÉSEK ÉS HIEDELMEK. Mezőgazdasági, 1986.
- Szabó László: NÉPI TERMÉSZETISMERET. In: MAGYAR NÉPRAJZ 7. FOLKLÓR 3. NÉPSZOKÁS, NÉPHIT, NÉPI VALÓSÁG. Akadémiai, 1990: 725–741.
- Szabó T. Attila: MOLDAI CSÁNGÓ CSILLAGNEVEK. *Magyar Nyelvőr*, 81 (1957) 4: 458–462.
- Sztróky Lajos: VÁLASZOK A SZERKESZTŐSÉG KÉRDÉSEIRE. *Magyar Nyelvőr*, 30 (1901) 11: 534.
- Toroczkai-Wigand Ede: A MAGYAR CSILLAGOS ÉG. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értésítője*, 15 (1914) 3–4: 270–285.
- : ÖREG CSILLAGOK. Budapest: Táltos, 1916.
- Weisgerber, Leo: GRUNDZÜGE DER INHALTBEZOGENEN GRAMMATIK. Düsseldorf: Schwann, 1962.
- Zsigmond Győző: NÉPI KOZMOGÓNIA ÉS ÉGITESTMAGYARÁZÁS A MEZŐSÉGI MAGYARSZOVÁTON. *Ethnographia*, 105 (1994) 2: 541–565.
- : NÉPRAJZI TANULMÁNYOK. Editura Universităţii din Bucureşti 1997. (a)
- : AZ ERDÉLYI MAGYARSÁG CSILLAGNÉVHASZNÁLATÁRÓL. In: B. Gergely Piroska & Hajdú Mihály, szerk.: AZ V. MAGYAR NÉVTUDOMÁNYI KONFERENCIA ELŐADÁSAI. (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 209.) Budapest & Miskolc: Magyar Nyelvtudományi Társaság & A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, 1997, 1: 365–374. (b)
- : ÉGITEST ÉS NÉPHAGYOMÁNY. ÉGITESTMAGYARÁZÁS A ROMÁNIAI MAGYAROKNÁL. Csíkszereda: Pallas-Akadémia 1999.
- : CSILLAGOK, CSILLAGKÉPEK MAGYAR NÉPI NEVEI. CSILLAGOKHOZ FŰZŐDŐ NÉPHAGYOMÁNY. ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet Névkutató Munkaközössége, 2005. (*Névtani Dolgozatok*, 198.)

Poór Zsuzsa

CSAK EGY TÁNC VOLT

Apám Marlenának nevezett el, de kicsit korábban tudtam meg, mint kellett volna, hogy egy kártyázás során nyert el, amikor még ő maga sem tudta, mi lesz a nyeremény. A többiek röhögtek, hát nézz rá, Dzsoko, hogy néz ki, ebből nem angyal lesz, hanem ördögfióka, mert addigra már hosszabb volt a fekete, gyűrűs hajam, mint én magam, és nem volt érdemes levágni, mert másnapra még hosszabbra nőtt. Apám belenézett a fekete bogárszemembe, a nevető fogatlan számba, és azt mondta, nem, ő istennő lesz, Marlena Ditrik.

Hazavitt dacoló vágyai közepette, és lassan kiderült, hogy komolyan is gondolja elhatározását. Még dolgozni is eljárt a kedvemért, hurcolt magával mózeskosárban, akkortájt kezdtem el csúszni-mászni, kikötött valamihez, kutyaólhöz, fához, kerítéshez, az volt a fontos, hogy lehetőleg árnyékos hely legyen, játszottam a porban, ósdi, kidobott kacatok között, és az maga volt az éden, mert az építkezések körül mindig szemét van, tele hordalékkal, mágikus tárgyakkal, amiket a felnőttek használtak valamikor. Ugyanazzal a bandával járt el, akikkel kártyázni is szokott, vitték magukkal az asszonyaikat is, a háziak pedig mehettek a saját dolgaik után, naugyi, mesterné, maguk is csak jól járnak, a mi urainknak sem mindegy, mit esznek, ebben a melegben elrákosodhat az ember feje, ha folyton szárazat eszik, ide perkelt való, jó, zaftos lével, és amikor az épülő ház asszonya megnyugodva hagyta ott őket az udvarban, akkor még egy kis pálinka is került a zaftos perkeltbe.

Apám pedig, ahogy eljött az evés ideje, megvárta, hogy az egész társaság letelepedjen a lócákra, előkerültek a féldecis poharak, zsebéből kipenderült a szájharmonika, én meg, mint egy kis kígyó, elbűvölve vonaglottam a porban, nagyokat sikoltoztam, ahogy móríkált felém, csak amikor az utolsó emberen is erőt vett az éhség, akkor rakta el kedvetlenül a szerszámát, mert már senki nem figyelt oda, és gyorsan befalta az ételt. A végén levett a pórárról, az ölébe ültetett, és kis kenyérgalacsinokat mártogatott az ételbe, azt rakta a számba, de az asszonyok hamar megelegélték. Mi az a kis pálinka, ordította apám, attól fog igazán jól aludni, de csak egyszer kapott fel és rohant el velem együtt, mert rájött, ha nincs munka, nincs pénz sem, úgyhogy végül mindig az asszonyok ölébe kerültem, kézzől kézre adogattak, némelyiküknek úgy dagadt az inge, mintha az ebédhez való cipókat is ott sütötték volna, mert voltak közöttük olyanok, akiknek három vagy négy vagy még több mellük is volt, én pedig egyre ügyesebb mutatóványokra voltam képes, ahogy a testem mind engedelmesebbé és hajlékonyabbá vált, ott bukfenceztem meg csintalankodtam a halmok között, élveztem, ahogy a bőröm a mások számára láthatatlan pelyhekhez súrlódott, a többi asszony meg elbűvölve nézte, ahogy a hajam mintákat rajzolt a domborulatok közé, és azt suttozták egymás között, hogy mire megnövék, én fogom elhozni az éjszakát.

Pedig már akkor magamban hordoztam, azért is nőtt a hajam olyan gyorsan, mert ebből táplálkozott. Holdvilágom, mondta apám, és akkor elkezdtem világitani. Csillagesőm, és a szentjánosbogarak szanaszét repültek a hajamból, miközben kacagva néztem le rá a fészertetejéről, ahová felültetett, és csak ráztam és ráztam a fejem, hogy minél

több fény hulljon ki a hajamból a sötétben. Még, mondta apám. Még, mondtam én, mert más szót még nem tudtam kimondani.

Abba a tagolatlan mindenségbe sokáig nem ért el az idő űzött hajszolása.

Markold meg, és dugd be. Ne így fogd meg, érzéssel, nagylány vagy te már! Óvatosan! Majd én mutatom, csak kövesd az ujjaimat. Finoman, hé! Egy idő múlva magad is érezni fogod a különbséget, közben pedig megállíthatatlanul fontuk, szóttuk, csúrtuk és csavartuk a szálakat. Mindig másfelé kanyarintottuk a fonalat, de végül ugyanoda lyukadtunk ki. Elképesztően sok változatot létrehoztunk, és soha nem untuk meg. Sokezernyi színben tündökölt a valóság sok ezer arca. Ha készen lett egy adag, fogtuk magunkat, bekerekeztünk a városba a piacra, és eladtuk a termékeinket.

Nagyságos asszonyom, magát az isteni gondviselés mentette meg eddig a napszúrástól, néztem a nénit, kövér volt, csúnya és piros, mi lesz az urával, és mialatt apám beszélt, a néni egyre pirosabb lett, ki fogja megfőzni a vasárnapi ebédet, ha maga napszúrást kap? Nézze meg ezt a csinos szalmakalapot! A tohonya nőalak tétován mosolygott bele abba a nyeles kis tükörbe, amiben fésülni szoktam; ugye megengedi, hogy felpróbáljam magára, mert elhíheti, rögtön más lesz a szeme villanása alóla! Nem is alkudott, nagyon rosszul állt rajta a kalap, még csúnyább lett tőle. Apám szárnyakat kapott a sikertől, én sajnáltam az embereket, hogy minden szépet elhisznek magukról; hát hallja, ha az ura meglátja, még a délutáni söröcskéről is megfélemez! Aznap az összes árunkat eladtuk.

Holnap pedig szépanyádhoz vislek, jelentette ki Dzsoko egy nap, mikor meguntuk, hogy reggeltől estig a pénzümmel dámázzunk. Mert csak zuhogott az eső, annyira, hogy több napja már szinte a házból sem léptünk ki, apám ugyanis nem találta a jobbik cipőjét, igaz, nem is nagyon kereste. Nekem volt egy lötyögő, pár számmal nagyobb gumicsizmám, régen divatos, rózsaszínű, az idő szürke árkait pedig repedezett körömlakk fedte rajta. Csak az udvarra jártam ki játszani. Úgy okoskodtam, azoknak az esőcseppeknek, amelyek mégis beestek felülről a csizmámba, valahogy utat kellene nyitni, így egy bicskával kiharítottam a nagylábujjammal, aztán sorba a többinél is. Apám pedig megdicsért, milyen előrelátó vagyok, az én fekete kismacsám, rossz vérem, mert így majd akkor is hordhatom, amikor elvileg már kinőttem. Mint egy eleven szökőkút, táncikáltam az esőben, a tyúkok állandóan a lábamhoz kaptak, azt hitték, az a vizes tálkájuk, mert a hasítékokon bőszen spriccelt ki a víz.

Dohogott a szomszédasszony, hogy apádnak is elment a józan esze, ha ezt engedi, majd jól felfázol, de érdeklő is ez azt a vén kujont, én meg hagytam, dohogjon az Eszmeralda néni, mert ha nem dohogott, nem is volt. Aztán megajándékozott egy esernyővel, ami a szivárvány minden színében pompázott, akárhogy forgattam, mindig más és más árnyalat váltakozott rajta. Nem bírtam rájönni, ez hogyan lehetséges, vittem Dzsokóhoz, árulja el a titkot, mert Eszmeralda néni úgy sóhajtozott, hogy végül belepirult. Apád valamikor rám szóta ezt a kacatot, az egész padlását telezsúfolta soha el nem lobbanó csillagszórókkal, amik éppen csak meggyulladni nem akartak, kimúlt keljfeljancsik meg üveg nélküli periszkópok hányódtak a pókhálós gerendák között, pedig már a vándorárusok sem nagyon kopogtak be hozzá, mert úgy értett a kunyeráláshoz, mint senki más, az ember csak nézte magát végül, mint akit kifosztottak, ő meg, mihelyt megkapta, amit kért, futott el a kincsével, aztán holdkórosan meséket sugdosott a boldogtalanok fülébe a szerzeményeiről. Apám viszont nevetett, a pislákoló sárga fény megnövesztette a maradék fekete fogcsonkjait, tudod, hányan röpödtek ezért az ernyőért

a telepen, mint az éjszakai pillangók, mindenki meg akarta kapni, és éppen itt hányódik a szomszédasszonynál! Még hozzátette, hogy sokat kell táncolni vele, mert akkor az ernyő magától is elárulja a titkot, de ezt azok az éjszakai lepkelányok nem tudhatták, ugye, apu? Menj, kis paszulyom, próbáld ki, Eszmeralda néni addig ebédet főz nekünk, de nem szereti, ha megzavarják, tudod, micsoda boszorkány, ha váratlanul toppansz be, még véletlenül a méregzacskójából fog a levesbe szórni valamit!

Dzsokova Cérának neveztem el magam ott az eső alatt, mert az ernyő is tele volt kisebb-nagyobb molyette lyukakkal. Így hívott ugyanis a nagy néni, aki olyan volt, mint ha kettőt hurcolt volna magából, mindene akkora volt, és aki időnként kijött hozzánk, megkérdezte, újság mi, ongyolká, közben pedig kipakolt, orvosságot, tápszert, vitaminokat, konzerveket, levesporokat, ezmiezt, kérdeztem izgatottan, mert akkor láttam először ilyen dolgokat, a néni pedig elkezdte magyarázni, de olyan furcsán beszélt, mindig olyan szavakat kevert a beszédébe, amelyeket nem értettem, így sok mindenről nem tudtam meg, hogy mi is az valójában, és akkor még olvasni sem tudtam, pedig neked már ismerni illik betűk, vagy jön a polícia, és arról az egyről tudtam, mi lehet, mert időnként tényleg megjelentek. Berakhatod dolgokat szekrénybe, mondta a dupla néni, ápuccká tudni kell, ezmiezt.

Mind többet szökdöstem ki az udvarra, mint egy kétéltű. Az voltam az ernyő alatt az esőben, ami csak akartam, elég volt annyit mondanom, most táncosnő leszek. Tisztelt publikum... a magasban... a légies Marlenaaaa!!!! Azt mondtam az itatóvályúkra, ezek most páholyok, és eltűntek a vályúk. Volt közönség és taps is. Tapicskoltam a sárban, néha még beleragadt a csizmám, akkor fél lábon ugrálva kirángattam, az volt az egyensúlygyakorlat. A tyúkok egyre ritkábban hajoltak rőt fejükkel a spriccelő víz fölé, inkább tisztos távolból méregettek. A pörgés volt a finálé. Mert csak forogtam és forogtam és pörögtem magam körül, annyira, hogy már szédültem bele, és akkor tényleg minden eltűnt a környezetemből, addigra már magától forgott minden, ezt nem is lehetett leállítani, mert a pörgés pörgetett, nem én, közben pedig táncosnővé váltam, mert a pörgés azzá változtatott. És-le-és-fel, ernyővel a kötélén, aztán suhanás, és-le, a magasból a mélybe, szuplé előre és hátra, tripla szaltó, backflip. A rundelem soha nem volt tökéletes, nem ment a fordulat száznolcvan fokra. Onnan tudtam meg, hogy már nem is látok, nem is hallok, vitt a pörgés el, mert jött a kakas, és belecsípett a lábamba. Au! Apu, Eszmeralda néni megfőzött már? Bejöhettek?

Nem hitted el, mi, hogy Eszmeralda varázslással teremti elő az ebédet? Mit gondolsz, ki más tudna porból levest készíteni? Bonyolult dolognak tűnt ez a fajta varázslás, vonogattam a vállamat, egyre többet kellett várnom, amíg elkészült az ebéd, és addig sem maradhattam bent. Akkor kezdtem el szépanyámnak táncolni, aki a telepen élt. Náluk lakókocsikban laktak az emberek. Kis létrán lehetett felmenni a kocsikba, bent volt minden, még ha szűkösen is. Szoba, konyha, mosdó. Ez a sok lakókocsi mind egymás mellett állt, ebből lettek az utcák. Minden utca egy hatalmas térbe torkollott. És közben pörögtem, ezek az emberek, akik ott laktak, örültek, hogy végre egyszer én is meglátogatom őket. A legkisebb rokon, így neveztek. Dzsokova Céra.

Nálunk vándorolt a létra, és ha új helyre került, új korszak vette kezdetét. Sokáig a fészker oldalának támasztotta Dzsoko, ám a rozoga épület számára ez túl nagy súlynak bizonyult, pedig sokszor már apám unszolása sem kellett hozzá, magamtól is mentem volna, hogy újból ott üljek az épület tetején, ahonnan letekintve átpásztáztam az egész telket, jólesően nyugtázva, hogy birodalmunk határai szentek és sérthetetlenek. De

miért nem lehet az, süvöltöttem lefelé, hogy most én találom ki, mi legyen, unom már a szentjánosbogarakat is, mert az ő meséi ott értek véget, ahol én kezdődtem volna. Nem szórok több fényt! És nem leszek hatyúhalál sem, mert akár fél napig is eltáncikáltam neki, titkon lesve a szemét, ahonnan sütött a tetszés, mert akkor jó volt nagyon, csak úgy bizsergetett, de apám rájött, hogy ivócimboráiból akár közönséget is kovácsolhat, és a többiek bumfordi megjegyzései elvették a kedvemet. Hallod?

Dzsoko se látott, se hallott, akkor a kelmefestés kezdte érdekelni, mert látott egy filmet, ahol afrikaiak járkáltak színes leplekben, és úgy fellelkesült, hogy arról kezdett hadoválni, milyen lesz majd az életünk, ha majd még a városból is ide fognak járni, mihelyt hírért veszik az új módinak. Elég sok lepedőt sikerült begyűjtenie, mert újabban ebben kérte a fizetséget az előadásaimért, de még több lett a haragosa, mert itt ez számított a legnagyobb kincsnek. Ha valaki már nagyon nem volt kibékülve a földi élet bonyodalmaival, egy lepedő hátán egyszerűen felröppent az égbe, és virágzó üzletággá nőtte ki magát a kocsmában az a vállalkozás, aminek az alapján az emberek fogadásokat kötöttek egymásra, ki lesz a következő. Mit ne mondjak, gyakran fordultak elő ilyen esetek. Csak azt nem bírtam megérteni, a kisgyerekek miért röppenek el rögtön, ha nemrégiben érkeztek, de hiába kérdeztem bárkit is, lepisszegték, amikor kikísértük őket a fehér lepedőbe csavarva. Aztán huss!

Fentről nézve apám mintha egyenesen azokból a mesékből lépett volna elő, amiket esténként szokott felolvasni, mert próbaképpen egy turbánt már a fejére tekert, és azzal próbálta elcsavarni a fejem, hogy azt mondta, majd engem is felületet az egyik vászonra, a levegőben fogunk röpködni, és az még attól is jobb lesz, mint amit én csinállok az ernyővel. Inkább az iskolába íráss be, kértem. De mindent elmosott az eső, csurgott ki az anyagokból a színes lé, mályva-, türkiz- és bíborszínű patakok kerestek rohanva medret az udvaron, ám ahogy egybefolytak, mocskosszürkévá változtak, mint Eszmeralda mosogatóvize.

Megkönnyebbültem, hogy így nem én leszek az élő reklám, mert próbaképpen apám már többször felöltöztetett és levetkőztetett, csak a biztosítótűkkel nem bírt, magával feleselve közben, hogy aztakeserves nemjóját, mert remegett a keze. Mert mindenfelé meg kellett tűzni.

Később a padlásajtónak támasztva fedeztem fel a létrát, és elég volt csak annyit mondanom, hoppla, hármassugrás nyújtott karral, már fent is voltam. A padláson szinte semmit nem találtam, üres volt, mintha valaki egyszer kipucolta volna, és gondosan eltüntette volna még azokat a lomokat is, amelyek pedig minden házban megtalálhatók. Nem értettem. Vagy eladogatta volna? Pedig hogy dudorászta, filléres emlékeim, és akkor rám nézett, mert az utolsó két sor nekem járt, azt már én énekeltem, hogy kidobni őket nincs erőm, s mind oly értéktelen. Fordultam is volna vissza, amikor egy vékony, kanyargó kis piros csíkot fedeztem föl a lábnyomaim mellett. Amikor megérintettem az ujjaimmal, éreztem, hogy még meleg és nyákos. A legnagyobb csodára jöttem rá. Belőlem jött. Lelkendezve mondtam el neki.

Aznap úgy lett este, hogy kibontottam a fonataimat. Holdjárásos éjszaka volt, mentem körbe a szobában, az ablakokra is ráaggattam az egyre gyorsabban növekedő szálakból, takarják el a kinti világot. Ki az én szépanyám, jutott eszembe a régi ígéret a sötétben, amikor már csak kettesben voltunk. Nem mertem megmozdítani a fejem, pedig már fáj a nyakam, de akkor apámról lecsúszott volna a hajtakaróm, mert még alvásra is azt használtuk. Majd megtudod. Ezt akkor szokta mondani, ha azt akarta, hogy ne tudjak

meg valamit. Azt hittem, megfulladok a csendtől. Pedig a testem zenéjével szerettem volna elaltatni, amire sokszor olyan álmokat álmodtunk, hogy napokig abban éltünk. Most nem volt elég a selymes zizegés, a szív zihálása, a légzésemből áradó élet. Aztán megint csend lett, és ahogy kiment, beburkoltam magam a hajamba, ami átfűlt a testétől. Azt álmodtam, ez lett a koporsóm is, és mumifikálódott kislánytestem így várta az örök feltámadást.

Korán ébredtem, Dzsoko nem volt a szobában. A konyhában sem.

Magam indultam el szépnyámhoz.

Csak mentem, mert mennem kellett, és hirtelen minden olyan nagy lett, én meg kicsi, pedig az út minden kátyúja ismerős volt már. Ha a városba mentünk a piacra, és ha sok árunk volt, a telerakott és leszíjazott kiskocsit nagy ügyel-bajjal hozzákötöztük a vázhoz, Dzsoko pedig maga elé ültetett a biciklin. A gödrök előtt ki szoktam eresztegni a hangom, mert élveztem, hogy a huppanásokkor a hangom is megbicsaklik. Aztán néztük, megvan-e még a kocsi, és akkor is nevtünk, ha megvolt, és akkor is, ha nem. Most nem láttam az út végét, és már káprázott a szemem az éhségtől. Csak mentem. Nem is tudtam, ki a szépnyám.

Még szinte hajnal volt, de már hétágra tűzött a nap. A forróság olyan hirtelen bukkant elő a dombok mögül, hogy a harmat nyoma megmaradt a növényeken, a nap hirtelen felszippanította róluk a vizet, de a benne rejlő ásványi anyagokat a növényeknek nem volt idejük magukba szívni, fehéres nyomok maradtak rajtuk, melyek beleégtek a nyárba. A tikkasztó meleget, ami akkor a vidékre köszöntött, száraz könnycseppnyomok kísérték.

Aztán pedig minden olyan kicsi lett, én meg nagy. Kerülgettem a kátyúkat továbbra is, és csak az a vágy hajtott, hogy találjak vissza a telepre valahogy, mielőtt besötétedik. Amúgy is rossz a tájékozódó képességem, és sötétben már képtelen lettem volna megtalálni a helyes irányt, márpedig igyekeznem kellett, mert hamarosan újra útnak akarták indítani a lakókocsikat. Mire visszaszédelegtem, már olyan fáradt voltam, hogy csak zsongást éreztem magam körül. Megszokott kép fogadott.

Éppen összecsdültek az emberek, vacsoraidő közeledett, ültek a lócákon, mellettük tábortüzek izzottak, kis szikrák hullottak a sötétben. Valaki kezembe nyomott egy poharat, egy szuszra, mondta. Úgy éreztem, kiégeti a bensőmet. Mártoztattam a kenyeret az ételbe, igyekeztem legalább pár falatot legyűzni. Talán abba is tettem egy kis pálinkát, mert teljesen elbódultam.

Minden héten más városban táborozunk le. A lakókocsik külön kis szigetet képeznek, általában a település határán, és felállítjuk a legnagyobb sátrat, ahová esténként eljönnek az emberek. Éppen egy idegenül ismerős városka szélén vertünk tanyát. Az én számommal fejeződik be az előadás, táncolok, lobognak a fények, a közönség egy morajló fekete lyuk, elmosódnak az arcok, mert a mutatványok közben nem látok semmit, aztán már fent, a levegőben, egy szál kötélén lógva, a fonataimból egy váratlan pillanatban kiesnek a szikrázó tűk, a hajam mindent beborít, és akkor leszáll az éjszaka.

Selyem Zsuzsa

MODERN FIÚK

Márton Szilárd fotókiállítására

Szmoking

A Villa Bagatelle második emeleti teraszán is jóval elmúlt éjfél. Elmúlt éjfél a közeli parkban, a hajdani férfinak a padon mára már sikerült annyi alkoholt bevinnie a szervezetébe, ami kitartson kicsivel tovább, mint hajnalig. Elmúlt éjfél a pályaudvarokon, fáradtabb, de szüntelen a zsizsegés. Elmúlt a lakónegyedekben, alig néhány ablak világít sárgán, sötétek a többiek, sötétek vagy kékek, filmhangok, csörrenések, lövések, sikítások. A Villa Bagatelle erkélyén elegáns alakok beszélgetnek, koccintanak, továbblépnek, két-három pár táncol, a banda a harmincas évek dzsesszzenéjét játssza. Harcsa Veronika énekel. Hamisítatlan, 2011-es, zártkörű rendezvény az épület előtt luxusautókban várakozó sofőrökkel, a meghívókon megadott dresszkód a Creative Black Tie.

Bardo rutinosan hozta el a szmokingot a kölcsönzöből, sietett, rossz előérzete volt, gyorsan túl akart lenni a dolgon. Az asztalnál Éva és Dóra voltak a szomszédai, aggodalmat mímelve dugdostak a szájába egy-egy sárgadinnye- vagy barackdarabot, Bardo szórakozottan rágott, nyelt, időnként összezárta a száját, olyankor Éva (vagy Dóra) a nyelvével addig ügyeskedett, míg át nem passzolta az újabb falatot Bardónak, simogatták, nevettek, hozzátartozott ez a céges bulihoz, a lojalitást erősíti a közös kicsapongás, már az óvodások is így csinálják, Bardo sem töprengett ezen mindeddig, Éva és Dóra és a többiek mind nagyszerűen mulatnak, tudják, hogy mit, mikor akarjanak, és az eszközök tekintetében sem sokat vacillálnak. Most nyilván az a dolguk, hogy foglalkozzanak kicsit Bardóval.

A vacsora végeztével Mamma O, a cég vörös selyembársonyba öltözött főnökasszonya az erkélyre invitálta a díszes társaságot, na végre, gondolta Bardo, és próbált a közelébe férkőzni, megkérdezni, mi van, mi a franc van. Mamma O mestere volt annak, hogy még véletlenül se találkozzék sugaras tekintete azzal, akivel éppen semmiféle tervei nincsenek. Hogy Bardo ki van rúgva, Ákos reszortja volt közölni. Ákos tudta, hogy pompásan áll rajta a szmoking, csokornyakkendője jól passzol légysszakállához és cirmos szemformájához. Mamma O meg tudta, hogy Ákos tudja, úgyhogy csak kivillantotta egy percre virító fehér fogsora mögül hegyes nyelvecskéjét, majd a korábbi megegyezésük szerint fejével Bardo felé intett, hogy igen, eljött az idő, majd az éppen mellettük álló pincér tálcájáról levett két whiskyt jéggel, átnyújtotta Ákosnak, s azzal sarkon fordult. Ákos a két pohárral a kezében egy pillanatra elrövidült Mamma O fenéig kivágott koktéltruháján, majd picit megrázta magát, és Bardo felé indult a lány dzsesszzenében.

– One of these old mornings you gonna rise up singing – dúdolta Ákos, és rákacsintott az éppen a Summertime-nál tartó Veronikára, miközben Bardo kezébe nyomta az egyik whiskyt. – Kocc, barátom, hajtsd fel egyből, ne tétovázz!

– Kösz, Ákos – mondta a formalitásokhoz igazodva Bardo, és a mai nap folyamán először tényleg nem tétovázott. A továbbiakban arra szorítkoztak, hogy a mellvédnek dőlve a könnyű, éjszakai szélben mindig tele pohár legyen a kezükben, stíróljék a kollégákat, nőket és férfiakat, és engedjék szétáradni ereikben a kiváló Lagavulint.

Teljesen besötétedett. A helyes kis villából semmi nem látszik. Onnan, ahonnan állok, Ákos és Bardo fehér inge, kézelője, kissé párnás férfiujjak az egyik pohár, keményebb férfikéz a másik pohár körül, Ákos biztonságot sugárzó szelíd tekintete és Bardo törődött arckifejezése van meg. Bardo már megtudta jó pajtásától, hajdani osztálytársától, a mindig mindenkiel kedves Ákostól, hogy Mamma O úgy döntött, ő is a leépített munkatársak közé tartozik, de a tekintélyes mennyiségű Lagavulin miatt még nem realizálta, hogy ez az az információ, amitől szorong egy ideje, és most kész, túl van rajta, akár föl is lélegezhetne.

Ákos, amilyen rendes fiú, mindaddig ott hallgatott vele, ameddig Bardo le nem tette az aktuális poharat, és el nem indult az ebédlőn át kifelé, el innen. Nem kérdezte, hogy És most mihez kezdesz? vagy Segíthetek-e valamiben?, egy fenét, Ákos modern gyerek, ilyesmi át sem fut az agyán. Egy ideig követte az imbolygó Bardót a tekintetével, majd látva, hogy sikeresen eljutott a bejáratig, körülnézett, vajon melyik kollegina maradt e hajnali órán partiképes.

Bardo futólag észlelte a vacsora utáni asztal állapotát, a fehérnek tudott abrosz kékségét, a szemérmetlen vörös szalvétákat, a fehérboros poharat fejjel lefelé, rajta meg a vörösboros pohár, ott tovább még egy ilyen párocska, vagy azok mindketten fehérek? csak éppen a felül lévő tart vörös szalvétát a szájában? Bardo intett a két kollégának, jóllehet arcukat nem látta, mivel mindketten maguk elé néztek, pontosabban ki-ki önmaga elé, biztos kirúgták őket, gondolta Bardo tárgyilagosan. Bardo is modern fiú, nem fordult meg a fejében a többes szám első személy.

Fölkelt a nap, mire hazaért. Gyalogolt legalább tíz kilométert, mert érezte, ha taxiba ülne, részint azonnal kiokádná ezt a bulit whiskystül, dinnyéstül, Mamma O-stul, Ákosostul és pajzán poharastul, részint működésbe lépett az öffenntartási ösztöne: nehéz napok jönnek, Dinával ki kell húzzák valahogy, míg újabb munkát nem talál.

Csendesen nyitotta az ajtót, hogy Dinát ne ébressze fel. Elképesztően szép látvány fogadta: Dina ott ült a fotelben, mellette egy derékszögű háromszögön henger alakú tárgy, melynek jobb oldalán egy fényes csík húzódott keresztbe, szembe vele pedig egy ovális vonal ütközött bele, egyenesen a hengerbe. Dina bal combja a jobbon átvette, jobb karja a bal térden nyugszik, bal karja meg könyökben behajlítva, tenyere szintén, mintha roppant óvatosan egy madár koponyáját tartaná, de nem, egy fehér, a végén szürke és fekete pontban végződő keskeny hengert tart a kezében, abból pedig valami-féle áttetsző, fehér, változó alakú csík emelkedik fölfelé, éppen Dina rejtőzködő szeménél fordul egyet, majd gomolyog tovább, Dina körül meg a nap kel föl narancsszínűen, több nap, lent, a lábánál is kettő, a két vállánál is napok, mögötte a falon is napok, és mind kelnek fel, Bardo csak ámul, nézi Dinát és a napokat, de hirtelen az Ákostól tanult mozdulattal picit megrázza magát, s azon nyomban észreveszi, hogy a hömpölygő áttetszőség füst, a csíkból nemsokára egy csikk lesz a hamutálban, ami ráadásul sehol sincs, csak nem kenődött el Dina annyira, hogy kedvenc snoopys bögréjébe hamuzzék, Bardo lassan leereszkedik, előbb guggol, úgy marad egy ideig, Dina nem szól semmit, Bardo meg lassan eldől a szélrózsa valamelyik irányába, még megjelenik a szeme előtt egy szőke kontyos lány, nyakán gyöngysor, mögötte drapériaszerűen gyúrt filmkocka, majd a következő, a gyöngysoros lány Ákos cirmos szemével néz rá, fekete csipkekesztyűbe bújtatott kezét a szájához emeli, és éppen szív egyet a füstölgő cigarettájából, majd elfordul. Bardo annyit hümmög, hogy smoking kills... usually, s miközben a lány arca elvegyül a füsttel, a fiú a kölcsönszmokingjában elalszik.

Gipsz

Eleredt az eső. Ma már csak a stukkókat kellene itt-ott kijavítgatni, de képtelenség gipsszel dolgozni az esőben, harminc méter magasan, ilyenkor az állvány is csúszik. Szép lassan, hónom alatt a gipszeszsákkal lemegek innen, be az épületbe. Lerakom a gipszet, nincs itt rajtam kívül senki, nézem az esőt, a várost, a fényes aszfaltot.

Egy srác mintha éppen felém jönne, igen, nekidől a kirakatnak, egyenesen engem bámul. Úgy teszek, mintha nem látnám őt, jó így ülni, hogy végre senki nem akar az embertől semmit, semmi kedvem megtörni e pillanat mozdulatlanságát, mindjárt úgyis elmegy.

Bardo megőrült, amikor a zuhogó esőben meglátta a kirakatban az építőmunkást nyugodtan üldögélni egy hokedlin, mellette a megkezdett CERESIT márkájú gipszeszsák meg egy közönséges lavór. Végre egy reklám, gondolta, amelyik nem a fékevesztett aktivizmusával akar győzedelmeskedni. Amint közeledett, sziluettje rávetült az üldögélő alakra, és az ő háttere lett a reklám háttere. Bardo elővette a gépét, és megörökítette életének azt a pillanatát, amikor a mögötte álló épületekkel együtt egy reklám részévé vált.

Bardo attól fogva örökre a gipszeszsákhoz mérte magát: vajon mennyit kell ahhoz kibírnom, hogy fölérjek egy gipszeszsákkal? Ki szebb: én vagy ő? Hány gipszeszsákot kell vásárolnom ahhoz, hogy én legyek a legszebb, nekem hódoljanak a csinos nők, engem nézzenek irigy, de elismerő pillantással a férfiak? Milyen a tapintása ennek a fakéregnek? Jobb volna begipszelni. És ez a balerina a ravasz mosolyával merre néz? Be kell gipszelni.

Bardo fölvette a hátára a gipszeszsákot, és elindult az állványon fölfelé, kipótolni a letöredezett stukkókat. Úgy érezte, végre ő lett életének főszereplője, mi több, ő lett mindenki más életének is a főszereplője. Súlyos volt a gipszeszsák, de mit számított ez ahhoz képest, hogy Isten folyamatosan filmezi őt! Ha napi tíz-tizenkét órát kell dolgoznom azért, hogy hazafelé megvásárolhasson egy két és fél literes Bergenbiert, némi kenyeret és felvágottat, akkor napi tíz-tizenkét órán át zokszó nélkül cipekedett, vakolt, mázolt és ereszkedett, mikor mit kellett, mint egy filmsztár.

Persze én is ezt csinálom nap mint nap. Mégsem találkoztunk soha: a filmsztároknak nincs idejük barátkozni, hajtanak egész nap, este kifacsartan esnek a fotelbe, benyomják a tévét, megisszák a sörüket, és alvás.

Többnyire mélyen alszom, végtére is erre való a két és feles sör. Valamelyik éjszaka mégis fölriadtam arra, hogy elveszítettem a testemet, semmi más nem vagyok, csak egy fej, az is gipszből, és hiába próbálok körülnézni, hol is lehetek, mert nem forog a nyakam, még a szemem sem. Viszont azt tisztán érzékelem, hogy velem szemben egy ugyanilyen gipszfej van, és az sem csinál semmit, a szeme jóformán ki sincs dolgozva, csak a tökéletes vonalú orrnyerge és a durcás szája. Talán nekem sincs szemem? Álomban valamiért emiatt esem pánikba, testem elvesztése tökéletesen hidegen hagy. Valamiképpen tudom, hogy egy szűk kis szobában vagyok, polcok és kacsatok összevissza, egy nő pedig fonott ládaszerűségben kotorászik. A nő talán kisebb, mint amekkora én volnék, mégis félek tőle, és egészen biztosra veszem, hogy alapos okom van félni. Addig tart ez az álom, ameddig képes vagyok elviselni a vakság tényét és a veszély tudását.

Másnap valahogy nem éreztem többé filmsztárnak magam. Csak egy szerencsétlen ürgének, aki éhbérért húzza az igát. Letettem hát a gipszeszsákot, levettem magamról a zubbonyt (az is csupa gipszpor volt), és meztelen felsőtesttel elindultam kifelé. Kifelé a városból. Még gyerekként fedeztem fel a folyón átívelő, nem embereknek épített gyaloghídat, keskeny, mint egy lengőhíd, de vasbetonból van, és nincs hely rajta

másnak, mint egy nagy csőnek. Miután tudomásul vettem az egyre rozsdásabb táblán díszelgő figyelmeztetést, hogy idegeneknek belépni tilos és életveszélyes, halálfej és lábszárcsontok, átbújtam a szögesdrót alatt, a híd közepetáján átmásztam a korláton, megkapaszkodtam a híd acélsodronyába és

Szkin

és ott lengedeztem az enyhe szélben a meztelen mellkasommal. Bőröm válaszolt minden óvatos érintésre, hőmérséklet-ingadozásra. Fokozni akartam a helyzetet, s bár a karom majd' kiszakadt, vártam.

A zuhanás gyors volt és hideg, a víz megcsapott, fájt.

Éjszakára egy fa alatt húztam meg magam. Alighogy virradt, elindultam a földeken, messziről elkerülvén az utakat. Szobáról szobára, valahol minden ruha lefoszlott rólam, tiszta egyedül ebben a végtelen házban, talán szálloda volt valaha?, már évek óta járkálok egyik szobából ki, a másikba be, nem találkozom senkivel.

Odakint valahol nyár lehet, Bardo éppen fölveszi a traktorról lerepült piros rongyot, amelyiket előírászerűen a leghosszabb farönk végére kötözték, a jelek szerint nem túl alaposan, de Bardo ott ugrál és integet a vörös ronggyal, hátha a sofőr észreveszi. Azonban előbb terem ott két rendőr, elhadarják a nevüket, majd kéri Bardo iratait. Fél perc sem telik el, Bardo kezén bilincs, lenyomják a fejét, és be a kocsiba. Még éppen látja, hogy Dina lefékez a biciklivel, nevet, hogy Bardo megint mibe keveredett, s azzal pedálozik is tovább a hajdanán Széchenyiről elnevezett tér forgatagában.

Tóth Imre

LEVÉL FUKUSIMÁBÓL

Vannak felejthetetlen pillanatok az életben.
Például, amikor a teraszon ültünk.
Régóta nem éreztem olyan boldognak
magam. Azóta sem láttam a Templom
túlsó oldalát.

Emlékszem, gyerekkoromban láttam egy
rituális öngyilkosságot a tévében.
Egy japán férfi követte el, nagy nyilvánosság előtt.
Aztán, emlékszem a Holdra szállásra. És nagyapámra,
ahogy fekszik az ágyon. Akkor láttam utoljára.
Egy nap táviratot hozott a postás. Anyám sírt,
másnap apám elindult Csehszlovákia felé.
Az erkélyről néztük, ahogy az utcán vonulnak a
páncélosok. Máskor is láttam már ilyet, de még
soha nem volt ennyire szép.
Alig ismertem meg apám, amikor hazaért.
Kopasz volt, és bajuszt növesztett.

Sok furcsaságot meséltek a felnőttek.
Például, a világkormányról, és arról,
hogy plasztiklapokkal fizetnek majd
az emberek.

Időnként szórólapokat szedtem ki a postaládából,
amik azt állították, hogy Isten teremtette a világot.
Én erről semmit nem tudtam, csak éltem a magam
életét.

Azt a lakást már mások lakják, én csak a lakbérért
megyek.

„Láttam nemzedékem legjobb elméit” a hatalom és
a pénz megszállottjaként.

Fogadásokon politikusokkal inni, utána parkokban,
buszmegállóban aludni.

Korrupciófőszervezőket saját zsebükbe tömni,
kitüntetésekkel átvenni.

Még szerencse, hogy nem lettem igazgató,
sem főszervező, így nem tartozom senkinek
semmivel.

Nyelvem alá teszem Isten nevét, mint Démoszthenész
a kavicsot.

Darányi Sándor

UTÁNAD AZ ÖZÖNVÍZ

Miért ne segítenék rajtad, te szegény?
Elég baj az neked, hogy megszületté!
Apád urad volt, kényúr, zabigyereket,
távolról figyelt csak, nehogy kiderüljön
tette, de körülbástyázott kötelességgel,
a te hibáddá téve, ha vétesz, a következményeivel
együtt. Csak azt ígérd meg, hogy nem szaporodsz,
s én elringatlak, átsegítelek
a nehezén, utánad az özönvíz.

Az élet a közhelyek rémuralma.
Egyetlen műve az, hogy fennmarad,
s ezt teljesítménynek állítja be,
mint hamis arányokat kontrapozttal.
Ne félj tehát: semmi nem sikerülhet,
úgysem bírod ki, nem kell osztanod

öntelt, vak és közönyös társaságát!
 Különben is, mint idegent, kivet,
 mert nála többet ismersz, láttad is már
 azt, ami nincs, nem esel hasra tőle,
 mikor tavasszal, ezeréves díva,
 rákezd újra a Hajmási Pétert...
 S még ezt dicsérd? Nincs ruha a királyon,
 s leleplezéstől tart, ki megteszi,
 tapsol és ájuldozik a tömeggel!
 Ne több mindent – kevesebb semmit végre.

RAYMAN KATALIN HAGYATÉKÁBÓL

A vastag gyapjúszövet lassan szívta magába a vizet, a holttest elvesztette kezdősebességét, amellyel elrúgták a parttól, a véres arc lefelé fordult, és egyre mélyebbre merült, a karok ernyedten csüggtek alá, a Duna megszokta és megszerette új zsákmányát, elsimította körülötte fodrait, ringató karjába vette a tetemet, és végérvényes vonzalommal magához ölelte.

A motor rövid berregéssel begyulladt, az autó ellódult a parttól, kikerült néhány pocsolót, és keresztülbuckázott kisebb dombokon. Félig elsötétített két szeme csak a közvetlen előtte lévő tárgyakat világította meg, s mint az idő, úgy rohant a homályos múltból a ködös jövő felé. Lámpája, melynek fénye a jelen állhatatlanságával siklott végig az úton, az egymás után következő jelenek végtelen sorozatával folyamatosan fagyasztotta a jövőt, és kiterítette a kerekek alá, amelyek legyűrték és maguk alá gyömöszölték a múltba. Iszákos nagyapák maradtak mögötte, és szorgalmas nagyanyák, szadista unokaöcsök, akik kitépdésték a cserebogarak szárnyait, és apák, akik idő előtt elhullottak a világháborúban, eszelős nagynénik és tüdőbajos anyák, akik halálra görnyedtek a textilgyárak szövőszékei előtt. Nehéz külvárosi fiatalság maradt mögötte, félbemaradt egyetemi tanulmányok, sok rossz cigarettá és koraérett szerelmek.

A holttest lassan süllyedt, és az autó vadul rohant a homályos múltból a ködös jövő felé; a pártház felé, a gulyásvacsora felé, a részegség, szerelem és alvás felé, új zsákmányok és új áldozatok felé. És száguldott a távolabbi jövő felé, ahol az idők méhében különböző sorsok érlelődtek a gyilkosok számára. A hármas út egyik végén egy bányász ásitózott, és a fekete bajuszú sofőr mindennapi arcával és érzéketlen lelkiismeretével fel nem ismerve és meg nem büntetve örökre felolvadt a jelentéktelenek szürke tömegében. A másik út végén egy hadifogolytábor szöges drótkerítése meredezett a nyomozóosztály parancsnoka felé, éhezés és szomjúság, kelések, viszketés, cigarettahiány és végül a vérhas állati és megalázó szenvedései.

És a harmadik úton a rohanó autó a ködös jövő felé vitte a gyilkost, aki tányérsapkájában és remek pilótaköpenyében, vadonatúj bilgericsizmával a lábán, enyhén undorodva dőlt hátra az ülésen, vérfoltos öklét az ülés huzatába törölte, kielégült volt, és

enyhe hányingert érzett, és az a barna hajú leány jutott eszébe, akitől két hónappal ezelőtt szifilisz kapott. Nagy lehetőségek és nagy gyönyörök felé vitte az autó, összerugdalt öregek és kiszúrt szemű fiatalok felé, borzalmas éjszakák felé, telve halálfélelemmel és lelkiismeret-furdalással, csatangolással a tettek színhelyén, véget nem érő kihallgatások és hosszadalmas tárgyalások felé, hogy végül teljesen váratlanul és érthetetlenül megtorpanjon egy akasztófa előtt...

A holttest lassan merült alá a vízben, és vele ismeretlen új közegbe merült alá egy asszony élete. Ajtók tűntek el a mélyben, amelyek nem nyíltak meg többé előtte, és lakások, amelyekben nem lakott soha. Folyosók enyésztek el a hullámok között, amelyeken nem ment végig, és ételek, amelyeket nem főzött meg többé. Ruhák és cipők foszlottak szét, amelyeket nem tudott megvenni, könyvek, amelyeket nem ért rá olvasni, filmek és színdarabok, amelyeket nem nézett meg, képek és szőnyegek, amelyek nem díszítették lakását. Köszönések merültek el, amelyek az asszonynak szóltak, de az özvegyet nem illették többé, ismeretségek és barátságok, amelyek a férfi egyéniségéhez és tudásához kapcsolódtak, és az asszony nem tudta őket fenntartani. Névnapi és születésnap virágok fonnyadtak el egy perc alatt, és karácsonyok és szilveszterek sivárodtak fájdalmas hétköznapokká. Hegyek és völgyek dőltek halomba, amelyek között nem nyaralhatott, tavak és tengerek száradtak homokká, melyeken nem hajózhatott, és a dél-olaszországi mimózasövények mindörökre láthatatlanok maradtak. – És elmerültek az odaadás és megsemmisülés órái, a homály, a csend és mozdulatlan egység egymás karjában, a végtelen percek, amelyekben megáll az idő, és minden mozgás, nyüzsgés, forgás és bomlás, hogy két különálló lény egymásra találjon.

És ahogy a holttest lassan alámerült, megbillent vele egy még meg sem született élet egyensúlya. Asszonyok sereglettek köréje, nagynénik, barátnők és jótékony ismerősök, és a kislány csodálkozva nézett mindenkire, aki bajuszt hordott és mély hangon beszélt. Más beszédek hallott a gyermek, és más iskolába járt, más könyveket olvasott, és más ruhákat hordott. Mások lettek a kollégái és mások a barátai, mások az udvarlói és mások a szándékai. Máshoz ment férjhez, és más gyermekeket szült, másképp hordta a haját, és másképp kezdett el öregedni.

És ahogy a holttest lassan alámerült, egy csomó ős merült el vele, akik benne adtak egymásnak találkozt. Elmerült a harcos dédapa, aki szenvedélyes vezércikkeket írt '48-ban, és később álnéven bujkált az elnyomatás alatt, a műgyűjtő nagypapa, aki üvegkupolás palotában lakott a vár alatt, és homályosodó szemével olasz miniatűröket vizsgált nagyítóval. A temperamentumos dédanya, aki elszerezte a lánya gavallérjait, és a másik, a szelíd, aki mély vallásossággal és szótlán béketűrőssel hozta világra a gyermekek hosszú sorozatát. A vidéki körorvos, aki bankigazgató és kaszinóelnök volt, és akinek ötvenedik születésnapját hasábos cikkekben ünnepelték meg a helyi lapok, és a világfi apa, aki lepofozta a kocsist a bakról, és kivont karddal védte meg magát a szerbiai fronton. – Elmerült a fekete bársonyruha emléke, amit gyermekkorában hordott, és a mákos kiflié, amiben mindig több volt a tészta, mint a töltelék. Tanárok emléke, akik jók voltak hozzá, és barátoké, akikkel megmászta a Monte Rosát; kedves nők emléke, akik elandalodtak barna szemén és fekete fürtjein, és pimaszoké, akik visszaéltek jóságával és önzetlenségével. Előadások merültek el, amiket nem tartott meg, és cikkek, amelyek nem jelentek meg a világ egyetlen folyóiratában sem. Kísérletsorozatok szakadtak meg mindörökre, és száz meg száz beteg feleslegesen szenvedett, mert a kísérleteket később másoknak újra kellett kezdeniük. Száz és száz beteg más orvoshoz fordult, más kezelésben részesült, más gyógyszereket nyelt, más időt töltött ágyban, és más

összeget költött betegségére; hozzátartozóik más kórházba jártak, máskor szaladgáltak pénz után, más újságcikkeket írtak, jobban vagy rosszabbul készítették a ruhákat, cipőket, kalapokat, másokat szorgáltak ki, és másokat csaptak be...

A holttest lassan merült alá a vízben, és az asszony a pártházban ült, mereven és fáradtan, most már második napja, mindig ugyanazon a széken, ugyanabban a helyzetben. A pártház nyüzsgése elült estefelé, elmaradtak a feljelentők, ruha-, bútor- és lakásigénylők. A testvérek a konyhában vacsoráztak, csak a kerületvezető tett-vett még íróasztalán, a napközben felgyűlt óriási aktacsomót rendezgette.

„Ha kiszabadulok – gondolta az asszony tízezredszer, görcsös erőfeszítéssel fogalmazva a mondatokat, hogy valami tervszerűséget és tartást vigyen ebbe a borzasztó fásultságba –, először elégetem a kölcsönadott könyvek jegyzékét és a noteszomat, a barátaink nevével és címével, aztán felhívom Júliát...” Mire idáig ért, halálosan elfáradt, gondolatai szétfutottak és visszahullottak időtlen és tompa kábulatába.

A kicsi leány a szopás mozdulatát gyakorolta ajkával, azután összeszorította öklét, nekifeszítette fejét a méh falának, és apró lábával, felváltva és szélesebben, hatot dobantott. Majd miután így az esedékes testmozgást elvégezte, visszagömbölyödött a magzat előírásos pózába, és újból mély álomban lebegett a sűrű és kellemesen meleg sötétségben.

Az asszony féloldalt hajtotta fejét, elmosolyodott, és óvatosan végigsimította azt a felületet, ahol a mozgást érezte.

A rádióban felhangzott a sorsmotívum. – London – mondta a kerületvezető, és gúnyos udvariassággal meghajolt az asszony felé. – Maguk ezt nagyon szerették hallgatni.

Ugyanebben a percben a holttest teljesen elmerült, a sima víztükör összezárult felette. A Dob utca 21. számú gettóház egyik lakásában utolsót lélegzett egy kalaposnő kéthetes csecsemője. A VIII. kerületi pártházban kartotékot állítottak ki egy alkalmi munkásnak, aki a kislánya részére karácsonyra cipőt kért a párttól. Debrecenben egy orosz katona elvette egy járókelő karóráját, Szegeden egy másik piros almával kínálta barátnőjét. Lipcsében egy rommá bombázott ház pincéjében egy hároméves kisfiú diftériában fuldoklott, Kölnben egy floridai néger leütötte a kiválasztott nő vőlegényét, és Antwerpenben McClain amerikai orvos ezredes penicillint adott át egy szepszisben haldokló fiatal mérnök kezelőorvosának. Moszkvában egy leány levelet írt a vőlegényének, aki ugyanakkor támolyogva lépett ki egy varsói kocsmá ajtaján, és egy New York-i ház 17. emeletén egy anya írt a fiának, aki három héttel előbb aknára lépett a Cotentin-félszigeten, és társai csak köpenyének egyik gombját találták meg több méter távolságban, két centiméterre befűrődva a sziklakemény talajba. Sydneyben két leánytestvér narancs színű fürdőruhában kacagva nyargalászott a tengerparton, és egy jokohamai kórházban egy fűszerkereskedő hatodik fiúgyermeke hangos óbégatással jelezte világra jöttét. A földgömb percnként huszonzét kilométer sebességgel forgott tengelye körül, Közép-Európát sűrű köd- és esőfelhők borították, a Csendes-óceánon egy szállítóhajó vakító napsütésben szelte a vizet, és Cape Town felett, megsemmisítő tér- és időbeli távolságban, hidegen és közömbösen Dél Keresztje ragyogott.

FIGYELŐ

HELYBŐL ÉS NEKIFUTÁSBÓL

Kövér György: *A tiszaezlári dráma.*
Társadalomtörténeti látószögek
Osiris, 2011. 749 oldal, 4990 Ft

„...A könyv szerkezete... vulkánkráterre emlékeztet: először a kráter pereméről mértük fel a terepet, majd az elszántakkal aláereszkedtünk a mélybe, hogy újabb és újabb rétegeket tárjunk fel a társadalmi szerkezetből. De nem holdbéli kopár tájra bukkantunk. A régmúlt drámai konfliktusok színpadát eleven emberekkel, hús-vér szereplőkkel népesítettük be, hogy minél jobban megfjethessük a cselekvők indítékait és tetteit. [...] Amikor az ember úgy érezte odalenn, hogy már nincs semmi felfedezni valója, nem maradt más, mint ismét felkapaszkodni a kráter másik oldalán a peremre, hogy onnan még egyszer, tágabb perspektívából meg szemlélhessük az anyaggyűjtés eredményeként magukkal cipelt »leleteket«. Ha innen tárul a szemünk elé a panoráma, a megye, az ország s még azon túl is a világ egy szelete, újabb, végső kérdések is megfogalmazódnak.” (705.)

Maga Kövér György kínálja könyve szerkezetének legjobb metaforáját A TISZAEZLÁRI DRÁMA¹ epilógusában. A szűkebb értelemben vett „tiszaezlári ügy”, tehát Solymosi Eszter 1882-es eltűnése, az ezt követő vizsgálat és per leírása csak a TISZAEZLÁR 331. oldalán kezdődik (igaz, ez a rész a maga 230 oldalával önmagában is kitehette egy külön kötetet). A kötet első harmadát Tiszaezlár társadalomtörténeti elemzése, harmadik részét pedig a hazai és nemzetközi visszhang és a közvetlen következmények tárgyalása tölti ki.

Bár a szerző olyan, „a 19. századi átalakulásra fókuszáló lokális társadalomtörténeti monográfiák” sorában szeretné a TISZAEZLÁR-t látni, „mint Tóth Zoltán Szekszárdja,² Benda Gyula Keszthelye³ vagy a fiatalabbak közül Husz Ildikó Zsámbékja⁴” (nem is beszélve az etalonként kezelt Fél Edit–Hofer Tamás-kötetről)⁵ (12.) – tisztában van természetesen azzal is, hogy Tiszaezlár nem csak egy számos korabeli magyar település közül.

(Bár egy a számos korabeli magyar település közül, ahol a nagy perhez vezető ügy kipattanhatott volna.) Különlegességét hasonló oknak köszönheti, mint a középkori okszítán falu, Montailou, ahol egy vizsgálat és egy per anyaga jelentett váratlanul gazdag adatbázist Le Roy Ladurie francia történésznek.⁶

Az eszlári ügyről szóló legtöbb könyv – tulajdonképpen beleértve még a résztvevők emlékiratait is – abból indul ki, hogy a megértéshez ismernünk kell a magyarországi és az európai társadalom- és eszmetörténeti kontextust. Ezt természetesen Kövér sem tagadja, ugyanakkor azt állítja, sőt kifejezetten hangsúlyozza, hogy az ügyet, ahogy az lezajlott, nem lehet megérteni Tiszaezlár társadalmának tanulmányozása nélkül sem. Zsidóellenesség Magyarországon nyilvánvalóan nem csak 1882-ben és nem csak a Tisza-vidéken létezett, önmagában ebből tehát nem magyarázható a tiszaezlári ügy kirobbanása. Könyvének első részét ezért szenteli a helyi mikromilíó vizsgálatának – valamint azért is, mert a szerző meggyőződése szerint a lokális tanulmányok gyarapítása nagyban hozzájárul a hazai társadalomtörténelem fejlődéséhez. Kövér György ugyanis már a TISZAEZLÁR megírása előtt, korábbi munkássága során kifejtette szkepszisét a magyar társadalomtörténet domináns megközelítésével szemben. Ez utóbbira szerinte az jellemző, hogy országos, sőt európai „hatókörű” kategóriákból és makroszintű összefüggésekből indul ki. „Modernizáció”, „tovább élő rendiség” vagy „kettős társadalom” sémái, a „rend” vagy az „osztály” kategóriái azonban az értő és alapos helytörténeti vizsgálatokban bizonytalanná válnak, elmosódnak, megjelennek és sokasodnak a kivételek, a hibridek, a besorolhatatlan esetek. Kövér mintha azt javasolná, hogy induljunk ki a „másik irányból”, tehát a lokális társadalomtörténeti elemzésekből.

A recenzens szívesen időzne az utolsó bekezdés általánosító társadalomelméleti gondolatainál, ez azonban a recenzeált mű szempontjából mellékvágányra vezetne. Bár terjedelemben hosszabb a vizsgálat és a per leírásánál, a Tisza-

eszlár társadalomtörténetéről szóló első rész feladata mégis a második rész megértésének elősegítése.

Mi jellemző erre a Tisza menti, négy felekezett által, de – az izraeliták kivételével⁷ – magyar anyanyelvűek lakta falura? Példának okáért: az 1945 előtti magyar vidéki társadalomban – egyik – alapvető struktúráképző elemnek tekintett *birtokmegosztás* Tiszaeszláron „*még magyarországi összehasonlításban is kivívó*” egyenlőtlenségeket mutat. A családok több mint 86%-a ötholdas vagy kisebb birtokkal rendelkezett (az eszlári föld 2,23%-án), míg 6 ötszáz holdas vagy még nagyobb birtokos (a földtulajdonosok 1,42%-a) bírta a földterület 89,9%-át (113.). Mindez önmagában egy „*népes és homogén szegénység – szűk középréteg – szűk elit*” típusú társadalmi struktúrát sugallhat. A nagybirtokok között azonban volt közösségi tulajdon is, amelynek nagyobbik részét a parasztság is használhatta (például a községi legelőt), más része pedig intézmények (az egyházak, a Tisza-szabályozási társulás vagy a vasúttársaság) birtokában volt. Az sem volt mindegy, hogy miből állt ez a földterület – szántóból, (szőlős)kertből, esetleg rétből, erdőből, legelőből, nádasból (az utolsó négy kategória együttes aránya például a közép- és nagybirtokokon belül 30–50%-ot tett ki) (115.). Amikor a szerző a földtulajdon nagyságát és a művelési ág szerkezeti arányait összesítő adatbázisát klaszterelemzésnek (számítógépes csoportképzési eljárásnak) vetette alá, 15 csoportot (klasztert) kapott. Világos, hogy egy ilyen 15 osztatú kategorizáció esetén a kis-/közép-/nagybirtokos hármas tagolódás már nem eléggé árnyalt – Kővér tehát, bizonytalanságát is elismerve (119.), olyan „*fantázianeveket*” ad az egyes klasztereknek, mint például „*200 négyszögöl körüli házudvaros, kertszőlősök*” vagy „*10 hold körüli szántóföldesek*” (118–123.).

Hasonló a helyzet a jövedelmi megosztással, amelyre a befizetett adók összegéből következtetett a szerző. Amikor egyszerűen összeadta a különböző adók befizetett összegeit, akkor a táblázatos összesítés megint csak szélsőséges egyenlőtlenségeket mutatott (nemcsak az országos, de a megyei, sőt a választókerületi összehasonlítás szintjén is) (130.). Összesen azonban 4 különböző adóelem alapján lehetett fizetni, s ezeket klaszterelemzésnek alávetve már 5 csoportot kapunk (132–134.). Az adóklaszterek alapján kialakított csoportok azonban csak kor-

látozott mértékben összevethetők a birtokklaszterek alapján kialakítottakkal.

A magyar történetírói hagyományban, sőt talán még a közgondolkodásban is elterjedt, hogy a dualizmuskori (majd a Horthy-korszakbeli) Magyarország egyik fontos strukturáló tényezője volt a „(tovább élő) rendiség”. Arról van szó, hogy a volt kiváltságos csoportok tagjai a formális-jogi egyenlőség 1848. évi megvalósulása után is korábbi társadalmi pozíciójuk fenntartására törekedtek, jórészt sikerrel – ha pedig fenyegetve érezték ezt a törekvésüket, akkor az ebből levezethető reakciók magyarázzák politikai fellépésüket. Tiszaeszlár szemszögéből nem a legtöbbet tárgyalt „*dzsentríkérés*” érdekes, hanem a volt kiváltságosok alsó rétege: a (parasztokénál nagyobb) földdel nem rendelkező kisnemesség (annál is inkább, mert a falu belesett azoknak a vármegyéknek a sávjába a volt Hódoltság és Királyi Magyarország határa körül, ahol a nemesség aránya átlagosan 13–16%-ot ért el). Az elterjedt sztereotípiá szerinti ez a csoport „*életmódjában alig különbözött a parasztságtól, kiváltságos tudatába kapaszkodva mégis elzárkózott attól*”.⁸ A csoport létszáma elvileg jól megállapítható lenne: 1793 és 1847 között összesen 6 összeírás született a tiszaezlári nemesférfiakról (58.), 1848 és 1882 között pedig 5 adatsort állítottak össze a „*régi jogon választókról*” (67.) (a korábbi nemesek és az 1848-ig született gyermekeik ugyanis – vagyonuktól és végzettségüktől függetlenül – ilyen választójogot kaphattak). Az adatsorok azonban egyik évről a másikra jelentős ingadozásokat mutatnak, pedig nem valószínű, hogy a nemesférfiak száma az 1845. évi 45-ről egy év alatt 57-re nőtt, majd újabb egy év alatt 54-re csökkent (58.); hasonló ingadozás mutatkozik a régi jogú választók között is. Bármennyire is egyértelműnek hinnénk a nemesség meglétét vagy nem meglétét az 1848 előtti társadalomban, ez Tiszaeszláron, úgy tűnik, esetenként kontextustól függő lehetett. És nem volt olyan zárt csoport sem, ahogy a hagyományos kép sugallja: 1828 és 1847 között a nemesek által kötött tiszaezlári református házasságkötések 88,3%-ában az egyik fél „*pőr*” volt.

„*Összegezve úgy látjuk, hogy a választójog, a földbirtokviszonyok és az adózás alapján végzett áttekintés szélsőségesen tagolt társadalmat mutatott ugyan, ám az egyes szempontok alapján megállapított finomabb rétegzettség egy többdimenziós térben már nem kristályosított ki egységes szerkezetet. A dimenziók egye-*

sítésével az addig viszonylag rendezettnek és homogénnek tekinthető csoportok határai is összekuszálódtak, elmosódottakká váltak.” (135.) S az idézett összegzés még „csak” három tényezőt vont látókörébe, pedig további szempontok is árnyaltatják a képet.

Például a felekezeti viszonyok: Tiszaeszláron római és görög katolikus, református és izraelita közösség is élt. Érdekes módon azonban az egyes keresztény egyházközösségeken belül nagyobb feszültségek mutatkoztak ebben a korban (erre még visszatérünk), mint a felekezetek között. A szűk értelmiségi rétegen belül ugyanakkor a „vátrnál” kisebb megosztottság és elkülönülés észlelhető (167.).⁹ A társadalmi pozíciók szempontjából fontos szerepet töltött be a családi állapot és a rokonsági-komassági kapcsolatok (mint erre még szintén visszatérünk). A premodern családot gyakran idealizáló közgondolkodás nincs tisztában vele, hogy ebben a korban viszonylag ritkán fordult elő, hogy egy házaspár mindkét tagja megélte gyermekeik felnövekedését. A mai szemmel nézve nagyon rossz halálozási mutatók miatt¹⁰ magas volt az egyszülős családok, illetve a nem első házasságban élők aránya – a TISZAESZLÁR részletes családfáiban is lépten-nyomon egyszülős családokkal vagy második-harmadik házasságukban élő szereplőkkel találkozunk.

A több résztelepülésből álló, kiterjedt külterületekkel rendelkező Tiszaeszláron jelentős *térbeli mobilitás* is zajlott. Az alábbi idézet jól mutatja nemcsak ezeknek a mozgásoknak a bonyolult koreográfiáját, a családi állapottal és az életciklusok változásával kapcsolatos mobilitás térbeli lecsapódását – de azt is érzékelteti, milyen hihetetlenül aprólékos munkát végzett a TISZAESZLÁR készítésekor Kövér György. „*A következő ház birtokosa ifjú Gönczy Mihály apja, szintén Mihály, a Bánffy család református jobbágya volt, s a 79. számú ház birtokosaként szabadult fel. Ifjú Gönczy Mihály 1846-ban Fazekas Pál hajadon leányát, Erzsébetet vette feleségül, előzvegyült apja vizsont 1848-ban, az utókor történéskének átmeneti zavarba ejtéséül, egy másik Fazekas Erzsébetet, néhai Fazekas Zsuzsánna nagyfalusi árva hajadon leányát. Ez utóbbi feleség háromévi házasság után, 1852-ben, 36 évesen hunyt el. Az apa még ugyanabban az évben újranősült, s a szintén özvegy 46 éves Magyar Mária-val kötött házasságot. Az 1864-es adójegyzékben az apát ismét a 79. számú házban találjuk, ő fizeti utána a házadót is. Igaz, ide van bejelentve kisebbik fia,*

István is, aki abschiedos [kiszolgált]¹¹ katonaként 1860-ban, 29 évesen vette feleségül a taksás nemes Papp Sándor leányát, Juliannát. Ifjabb Mihály vizsont 1864-ben már a 475. számú újfalusi házban adózik, s úgyszintén itt találjuk az 1870-es birtokrészleti jegyzőkönyv szerint. Ekkorra azonban a 79. számú ház a kisebbik fiú, István nevére kerül, s az apa 1877-ben, 80 éves korában Újfaluban halálozik el. Pár hónappal később Mihály fia is meghal, őt vizsont akkor a galfalusi 184. számú házából temetik. [Utóbbi] szintén Mihály nevű fia is innen házasodik egy évvel később. Láthatóan tehát ekkorra az idős apa költözött ki az újfalusi zsellérházba, fia családja pedig Ófaluban szerzett újabb házat. Az újfalusi [Tiszaeszlár egyik résztelepülése – D. Cs.] zsellérsorra település tehát nemcsak a családalapító ifjabb nemzedék, hanem a gazdálkodásból kiöregedett öregek menedéke is lett.”¹²

A társadalomtörténeti megközelítés nem korlátozódik az első részre. A második részt is megmetszik a szereplők egyes csoportjait, a „performereket” nagyító alá helyező betétek; ezekből a „törvényesség őrei” (369–376.),¹³ az új szerepkört betöltő papok (389–396), az újságírók (399–412.), a védők (433–440.), az orvos szakértők (472–475.), a köz- és magánvádlók (524–531.) vagy a per gyorsírói¹⁴ (545–546.) személyét és pályáját ismerhetjük meg. Vagy példának okáért a harmadik részben a pert közvetlenül követő szabolcsi tisztújítás leírásába illeszkedik egy alapos elemzés a virilisek összetételéről, meghatározásáról és belső tagolódásáról (567–574.).

Visszakanyarodva az első részhez: ennek számos témája terjedelmi okokból itt nem tárgyalható, egyet azonban feltétlenül ki kell emelni: a *konfliktusokat*. „*Ha valaki netalán arra számít, hogy a 19. századi Eszlárról valamilyen bukolikus falukép körvonalai bontakoznak ki, azt csalódás fogja érni. Inkább a hely szelleméhez illően zubborgó, fortyogó láphoz hasonlítanám a terepet, amely ha nem is kőtörmi készül, mint egy vulkán, de bármikor lánggra lobbanhat, mint a tőzeg. A felizásra való hajlandóság a normális állapota.*” (11.) Pedig – legalábbis ebben a korban – a dualizmus korával kapcsolatban rendszeresen emlegetett társadalmi konfliktustípusok, beleértve a zsidósággal kapcsolatosakat is, jórészt hiányoznak a faluból. Konfliktusok sora alakult ki vizsont az árvízi védekezés kérdésében, az iskolák ügyében, a bíróválasztás kapcsán, a papok és gyülekezeteik között. Kü-

lönösen az utóbbi konfliktustípus keltette fel Kövér György érdeklődését, még hozzá teljes joggal. „*Híveimmel, mint az ilyen gyűlevész néppel kell is, kellő szigorral bánok el, ha kell*” (229.) – a magát a nagy perben exponáló, antiszemita lapok helyi levelezőjévé „előlépő” katolikus lelkipásztor fogalmazott az érsekének írt levelében, amelyben az őt feljelentő híveinek akart visszavágni.

A református gyülekezeten belül még gyorsabban eldurvult a helyzet. „*Fojó év április 2i estve ugyan azon leányt, Tilk Máriát, kinek Csiszár Sámuel úr pénzt ígért, mint szolgálóját, az éjeli edény bevitelekor, az ágyba magához rántá, s rajta erőszakolt tett, mely otsmán tettét e tiszteletes nevet viselő férfinak az ablakon – gyertya égve benn – nézé éppen akkor oda menő Csugán Gábor T. Eslári lakos, ki a leány szeretője. E tette miatt a tiszteletes lelkipásztor úrtól kijövő leányt a férfi megtámadta s mondá, hogy mivel a pappal ezt mívelé, most már nem fogja nőül venni. T. lelkipásztor úr ezt megtudván, másnap Csugán Gábort behívatta magához, s megfelelően pap állásáról, nevezett férfitval ököre és birokra szállt a lelkési lakban, s midőn az izmos lelkipásztor Úr a Curapásztoralissal össze nem férőleg már tsak nem megfojtá a férfit, rohant be a nevezett szolgáló leány, kérve a lelkészt, hogy ne ölné meg szeretőjét, inkább őtet, s csak akkor ereszté el. A szolgáló Tilk Mária... a Tiszába ugrott, de onnan szerentsésen kifogatott...*” (222.) – Református hívek esperesükhöz küldött leveléből származik a részlet. Bár nem is az első panaszos levél volt, az ebben az évben (1875) megtett egyházi látogatás azt alapította meg, hogy az egyházközösgnél „*cégéres botrányok nem fordultak elő*” (222.).

Két év múlva a vádak már arról szóltak, hogy a lelkipásztor teherbe ejtette és magzatelhajtásra kényszerítette az új szolgálóját. Csiszár bíró-ság elé került, amely ugyan „*bizonyítékok hiányában*” felmentette, azonban pénzbírságra ítélte a „*tanuk ellenében használt fenyegései*” miatt (223–224.). 5:4 arányban az egyházmegyei törvényszék ezek után is felmentette a vádak alól Csiszárt, akit csak újabb tiltakozó mozgalom tudott az említett per után egy évvel lemondásra kényszeríteni.

A Csiszár-ügy a TISZAEZSLÁR szempontjából nemcsak a „*Tiszának menő szolgálólány*” háttorzongató motívuma miatt érdekes,¹⁵ hanem azért is, mert a lelkéssel szembe forduló hívek hangadói között volt egyrészt az egyházközösség főgondnoka, Ónody Géza, másrészt Farkas Gá-

bor. Ónody akkor már képviselőként először teremtett országos nyilvánosságot a tiszaezslári vérvádnak 1882-es országgyűlési beszédével.¹⁶ Farkas Gábort pedig – akit Eötvös Károly a vérvádkoncepció egyik titkos kitalálójának tartott – a két ügy között, néhány hónappal Solymosi Eszter eltűnése előtt választották Tiszaezslár bírójává. (Korántsem melleleg: az elődje korrupciós vádak miatt nem indult újra, de a hangulat így is úgy felforrósodott, hogy a szavazást félbe kellett szakítani. Mivel a jelen lévő szolgabíró „*csendlegényeivel*” nem tudta fenntartani a rendet – egyiket „*szolgálatképtelenné verték*” –, a folytatáshoz katonaság kirendelése vált szükségessé. Az 1882 elején megválasztott „*új előjáróság ugyan a visszaélések leleplezése révén folytatta a [pénzügyi?] leszámolást elődével, de ezáltal önmagában a pénztárt nem tudta fizetőkész eszközökkel megtölteni*”; 243–244.)

„*A lecsúszástól félé (alsó) középrétegek »osztályhelyezete« egyenes úton vezet (het) az antiszemitizmushoz*” – elterjedt magyarazattípusról van szó, amely bár nem is teljesen alaptalan, Kövér György szerint mindenekelőtt *éltelen* a konkrét társadalmi (történelmi) cselekedetek megértésekor. A TISZAEZSLÁR szerzője Victor Turner antropológus modellje alapján úgy véli, hogy az ún. társadalmi drámákban ideiglenes struktúrák alakulnak ki, amelyek nyitottabbak, dinamikusabbak, mint a megmerevedésre hajlamosabb társadalmi struktúrák. A szereplők – alkatuk, kreativitásuk, a „*fellépésben*” való esetleges jártasságuk és más, nehezen kiszámítható tényezők befolyása alatt – több vagy kevesebb eséllyel bírnak a dráma kimenetelének befolyásolására vagy legalábbis a nekik „*kiosztott*” szerep formálására.

Ezért fontos Kövér György számára a falu társadalmának és az ügy későbbi szereplőinek részletes előzetes bemutatása. A Csiszár-ügy tanulsága a későbbi nagy per szempontjából, hogy „*a reformátusság hangadói nem először próbálták ki erejüket lelkészükkel szemben. Nemcsak rutinjuk volt tehát, de voltak olyanok is, akik mindkét konfliktusból¹⁷ kivették a részüket... Az is világossá válhatott számukra, hogy a falu tekintélyes gazdáinak csatlakozása a petícióhoz s a »szolgálati út« betartása, a panasz espereshez való akár személyes eljuttatása önmagában nem hozza meg a kívánatos eredményt. Sőt, sikeresebbnek tűnhetett, ha az ifjú, ambiciózus helyi középbirtokos főgondnok [Ónody Géza], mintegy*

átnyúlva az esperes feje fölött, közvetlenül fordul a püspökhöz. Végül azonban Csiszár Soma bukását nem a világi, egyházi törvényszékek ítélte hozta meg, hanem az újabb... mobilizálás, amelynek révén ismét mintegy száz embert sikerült a parókia udvarára mozgósítani... [A tiltakozók között] meghatározó szerepet játszott a falu egyik taksás nemes családja, a Farkas klán... a kemény és harcias mag azonban nem korlátozódott erre a családjára... A falu református vezető rétege a község határain túl is tapasztalatokat, sőt mi több jártasságot szerezhetett a konfliktuskezelés helyi (megyei) technikáiban, s minden megelőző viszály óhatatlanul beépül a későbbi konfliktusok gerjesztésének, csillapításának rituáléiba” (228.).

Hangsúlyozni kell: a recenzió terjedelmi okokból foglalkozik ilyen kiemelten a Csiszár-ügygel. Maga a TISZAESZLÁR sokkal árnyaltabb és részletesebb módon mutatja be a szereplőket – később csak az Ónodyakat 17 oldalon (252–263.), a Farkas klánt 8 és fél oldalon (285–293.) keresztül. Csak egyetlen a számos példa közül, amelyek Kövér alaposágát mutatják: felderítette például, hogy Farkas Gábor taksás nemes volt. Ennek az információnak önmagában is jelentősége lehet, de különösen azzal egybevetve, hogy ezt a származást sem Eötvös Károly ügyvéd, sem Bary József vizsgálóbíró nem vette észre. Miközben a tiszaezlári ügyről visszaemlékezők – koruk gyermekeiként – sokat foglalkoztak maguk és a többi szereplő pedigréjével,¹⁸ a legnagyobb gyarapodást mutató, helyi pozíciók sorát megszerező kisnemescsalád tagját, a bírót paraszternak nézték.

Kövér György tágra vonja amaz írások¹⁹ és ismeretek körét, amelyeket szerinte „átlagos történeti felkészültséggel tudni illik erről a témáról” (13.), de talán nem felesleges röviden ismertetni, mi is volt a tulajdonképpeni „tiszaezlári ügy”. 1882. április elsején, a zsidó húsvétot megelőző szombaton kántort s egy személyben metszőt²⁰ akart választani a tiszaezlári izraelita közösség. Ugyanezen a napon eltűnt a 14 éves cseléd lány, Solymosi Eszter. A csak május 4-én kezdődött vizsgálat folyamán Bary József vizsgálóbíró a metszői állásra pályázókat gyilkossággal, a tiszaezlári zsidók egy részét bűnpártolással gyanúsította. Legfőbb „bizonyítékát” kezdetben főleg a 14 éves Scharf Móric²¹ vallomása képezte (amelyet a szülők és ügyvéd jelenléte nélkül vettek fel; a fiút ettől kezdve egészen az 1883 nyarán tartott végtárgyalásig családjától elszigetelve tartották). A vád gyanúját alátámasztot-

ták még vádlottak vallomásai (amelyeket Scharf Móric kivételével, kényszerre hivatkozva visszavontak a tárgyaláson), illetve a falu keresztény lakóinak vallomásai (amelyek kezdetben feltűnően ellentmondásosak voltak, a vizsgálat és a per 16 hónapja alatt ugyanakkor feltűnő módon közeledtek egymáshoz). 1882 júniusában Tiszadada magasságában máramarosi tutajosok egy női holttestet fogtak ki („dadai hulla”), aki a védelem szerint Solymosi Eszteré volt, míg a vádkonceptió szerint ismeretlen személyazonosságú zsidó nő, akit – a hatóság félrevezetésének szándékával – az eltűnt lány ruháiba öltöztettek. A tárgyaláson az ügyész bizonyítékok hiányában a vádlottak felmentését kérte, s valóban ez lett az ítélet is.

Kövér kerüli a vádkonceptió egészét minősítő jelzőket, ugyanakkor a részállítások, érvek, vallomások, „bizonyítékok” sora kapcsán újra meg újra kénytelen minősíteni azoknak nemcsak megalapozottságát, de intellektuális színvonalát, logikai koherenciáját is. Kezdvé magával a vád alapállításával: három pályázó, tehát *egymás vetélytársai* együtt követték volna el „a gyilkosságot”, s tulajdonképpen az sem „derült ki”, hogy *előre megfontolt, vagy „hirtelen felindulásból”*. Elvégre nem életszerű, hogy rituális gyilkosságot ötletszerűen, egy éppen arra tévedő áldozaton hajtsanak végre, ugyanakkor képtelenség lett volna előre kiszámolni, hogy mikor ér a helyszín közelébe a gazdasszonya által többórás útra küldött cseléd lány. Maga a „rituális indíték” megfogalmazása is tele volt ellentmondásokkal: Bary emlékirataiban egyenesen azt állítja, „*vér-vádról a tiszaezlári perben sem a bírósági iratokban, sem a végtárgyaláson szó sem volt*” (334.). Ezt ugyanakkor cáfolja a vizsgálati anyaghoz csatolt, másolatban Bary saját irathagyatékában is fennmaradt „recept” – amely „*az »Opfermehl« készítését »ártatlan keresztény szárított vérének vegyítésével« írta le*” (334–335.). Ugyanakkor a tárgyaláson a zsidó tanúk, beleértve a vallomását mindvégig fenntartó, tehát a vád koronatanújának számító Scharf Móricot is, azt állították, hogy április 1-jén volt már pászkaük (334.).

Atucatnyi „bűnpártoló” eszlári zsidó kiválasztása²² egyes esetekben feltűnően ötletszerű volt. A vád nem tudott tárgyi bizonyítékkal szolgálni, beleértve az állítólagos áldozat holttestét is. Sőt: Baryéknak kifejezetten cáfolniuk kellett, hogy a dadai hulla Solymosi Eszteré lett volna, ami a végletekig feszítette a vádkonceptió belső

gyengeségeit. „A hullausztatás abszurd víziója” (455.) szerint ugyanis több száz kilométerre északabbról induló máramarosi tutajosok, akik nem tudhatták előre, melyik napon érnek a Tisza adott szakaszára, de még azt sem, hogy a folyó melyik oldalán kötnek majd ki, szereztek és magukkal vittek egy (ismeretlen és sehol sem „hiányolt”) meztelen női hullát is. Eslzárnál egy „középidéjű barna asszony” odakiáltotta egyiküknek, hogy „maga az, Herskó Dávid?” Az igenlő válasz hallatán átadta Solymosi Eszter ruháit (amelyet tehát két és fél hónappal a „gyilkosság” után, másfél hónappal a vizsgálat megindítása után is őriztek, miközben maga a holttest, legalább is a koncepció szerint, sosem került elő). A ruhákat ezután ráadták a halottra, és azt a vízbe dobták. Érdekes, hogy ezután a tutajosok egyrészt siettek gyanúba keverni magukat, mivel ők veték észre először a vízben úszó hullát, másrészt eltemették még a hivatalos személyek érkezése előtt – miközben a koncepció szerint arra szólt a „megbízásuk”, hogy „találtassák meg” a Solymosi Eszter ruháiba öltöztetett halottat. „Aki akár egy keveset is hallott a 20. század percsináló gépezeteiről, mondjuk a paksi halászkunyhóban elképzelt Rajk–Rankovics-találkozóról, már nem tud meglepődni ennyi valószínűtlenség olvastán” (457.) – jegyzi meg ezen a ponton rezignáltan Kövér.

A koncepció valószínűtlenségének regisztrálása azonban nem jelenti azt, hogy a szerző ne vegye komolyan. „A dadai hulla egyszerre vetett fel kriminalisztikai, jogi, orvosi és végső soron ismeretelméleti problémákat” (459.) – fogalmaz Kövér György. S míg a vád azonnal „tudta”, hogy nem Solymosi Eszter hulláját találták meg, a védelem pedig ugyancsak azonnal „tudta” ennek az ellenkezőjét, a TISZAESZLÁR szerzője a fent felsorolt problémák 44 (!) oldalon keresztül tartó (459–503.) tárgyalása után konstatálja, hogy egyik meggyőződést sem sikerült bizonyítani. A szerző máskor is ennyire „visszafogott” az önjelölt vizsgálóbíró/nyomozó szerepével kapcsolatban: „Munkám során sokszor kérdezték tőlem, hogy milyen alternatív megoldást tudok Solymosi Eszter eltűnésének rejtélyére. Mindig elzárkóztam a választól. Most sem tehetek másként.” (706.)

A fent idézett kiszólás kapcsán nem árt emlékeztetni: számos meggyőződéses kommunista hitt (egy ideig) Rajkék bűnösségében – míg, paradox módon, az eszmével szemben közömbös vagy éppen ellenséges kortársak erre kevésbé voltak hajlamosak. Hogy mit tartanak az

emberek hihetőnek vagy valószínűtlennek, az jelentős részben „lokális kontextusuktól” függ, tehát ennek a gondolatmenetnek az alapján is csak helyeselni lehet a TISZAESZLÁR megközelítését. Mindazonáltal kihagyhatatlan a tágabb – társadalmi, politikai, intellektuális és így tovább – kontextus figyelembevétele is. Konkrétabban: a *vérvád* topozsának megléte, az európai kulturális tradíciónak ez a majd’ kétezer éves²³ eleme a tiszzaeszlári ügy *nem elégséges, de szükséges* előfeltétele volt. A *vérvád* „fénykorát” jelentő középkorban és kora újkorban azonban a kor embere számára a zsidók vallása egyértelműen *nagyobb bűnt jelentett*, mint állítólagos rituális gyilkosságaik. „Az eretnekség bűn, és nemcsak kiközösítést érdemel, de halált is”²⁴ – nem egy fanatikus inkvizítor, hanem a szelidsége miatt „angyali doktornak” is nevezett Aquinói Szent Tamás fogalmazott így. S bár a zsidók az eretnekeknél „kedvezőbb” helyzetben voltak, mint „Isten engedélyezett ellenségei” (Halmos Károly nyomán, 707.), a korabeli emberek számára szinte a pusztá létük is provokációnak számított, ezért „fogékonyak” voltak minden olyan gondolatra, amely a zsidók üldözését „indokolhatta”.

Kövér György könyve harmadik részének (561–703.) tárgya a tiszzaeszlári ügy tágabb kontextusa. Viszonylag keveset foglalkozik a vérvádtoposz történetével – nyilvánvalóan úgy véli, hogy ez kellőképpen kutatott téma²⁵ ahhoz, hogy ne gyarapítsa tovább könyve amúgy is tekintélyes terjedelmét. Nagyobb hangsúly került ugyanakkor a – mindkét oldalon elterjedt – *összeesküvés-elméletek* elemzésére. A vádkoncepció hívei szerint „a zsidók (és barátaik) összeesküdtek, hogy fanatikus és valóban bűnös hitsorsosaitak felmentessék” – ezzel a verzióval Kövér explicit módon nem vitatkozik, hisz tulajdonképpen könyve egésze felfogható az ilyen teóriák cáfolataként.

Más a helyzet a védelem összeesküvés-elméletével, amely szerint „tanult emberek” eszelték ki az egész ügyet, és „súgták a tiszzaeszlári népnek” a vérvád forgatókönyvét. Eötvös Károly ennek az „összeesküvés”-nek a jeleként értékelte például, hogy a tanúk idővel módosították első vallomásaikat az általuk *látott és hallott* – tehát nem vélelmezett – eseményekről is, még hozzá egyre inkább olyan formában, hogy az a vádat alátámassza; vagy esetleg a vizsgálat előrehaladtával „kezdtek emlékezni” a vádlottak-

ra nézve terhelő eseményekre. A perre csak Eszlárról beidézték 83 tanú (535.) szinte mindegyikétől lehet ilyen „megvilágosodásokat” idézni, de a legjobb talán Cseres Andrásné példája, aki 13 hónappal a nyomozás megindulása után jelentkezett először tanúnak. Elmondta, hogy az egyik zsidó nő – bár tudta, hogy Cseresné az egyetlen helyi keresztény, aki tudott „zsidóul”, azaz jiddisül – előtte beszélt meg a férjével, hogy melyikük vigye le „a ruhát” a Tiszához, „odaadni”. A ruhát „őrző” zsidót Jakóbnak hívták, bár zavarba ejtő módon egyik vádlottnak sem ez volt a keresztneve. A bíró kérdésére, hogy miért nem jelentkezett eddig vallomástételre, a nő ezt válaszolta: mert „*nehem olyan türelmem van*” (456–457.). Azokat a keresztény tanúkat pedig, akik a koncepciót alá nem támasztó vallomásokot tettek, a falu mint „árulókat” durva nyomás alá helyezte (az egyik tanút a saját szülei tulajdonképpen feljelentették mint hamis tanút) (537.).

Kövér szerint mindezeket nem egy központ által irányított tudatos torzítások, hanem a társadalmi dráma dinamikája magyarázza. Csak egyetlen példa ezzel kapcsolatos érveire: a „dadai hulla” azonosításán a tanúk döntő többsége tagadta, hogy Esztert látta volna. A tárgyalásra „átvizionált” emlékek az azonosításról még egységesebbé váltak (például a halott szeme színét illetően utólag született konszenzus). Egyes szemtanúk azonban utólag „emlékezni kezdtek” egy forradásra is a hulla nyakán. Egy összeesküvés nem követett volna el ilyen hibát, hisz a vádkoncepció szerves része volt, hogy a dadai hulla *nem* Solymosi Eszteré. Egyébként sem az azonosításról szóló vizsgálóbírói jegyzetek, sem az orvosi jegyzőkönyvek nem találtak sérülést a nyakon (467–470.).

Korántsem mellékes szempont, hogy az azonosításon a tiszaezláriaknak *meztelenül* mutatták meg a dadai holttestet. Lehet találgatni, hogy a tanúk közül – az édesanyját is beleértve – hányan és utójára mikor láthatták a serdülő lányt meztelenül; arról a pszichológiai gátról nem is beszélve, amit családtag, rokon vagy ismerős felismerése jelentett volna egy olyan hullában, amely – ha valóban Solymosi Eszteré volt – akkor már két és fél hónapot töltött a vízben.²⁶

A vérvád „játékszervezői”²⁷ közé idővel nem helyiek is bekerülhettek – nagyon tanulságos ebből a szempontból a korabeli sajtó Kövér által nyújtott elemzése – de a tiszaezláriak „játé-

ka”, részvétele, kezdeményező szerepe elengedhetetlen volt az ügy megkonstruálásában. S ebben a játékban nem tudatosan fontolóra vett és kidolgozott stratégiák működtek, illetve nem „csak” az antiszemitizmus volt az egyetlen érzelmi tényező. Elég arra gondolni, hogy ha Solymosi Esztert *nem* ölték meg, akkor az alternatíva vagy a szökés, vagy az öngyilkosság, amely mindenképpen „*súlyos erkölcsi teherként nehezedik Eszter megítélésére*” (470.), illetve a családja és/vagy a rokoni-szomszédági körhöz tartozó (316.) gazdasszonya²⁸ megítélésére is. Nyilvánvaló pszichológiai motívumok erősítették az olyan értelmezés elfogadását, amely szerint nem egy lány „botlásáról”, hanem áldozattá válásról van szó.

Sőt: a vérvád idővel nem „csak” hogy megszabadította az esetleges „vádaktól” Solymosi Eszter alakját, de kifejezetten felstilizálta, „mártírként”²⁹ tüntette fel egy olyan ügyben, amelyben „*maga a kereszténység van veszélyben*” (471.). Talán a közösség szinte folyamatos, ilyen irányba vezető, öngerjesztő diskurzusa erősítette meg Solymosinét is: a vizsgálat kezdetén elesett özvegyasszony, aki „*szinte sohasem egyedül cselekedett*”, a per idejére már „*sokat önállósodott. Hangja is megjött. [...] Ekkoriban kevésbé látszik rajta a család, a falu közvetlen befolyása, bár valójában most is a falu véleményét jeleníti meg. Sőt, mintha inkább ő próbálná irányítani a többieket. Egyre otthonosabban érzi magát a tárgyalóteremben...*” (471–472.).

Az összeesküvés-elméletek elutasítása nem jelenti egyúttal annak elvetését is, hogy a tőlük függetlenül kibontakozott játszmát ne próbálták volna országos politikai szereplők is kihasználni; az „antiszemita közérzetlet spontán lángkapása” séma elutasítása viszont nem jelenti azt, hogy a tiszaezlári ügy ne gyakorolt volna hatást az országon végighullámzó 1883–84-es zavarásokra, mindenféle „titkos szervezőközpont” tevékenysége nélkül is.

Kövér is hivatkozik Eötvös visszaemlékezéseinek arra a részletére, amikor az ügyvéd-politikust országgyűlési képviselőtársai megpróbálták lebeszélni a védelem elvállalásáról. Azzal kecsegtették, hogy egy (kilépő) kormánypárti és ellenzéki képviselőkből alakuló új párt vezetője lehetne, amely az antiszemitizmus kártyájának kijátszásával megdönthetné Tisza Kálmán miniszterelnök rendszerét. Eötvösnek nem az ügyvédi vagy értelmiségi, hanem a politikusénje került előtérbe, amikor elismerte: „*a felekezeti*

gyűlölség utálatos eszköz politikai célok elérésére, de ha függetlenségünk kivívására alkalmas volna,³⁰ magam is gondolkodóba esném, ne használjam-e föl”.³¹ Végül azonban úgy találta (legalábbis az évtizedekkel később írt emlékiratai szerint), hogy nem alkalmas, mert ha ennek nyomán zavargások törnek ki, abból csak a konszolidáló hatalom nyerhet. A miniszterelnök nyilván az első perctől felismerte az irányzat „zsidókérdésen” túlmutató romboló potenciálját: „Igen, az első percben ez zsidóügy, de méltóztassanak meghínni, ha az első lépést a [z antiszemita] mozgalom megtette, jön utána a második lépés, mely azután a vagyontalanok ügye a vagyonosok ellen, a mely többé azután nem zsidóügy” (604.) – jelentette ki az országgyűlésben Tisza az 1883. őszi zavargások után. (Emlékeztetőül: hét évvel később mondott le, az eddigi leghosszabb magyar miniszterelnöki megbízatás után, egészen más okokból.)

A budapesti események leírása kapcsán a mai olvasó nehezen tudja elkerülni az áthallásokat, például amikor kiderül, hogy a korabeli függetlenségi ellenzéki lapok szerint antiszemita „zavargások... tulajdonképpen nem voltak, csak rendőri brutalitás és az azzal szembeni ellenállás” (616.). Vagy: „Nincs új a nap alatt: főkapitányi utasításra a rendőrök aznap nem viseltek számot...” (629.)

A zavargásokat Kövér a német eredetű „hecc” vagy „kravall” kifejezésekkel illeti, hogy megkülönböztesse az orosz „pogrom”-tól (596.). Ugyanis „a magyarországi erőszakhullám egyértelműen a közép-európai típusba tartozott, ahol a tárgyi világ, a tulajdon rongálása, az elrettentés, elüldözés állt a középpontban, s nem az emberélet elleni közvetlen támadás” (685.). Érdekesek a nemzetközi összehasonlítás adatai is: német földön 1848-ban például 180 alkalommal tört ki antiszemita erőszak – ami „csak” két halálos áldozattal járt (682.). Pedig 1848-ban például Berlinben vagy Bécsben nagyon véres összecsapások voltak a felkelők és a hatalom között. Ugyanakkor az 1881-es oroszországi pogromban mintegy 20 000 zsidó házat lerombolták, 225 nőt megérőszakoltak, s mintegy 40 áldozatot megöltek (683.).³²

Mai szemmel nézve a brutalitás kisebb szintje nem „ártalmatlanabbnak”, mint inkább – gyakran – abszurdabbnak tünteti fel a korabeli erőszakhullámot. Kövér is paradigmaticusnak „szép archetipikus kelet-európai történetnek” minősíti a szilvágyi esetet, pedig a Zala megyei településen zavargás sem tört ki. „Egyetlen zsidója, Svarc Rudolf/Rezsó, a kocsmáros augusztus 28-án este meg-

vendégelte a falubelieket, köztük a bírót... Éjjel feléltözött az őt nyugtalanító kérdéssel: menjen-e vagy maradjon? A zalaegerszegi zavargások hírére tudni szeretete volna, hogy biztonságban érezheti-e magát a falujában. Megnyugtatták, sőt a bíró örököt rendelt a házához. Másnap estére azonban a kocsmáros mégis elhagyta a falut. Házánál pedig »zajongás« kezdődött. Az iskolatanító, Pászty György és felesége tüzelte az embereket. »Gyávák vagytok! Egerszegről s mindenünnen elűzték a zsidókat; nektek csak egy van, s azt is őrzitek. Várjatok csak, majd eljövök a zsidóüldözők, s akkor jaj lesz nektek!« A bíró elbeszélése szerint a tanító apokaliptikus, fordított Noé bárkája vízióval győzködte a falusiakat: »a zsidókat mindenünnen elűzték, javaikat szétszórták, s őket magukat egy hajóba zárva a tengerbe süllyesztették«. Meghányták maguk között a dolgokat, s a bíró biztatására hazavitték a kocsmáros házából dolgokat, azzal a jelszóval, »jobb lesz, ha nálunk maradnak, mint ha idegenek kezébe kerülnek, mert Schwarcz ügysem jó többet vissza«. Am »midőn megtudták az igazságot«, mindent visszavitték. [...] Csakhogy akkor már késő volt, Schwarcz visszajött, s összesen 41 ember került Szilvágyról a vádlottak padjára. [...] A törvényszék... végül egyedül Pászty tanítót találta bűnösnek, és 1 évi államfogházra ítélte...” (648.)

Kövér György szándéka és a szándék szolgálatába állított teljesítmény több, mint tiszteletre méltó. „Solymosi Eszter eltűnésének ügyében a valóság, a referencialitás eltűnt a korabeli diskurzusokból. A perben, a (megyei, országos, sőt nemzetközi) politikai nyilvánosságban csak kétféle beszédmód létezett: azoké, akik a zsidókat vádolták a leány eltűnésével, s azoké, akik nem hittek ebben. Saját magukra forgatva a korabeli kölcsönösen megvélegető sajtószalagcímeiket: egyik oldalon álltak a »saktervádlok«, a másikon pedig a »rituális bünt tagadók«. [...] A tiszaezlári ügynek ebben az értelemben máig nem alakult ki történeti diskurzusa. Könyvünk meglehetősen ambiciózus szándéka az volt, hogy kísérletet tegyen a tiszaezlári dráma történeti beszédmódjának újraelapozására.” (707–708.) (Bár a Kövér Györgynél kishitőbb recenziens attól tart, hogy a TISZAEZSLÁR olvasói – s még inkább azok, akik nem olvassák el a könyvet, mégis határozott véleményük van vagy lesz róla – feltehetően így is besorolják majd az egyik táborba.)

Ha manapság az interneten rákeresünk a „Solymosi Eszter” kifejezésre, akkor az első helyeken döntő többségében a vádkonceptiót elfogadó honlapokkal találkozunk. De talán reménykedni lehet abban, hogy ezt a jelenséget

nem „a mai magyar többség véleményével”, hanem csak egy sajátos és aktív szubkultúra „lokális kontextusával” magyarázhatjuk. Legalábbis, ha rendelkezünk Kövér Györgyéhez hasonló lelkierővel és kitartással, hogy ilyen magyarázattal próbálkozzunk.

Jegyzetek

1. A továbbiakban: TISZAESZLÁR. A külön megjelölés nélküli oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.
2. Tóth Zoltán: SZEKSZÁRD TÁRSADALMA A SZÁZADFORDULÓN. TÖRTÉNELMI RÉTEGZŐDÉS ÉS TÁRSADALMI ÁTRÉTEGZŐDÉS A POLGÁRI ÁTALAKULÁSBAN. Akadémiai Kiadó, 1989.
3. Benda Gyula: ZSELLÉRBŐL POLGÁR. TÁRSADALMI VÁLTOZÁS EGY DUNÁNTÚLI KISVÁROSBAN. KESZTHELYI TÁRSADALMA 1740–1849. L'Harmattan, 2008.
4. Husz Ildikó: CSALÁD ÉS TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ A 19. SZÁZADBAN. TÖRTÉNELMI-SZOCIOLÓGIAI TANULMÁNY EGY BUDA KÖRNYÉKI MEZŐVÁROS TÁRSADALMÁRÓL A CSALÁDSZERKEZET VÁLTOZÁSÁNAK TÜKRÉBEN. Osiris, 2002.
5. Fél Edit–Hofer Tamás: „MI KORREKT PARASZTOK...” HAGYOMÁNYOS ÉLET ÁTÁNYON. Korall, 2010.
6. Emmanuel Le Roy Ladurie: MONTAILLOU, EGY OKSZITÁN FALU ÉLETRAJZA (1294–1324). Ford. Jászay Gabriella. Osiris, 1997. A kötet is szerepel a Kövér által „keresett követni való minták” között (10.). Le kell azonban szögezni: a vizsgálat és a per anyaga a TISZAESZLÁR-ban feldolgozott adatok fontos (147.), de messze nem kizárólagos forrásának számít.
7. Úgyszólván valamennyi tiszaezslári zsidó tudott magyarul, de egymás között a jiddist használták (amit a tanúk „német zsargonnak” neveztek). A per vádlottai közül egyik sem született Tiszaezsláron, de csak egyikük volt külföldi (galíciai) születésű. Mindennek az a jelentősége, hogy a korabeli, sőt azóta is elterjedt vélekedés még a dualizmus korában is „jelentős galíciai bevándorlásról” szólt.
8. A korszak történelmének egyetemi tankönyvében Dobszay Tamás és Fónagy Zoltán zenekívül egy elgondolkodtató összefüggést is ismertet: „A szegényes viszonyok között is érvényesülő kiváltság tudat és a deklaszálódás tényének feszültsége lehet az egyik magyarázata annak, hogy a kisenemesség erősen felülreprezentált volt a bűnözési statisztikában.” (In: Gergely András [szerk.]: MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE A 19. SZÁZADBAN. Osiris, 2003. 93.)
9. Az sem igazán vág egybe a sztereotíp képpel, mennyire változékony, mennyire mobilis volt ez a falusi értelmiségi réteg – legalábbis Eszláron (160.).
10. Az 1870-es években a férfiak várható élettartama 28,8 év, a nőké 31,5 év volt – és ez már számottevő növekedést jelentett az előző évtized adataihoz ké-

pest. Egyébként módszertani értelemben is több mint tanulságos: 1880–82-ben a református anyakönyvben bejegyzett elhalálozások összesen 56,6%-át „sínlőds”, „kelevény” vagy „gyengeség” okozta (23.).

11. Lásd „obsitos”. (D. Cs.)

12. Vagy egy következő példa alapján: „előzvegyült ófalusi asszonyok” (141.), ezért találunk a falunak ezen a részén a háztulajdonosok között gyakran asszonyneveket (140.).

13. Ismét csak egy példa az így kialakult képek árnyaltságáról: Kornis Ferenc törvénytudó elnökről megtudhatjuk, hogy például családtag visszaemlékezése szól állítólagos antiszemitizmusáról; ugyanakkor három évvel a per után dr. Heumann Ignáccal, a zsidó vádlottak egyik zsidó ügyvédjével intéztette legbizalmasabb családi peres ügyeit. Az antiszemitizmus iradalom gyakran emlegeti, hogy Kornis a per után visszavonult, azt sugallva, hogy beleroppant az ítéletbe, amelyet hoznia „kellett”. Ritkábban emlegetik, hogy 59 évesen vonult vissza, hogy egy nagyon gazdag házasságnak közsönhetően biztos anyagi helyzetbe hátrált, illetve, hogy később visszatért a közeletbe, és három cikluson át országgyűlési képviselő lett. Első alkalommal éppen Ónody Gézátt legyőzve (369–370.).

14. Utóbbi első pillanatban túlzásnak tűnhet. Valójában azonban több mint érdekesnek bizonyult az az információ, hogy a per jegyzőkönyvét „az országgyűlés hattagú gyorsíróirodója készítette. Nem akárhikből állott ez a csapat. Vezetője Günther Antal... később... igazságügy-miniszter, majd haláláig a Kúria elnöke. [...]...tagja volt még Fayer László... aki 1873-ban szervezett magántanári képesítést a budapesti egyetemen, ahol a büntetőjog professzoraként írta be a nevét a magyar jogtörténetbe” (545–546.).

15. És még csak nem is az alábbi részlet miatt, amely a Csiszár-ügy egyetlen – ismeretlen hátterű – „zsidó motívuma”. A lelkész az egyik ellene írt, kivételesen névtelen levél kapcsán ugyanis így reagált: „*mennél többször olvassa el, annál inkább az a meggyőződés alakul ki, hogy »a sujo rágalom zsidók által volt ellenem vezetve«.* (A levél, sajnos nem maradt fenn!)” (226.)

16. Egy kis eszmetörténeti folytonosság: e sorok szerzője utolsó, e hasábkon megjelent írásában (Holmi, 2009. szeptember, 1252–1258.) egyszer már hivatkozott erre a beszédre. A recenzens akkor – Welker Árpád írása alapján – idézte a *Borsszem Jankó* című élcslapot: a zsidó kispolgárt megszemélyesítő alakja az Ónody-beszéd óta úgy látja, hogy ehhez képest „*Is-tóczy ed okos férfitó*” („Welker Árpád: »WAHRMANN A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSÉBEN«. In: Frank Tibor [szerk.]: HONSZERETET ÉS FELEKEZETI HŰSÉG. WAHRMANN MÓR 1831–1892”. 111–170.; az idézet: 167.). Ónody beszédét követte Istóczy beszéde, majd Istóczy párba az általa a beszéd közben folyamatosan provokált Wahrmann Mórral.

17. A tiszaezslári reformátusok ugyanis már 1858-ban lemondatták Csiszár elődjét, az akkori lelkészt;

Farkas Gábor már akkor is a panaszosok között szerepelt (212–213.). (D. Cs.)

18. „...*Feltűnő, hogy a judikatúra szereplői milyen fontosnak tartották, hogy meghatározzák saját maguk és családjuk (sőt ellenfeleik) származását és pozícióját a társadalom viszonyrendszerében.*” (369.) Eötvös például XIV. századi őseihez hátrált vissza, hogy „*ősi keresztény családból való származását*” bizonyítsa.

19. Kövér az előszóban Bary József, Eötvös Károly, Krúdy Gyula és Sándor Iván műveit sorolta a „kötelező irodalom” kategóriájába. Jellemző az érdeklődésre egyébként, hogy az elmúlt tizenkét évben mind a négy említett mű megjelent új vagy reprint kiadásban.

20. Bár egyes résztvevők számára a kántori állás fontosabbnak számított, mint a kóser állatvágások rituális tisztaságáért felelős metsző („sakter”) pozíciója –jellegzetes módon, a vádkonceptióban hívők konzekvensen csak ez utóbbi, „*jobbán hangzó*” fogalmakat emlegették (331–332.).

21. Nem számítva öt éves öccse fecsegését, amelyet még a vádhatóság sem próbált „tanúvallomássá” alakítani.

22. Az 1880-as népszámlálás szerint a falunak 138 izraelita lakója volt (25.).

23. Bár, a történelem szinte már groteszk iróniájaként: megjelenésekor a *keresztényeket* vádolták ártatlan vér rituális fogyasztásával a pogány rómaiak.

24. Richard W. Southern: *A NYUGATI TÁRSADALOM ÉS AZ EGYHÁZ A KÖZÉPKORBAN.* Ford. Jászay Gabriella. Gondolat, 1987. 16.

25. A szakirodalomból – többek között – Kende Tamás könyvére (VÉRVÁD. EGY ELŐTÉTEL MŰKÖDÉSE AZ ÚJKORI KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN. Osiris, 1995), valamint Hillel J. Kieval műveire hivatkozik a leggyakrabban.

26. Rádadásul ez már a második vízből kifogott hulla volt, amelyet a tanúkkal megnézettek, mint erre Solymosiné méltatlankodva utalt is a tárgyaláson.

27. Kende Tamás terminusa (hivatkozva pl. 428.).

28. „*„Miközben a gazdát szelíd, jóra való embernek mond az egész falu; annál házsártosabbnak mondják feleségét; [Huriné, Solymosi Eszter gazdasszonya] cselédeit rendre üti, veri, kínozza, sőt verekedik, s békében vele csak nagyon kevesen élnek. « A törvényszéki elnök kérdésére maga is elismerte, hogy épp 1882. április elsejének reggelén kétszer is leteremtette a leányt.*” (317.)

29. Egy szélsőjobboldali honlapon e sorok írásakor, 2011-ben is látható egy ikon (!) képe. Felirata szerint: „*Jézus az igazság. Ikon a keresztény mártír, Solymosi Eszter emlékére.*”

30. Eötvös felkérése a védelemre telitalálat volt – nem annyira keresztény mivolta miatt, hanem mert a függetlenségi ellenzék politikusa volt. Mint a TISZAESZLÁR itt tárgyalt harmadik része számos helyen bizonyítja: ez az irányzat sokkal fogékonyabb volt az antiszemitizmusra, mint a kormánypárt. Annak el-

lenére, hogy az általuk piedadistálra emelt Kossuth ezt „szégyennek” minősítette. (D. Cs.)

31. Eötvös Károly: *A NAGY PER, MELY EZER ÉVE FOLYIK, S MÉG SINC'S VÉGE.* L'Harmattan, 2010 [1905]. 205–207.

32. 1881 fordulópontnak bizonyult, mivel az orosz vezetés is felismerte az erőszakhullámban rejlő veszélyeket, és fellépett ellene. Jellemző viszont, hogy a katonai beavatkozás következtében hamarosan többen haltak meg, mint a pogromokban. A hatalom fellépését nem liberalizmus vagy filozofizmus motiválta: innen kezdve inkább „törvényhozási pogrommal” próbálta nehezíteni a birodalomban élő zsidók életét, és kivándorlásra bírni őket.

Dupcsik Csaba

MESSIÁSI KÖVETELMÉNY

Aviézer Ravitzky: A kinyilatkoztatott vég

és a zsidó állam. Messianizmus, cionizmus

és vallási radikalizmus Izraelben

Benke László fordítása

Kalligram, Pozsony, 2011. 384 oldal, 2700 Ft

1

Hajjim Eleázár Sapira (1872–1937) munkácsi rebbe, a magyar zsidóság egyik legtekintélyesebb haszid vezetője, híveinek szűk csoportja élén 1930-ban szentföldi zarándokútra indult. Elhatározása nyilvánvalóan megdöbbenést keltetett a kelet-európai haszid világban, hiszen ez – első pillantásra – szöges ellentétben állott a zarándok (finoman szólva is) radikális anticionista nézeteivel, beszédeinek, leveleinek hangnemével. Jóllehet a látogatás közvetlen céljára azóta sem derült fény (leszámítva azt a körülményt, hogy Sapira és hívei állták körül az aggastyán száfedi kabbalista rabbi, Slómó Eliézer Alfandari halálos ágyát), annyit mindenesetre tudunk, hogy a rebbe és környezete szűk kétheti ott-tartózkodás után elhagyja Palesztinát, hazaérkezését követően pedig megtiltja az őt köszöntőknek, hogy örömmünnepet üljenek.

Ám hogy mégis némi fogalmunk lehessen a rebbét ért szellemi sokkhatásról, elegendő, ha Sapira egyik leveléből idézek, amelyet jeruzsá-

lemi híveinek írt. A levélfíró egy egészen különös, mondhatni megdöbbenő hasonlattal él: az isztambuli kikötőben szembe találja magát a Sátánnal, akivel azonban egyfajta egyezséget köt, miszerint a Gonoszság Fejedelme nem követi őt Haifába, hanem a török fővárosban marad. Ám amikor Palesztinába érkezik, rögtön felfedezi az ellenfelét, aki arra hivatkozik, hogy eréc Jisráél az „*állandó lakhelye*”, és az, akivel Sapira Isztambulban találkozott, csupán a „*tengerentúli követe*” volt... (77.)

Az idézett – nem szükségképpen allegorikusan értelmezendő – történet számos korabeli (nem csak haszid) ortodox rabbi, tudós véleményét tükrözi, persze némiképpen kiélezett formában: a majd' két évezrede száműzetésben élő zsidóság szülőhazája, a BIBLIA Istene által neki ígért föld 1930 táján éppen a „*szi trá ahrá*” (a „*másik oldal*”), a sötétség erőinek fennhatósága alatt áll.

2

Aviézer Ravitzky, a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora ebben a könyvében még a nemzetközi jog szemszögéből is bonyolult ellentmondások szövevényében vergődő Izrael Államának halákhikus státuszán keresztül kísérli meg elénk tárni annak a gondolkodásmódnak a legfőbb karakterjegyeit, amelyet a nyugati hagyomány általában *eszkatológiának* nevez, s valamilyen formában a történelem, illetve az üdvtörténet *végpozícióit* helyezi ilyesfajta vizsgálódásainak homlokterébe. Ám a logikai utak már az alapvető megnevezések szintjén elválnak egymástól; a héber *qéc* és a görög *eszkaton* eléggé idegenül – ha nem is ellenségesen – méregetik egymást ma, a III. évezred hajnalán. A könyv címlapján az eredeti héber verzió köszön vissza: a „*kinyilatkoztatott vég*”, „*ha-qéc ha-megulle*” nyilvánvalóan csak a bibliai, elsősorban is a próféta tradíció alapján értelmezhető, a világtörténelem ideája itt azzal a historia sacrával egyenértékű, amelynek mind a kezdetéről, mind a végéről a bibliai kinyilatkoztatás tudósít. Márpedig az imént említett *kinyilatkoztatott* (szó szerint: „feltárt”, „leleplezett”) vég a rabbinikus gondolkodás különféle hagyományrétegeiben olyan szemléleti dichotómiát jelenít meg, amelyet a héberen kívül semmilyen más nyelv – így a SEPTUAGINTA görög nyelve – sem hordoz. A dichotómia lényege egy szójáték, amely a *hitgalut* =

„*kinyilatkoztatás*”, illetve a *galut* = „*fogság*” kifejezések formái egybeesésével magyarázható. Bevett konzervatív ortodox álláspont szerint ugyanis a *galut*, a száműzetés nem szüntethető meg addig, amíg erre a megfelelő idő és alkalom a Messiás révén „ki nem jelentetik”; ez utóbbi mozzanat maga az apokalipszis, *hitgalut*. Ilyenformán pedig a fogság megszüntetése – pusztán emberi szándék alapján – nem lehetséges. Mindenestre e hihetetlenül jelentéssűrű szójátékban benne foglaltatik Ravitzky nagyszerű könyvének egyik nagyon fontos értelmező elve is: a mai Izrael vélt-valós eszkatológiai státuszával kapcsolatos rendkívül heterogén és ellentmondásos teológiai-politikai állásfoglalások feltérképezésének módszere.

A KINYILATKOZTATOTT VÉG szerzője nagyjából a modern cionizmus szarba szökkenésétől, azaz a XIX. század nyolcvanas éveitől (a nagy oroszországi pogromok időszakától) veszi számba a Szentföldre való visszatelepülésre, az „*alijázás*”-ra vagy „*súvá*”-ra vonatkozó elgondolásokat, illetve a független Izrael Állam létevel kapcsolatos teológiai megfontolásokat, a dühödt elutasítástól a messiási időket felemlegető koncepciókig. A logikai értékszála rendkívül széles; Meá Seárim egymást alkalmasint kiátkozó jesi-váitól a nagypolitikában évtizedek óta szerepet vállaló kis vallásos pártokig terjed. Különös paradoxon, hogy jóllehet Izrael rendületlenül a világpolitikai érdeklődés középpontjában áll, s viselt dolgaival kapcsolatban valóságos hírózón zúdul az átlagpolgárra nap mint nap, mindaz, ami a könyv olvastán „*feltárulkozik*” – az ELŐSZÓ írójának, Tatár Györgynek a hasonlatával élve –, valóban egyfajta *láthatatlan világ*. (Kicsit hasonló a helyzet ahhoz, ahogy a Közél-Kelet muszlim kultúrája ad hírt magáról: az ön/kép gyökereken más lesz attól függően, hogy az érdeklődő angolul vagy arabul tájékozódik-e.)

Ravitzky a cionisták jobbára vallástalan, úttörő nemzedékétől a ma már nem teljesen anticionista ultraortodoxiáig, a vallásos cionistáktól a meglehetősen sajátos nézeteket valló lubavicsi mozgalomig a messianizmussal kapcsolatos legkülönbözőbb álláspontokkal ismert meg bennünket. Mint hogy a vallástalan anticionizmus nagyon is létező jelensége – érthető okokból – hiányzik az értékskáláról, szinte valamennyi szóban forgó elképzelésre egyetlen hatalmas paradoxon árnyéka vetül; ez pedig nem más, mint hogy adott esetben ellentmon-

dó érvek egy és ugyanazon forrásból táplálkoznak: a BIBLIA kinyilatkoztatott szövegéből, a szóbeli tan foglalatából, a TALMUD-ból, a kommentárok, a misztikus irodalom stb. beláthatatlan betűóceánjából. Első látásra tehát úgy tűnhet, ha kellő talmudikus tudás birtokában mindenfajta érv meggyőzően igazolható, akkor a vég „kiderüléséig” bármi megtörténhet. Kétségtelenül csábító következtetés lehet annak a deklarációja, miszerint a messianizmus történelmileg rekonstruálható logikája és a „messiási logika” (a kifejezés részint Rosenzweig, részint Taubes használta értelmében) még csak köszönő viszonyban sincs egymással. De nem csupán csábító, hanem kockázatmentes is, hiszen többé-kevésbé megfelel annak a hagyományos, a rabbinikus gondolkodásban mindvégig kimutatható állásfoglalásnak, miszerint a messiási vég nem következik immanens módon a világtörténelem „folyásából”. Ezentúl pedig ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a XX. század közepén olyan események következtek be, amelyekről sem a cionisták pionír nemzedéke, sem a korabeli kelet-európai haszidok nem tudhattak, s amelyek döntően átírták a hagyományos érvelési stratégiákat: a *soá* iszonyata és *medinat Jisráél* létrejötte. Függetlenül attól, hogy az események zsidó kommentátora hajlandó-e „üdv-történeti jelként” (azaz beteljesült bibliai próféciaként) értékelni a fenti eseményeket, egy dolog bizonyos: még az ortodoxia leginkább érintetlen tömbje is kénytelen úgy tekinteni a hagyományos messiási „érveire”, mint amelyek egy időközben – és teljesen váratlanul – keletkezett irdatlan szakadék tulsó oldalán rekedtek. Ott vannak, jól látható módon, de mégsem rendelkezhetünk velük úgy, mint hajdan.

3

Visszakanyarodva a munkácsi rebbe jeruzsálemi zárandoklatához, a „*sizirá ahrá*”, a sötétség erőinek bitorló uralmához, talán nem igényel külön magyarázatot, hogy a Sapira-féle értelmezésnek megfelelően a Sátán kifejezetten a cionisták, általában az idő előtt alijázók jótekonny közreműködésével tombolhat errec Jisráélben. Elgondolásának igazolására a munkácsi rebbe bibliai szöveg/ek megfelelő olvasatára is támaszkodik. Ezek közül a legismertebb (és a későbbiek során sokszorosán átvett) példa a

ZAKARIÁS 3,2. fordítása/interpretációja. Ebben a szövegszakaszban ugyanis az Úr angyala feddi meg a Sátánt, a bevett értelmezés alapján így módon: „*Dorgáljon meg téged az Úr, Sátán, dorgáljon meg téged az Úr, aki Jeruzsálemet kiválasztotta.*” Sapira viszont másik megoldást választ, s a „*Dorgáljon meg téged az Úr, Sátán, dorgáljon meg téged az Úr, aki kiválasztod Jeruzsálemet*” interpretációval a levéldízetben felbukkanó isztambuli „látomást” erősíti (77.). Kétségtelen ugyanakkor, hogy egyáltalán nem követ el erőszakot a bibliai szövegen, hiszen (a) „*habohér birusálaim*” alak (Jeruzsálem kiválasztója) mind a két megoldást megengedi.

Az exegézis területén megmutatkozó kíméletlen radikalizmus azonban a közvetlen politikai megnyilatkozások szintjén még csak fokozódik. Sapira rabbi és hívei persze „nemes hagyományokat” követnek; elég, ha valaki felüti azokat a XX. század legelején kiadott vitairatokat (egészen pontosan levélgyűjteményeket), amelyek a különféle haszid irányzatok vallási tekintélyeinek állásfoglalásait tartalmazzák. (Például az 1900-ban Varsóban napvilágot látott *ÓR LA-JESÁRIM* vagy a két év múltán ugyanitt megjelent *DAAT HA-RABBANIM*, ahol is a minimális közös nevező a cionista mozgalom „sátáni jellegének” kidomborítása, igaz, rendkívül eltérő messianisztikus koncepciók megfogalmazásának közepette). Ennyi idő múltán visszatekintve úgy tűnik, hogy a nagyjából a Vilna–Varsó–Odessza háromszögben elhelyezhető kelet-európai zsidó világ szellemi-politikai forrongása a századelőtől a II. világháború kitöréséig bizonyos fokú meghasonlást mutat elsősorban és éppen a messianisztikus teóriák tekintetében. Amikor pedig a haszid rebbe intelmei nem csupán „befelé”, saját közösségük irányában fogalmazódnak meg, hanem „kifelé” is, tehát legalább a haszid világ egésze felé, a fenti értelemben használt *meghasonlás* szimptóma még érzékletesebbé válik.

1922-ben, az akkor Csehszlovákiához tartozó Csapon, a munkácsi rebbe elnöklétével lezajlott találkozóan a résztvevők mindenfajta, a cionista ideológiának tett engedményt ostoroztak; célpontjuk elsősorban az 1912-ben létrehozott „Agudat Jisráél” mozgalom volt, de bírálatok érték még a gúri rebbe varsói jesiváját is (tény és való, hogy valamivel később a gúri rebbe elköveti azt a szörnyűséges szentségtörést, hogy Palesztinában találkozik az idősebbik Kukkal,

a vallásos cionista mozgalom legnagyobb hatása egyéniségével!), valamint mindenfajta olyan elgondolást, amely a jelenlevők szemében az „ég elleni lázadásnak” minősült. A találkozó egy olyan tilalom megfogalmazásával ért véget, amely kizárja az „Agudat Jiszráél” mozgalom képviselőivel való bármiféle kapcsolatfelvétel lehetőségét is (79.). Az aláírók között szerepel egyebek között az orsovai hitközség fiatal rab-bija, egy bizonyos Jóél Teitelbaum, a későbbi szatmári rebbe, aki 1944-ben csak az utolsó pillanatban tudott elmenekülni a deportálás elől, s aki a háború után haláláig Brooklynban a világban szanaszét élő, százezres nagyságrendű szatmári haszid közösség szentként tisztelt vezetője volt.

Az idézett dramatikus mozzanat azért is fontos, mert jóllehet a 20-as évek elején Kárpátalján talán senki sem sejtette a fenyegető jövő alakulását, a Sapira-, Teitelbaum-féle masszív, messianisztikus érvekkel átszőtt anticionizmus máig érvényes magatartásformát jelent; a mai szatmáriak, valamint a jeruzsálemi „Éda Harédit” („Harédi közösség”), továbbá a „Neturé Kartá” („A város oltalmazói”) ortodox vallásos szervezetek tagjai mereven elutasítják Izrael állami létének legitimitását jelenleg is. Ennyiben – minden különbözőségük ellenére – egyetlen ideológiai tömbnek tekinthetők. Igaz, a haszid világ nagy részének dühödt anticionizmusa nagyon sokat enyhült az elmúlt száz év század során, s nem csupán azért, mert polgárai – ismert okokból – már nem a Vilna–Varsó–Odessa háromszögben élnek, hanem New Yorkban, Antwerpenben és másutt, de azért is, amiért még a legkeményebb gránittömbök is szétporladnak a vízcseppek szüntelen, kitartó aknamunkájának következtében. Ravitzky szigorúan tudományos értelmezési horizontja azonban nem engedi meg, hogy a kritikus szemzőgéből – esetleg – „messiási vízcseppekről” lehessen beszélni...

4

A közvetlen ideológiai, politikai csatározások láttán megszoktuk, hogy a nyelv bizonyos fokig neutrálissá válik, kilúgozódik, ám ha az eddig érintetteket szigorúan *szellemi* szinten próbáljuk megközelíteni (minthogy zsidó közegben meg lehetőségen problematikus *teológiai*ról beszélni), akkor egy meglehetősen kényes kérdéskörbe

botlunk. A KINYILATKOZTATOTT VÉG szerzője is sejteti, noha *expressis verbis* nem mondja ki, hogy a haszid anticionizmus képviselői az elmúlt öt-negyed évszázad folyamán több átkot szórtak a jövődöbeli, illetve a jelenlegi Izrael államára, mint megannyi HAMASZ-aktivista a körülzárt Gázában.

A hagyományosnak mondható haszid anticionizmus okai azonban nem csak a hajdani *jisúv*, aoteles mozgalom tagjainak vallástalanságában, ebből eredően „rituális tisztátalanságában” keresendő (nem feledve, hogy ezek a feltételek lényegében véve ma is fennállnak), hanem az *erec*, a föld különleges szentségében. Csak így lehetséges komplett démonológiával fűszerezni a föld megszenteltetésének kérdését. Ne feledjük továbbá azt sem, hogy a haszid rebbék túlnyomó többsége – mind a háború előtt, mind manapság – egyszerre tűnt ki halálhikikus jártasságával, valamint kabbalista tekin-télyével. (Az ok roppant egyszerű, hiszen az egész haszid mozgalom létrejötte szorosan összefügg a sabbatizmus utóhatásaival, áttételesen pedig a luriánus kabbala térhódításával.) A fenti értelemben felfogott sacrilegium egészen szélsőséges értelmezése teszi végérvényesen vilá-gossá a munkácsi rebbe anticionista állásfoglalását. Elgondolása szerint ugyanis a Szentföld *közvetlenül* az Örökkévaló fennhatósága alá tartozik, s a hangsúly *közvetlenül* adverbiumra esik. Vagyis ennek a fennhatóságnak – írja Sapira – a köztes létszférák, a szefirák közbeiktatása nélkül kell megvalósulnia. Egyik 1925-ben napvilágot látott prédikációjában a rebbe így vélekedik: „*az Ékes Ország [»erec hacevis«; DÁN. 11,26] nem vettett alá szolgálók országglásának, az égi szférák törvényeinek vagy az Ég uralmának*”, hanem az Én-Szof *közvetlen* kormányzása alá rendeltetett, s nem csupán a létforrástól való eltávolodás törvénye nem vonatkozik rá, hanem még a cím-cum teremtés előtti mozzanata sem. (90.) A Sapira által felvázolt kép nem egyszerűen a theokrácia valamiféle szubtilis változatával függ össze, hanem *erec* Jiszráélre vonatkozóan egyenesen valamiféle világon kívüli, pneumatikus világ státusza merül föl. Joggal jegyzi meg ezzel kapcsolatban Ravitzky, hogy Sapira „*fél-gnosztikus álláspontot*” foglal el az iméntiekre nézve. (Szerény megítélésem szerint viszont az illusztris szerzőnek – kivételesen – nincs igazza; a munkácsi rebbe elgondolása *egészen* gnosztikus.)

Leszámítva azt a lehetőséget, hogy az ember egyfajta szellemi fatuskó, vagyis a transzcendens szféra soha meg nem érinti, bizonyára nem lehet könnyű olyan országban/földön élni, ahol még a geológiai értelemben felfogott altalajt is áthatja a bibliai kinyilatkoztatás finom, vulkanikus remegése, azt az érzetet keltve az emberben, hogy valamiféle cseppfolyós közege jár. Logikailag párhuzamos állapotot jelenít meg, hogy ebben a milióben még az evidenciák is (ordító) ellentmondásokból szövődnek, nem utolsósorban éppen az eszkatológiai, messianisztikus következtetésekre vonatkozóan. Igazából nem meglepő tehát, hogy Ravitzkynak sem volt más választása, mint hogy az „*authenticus messiási vég*” menetrendjét a legkisebb ellentmondásosság élének szem előtt tartásával tárja föl. Rendkívül keskeny palló ível át ilyenformán a vég, a *qéc* szédítően mély szakadéka fölött; s az iménti metafora azt a képzetet kelti, hogy a szakadék fölött áthaladók sorsukkal felelnek minden lépésükért...

A TALMUD különböző bibliai kifejezésekkel – mint *áricim*, „zsarnokok”, vagy *korszim*, „előre-rontók” – nevezi meg a vég indokolatlan siettetőit; hasonlóképpen negatív elbírálás alá esnek a kijelölt vég hátráltatói is; nehéz eldönteni, hogy az elmúlt két évezred során kik voltak, vannak többségben. Ravitzky mindenesetre a TALMUD egyik kitüntetett szövegszakasza, a KETUVÓTH IIIa–b (és környéke) alapján kísérli meg bemutatni, hogy egy és ugyanazon problémakör milyen eltérő, a végtelenségig ellentmondásos interpretációkat szül. Az említett szövegszakasz „*A három eskü*” néven ismeretes, s a „*szerűzés igájának*” elfogadásával kapcsolatos. A talmudi diskurzus legfontosabb mondatai így hangoznak: „*Melyek ezek az esküik? Egy: Izrael nem megy föl a falra [attól függően, hogy »ba-homá«-t olvasunk-e? Ez a fenti »falra«, »falba« értelem; avagy »ka-homá«-t, ez utóbbi esetben »fal gyanánt«, mintegy »falansként« lenne a kézenfekvő jelentés]; egy: a Szent (áldassék) megeskette Izraelt, hogy nem lázad föl a világ nemzetével szemben; és egy: a Szent (áldassék) megeskette a bálványimádókat, hogy ne nyomják el túlságosan Izraelt.*” (bKETUVÓTH, IIIa.)

Az idézetekhez a legkésőbbi kommentátor, Rási még hozzáfűzi, hogy „*nem mennek fel*” „*együtt, erővel*” (vagy: „*önérből*”). Ez utóbbi mozzanat, valamint a kevésbé bevett „*falként*”, „*fal gyanánt*” olvasat mindenesetre máris enyhít valamicskét az alijázást tiltó, de legalábbis ellenző,

az elmúlt másfél ezer év folyamán folyamatosan jelen lévő rabbinikus álláspont szigorán. Ebben az esetben ugyanis a Palesztinába történő viszsza település csak csoportosan esik tiltás alá, egyénileg megengedett. Minden egyéb logikai lehetőség azonban nyitva marad, különös tekintettel, ha valamelyik interpretáció a „*nemzetek*” (királyságok) esküszegésére hivatkozik; márpedig a galuti sors ezt a lehetőséget szinte mindig tálcán kínálta, illetve kínálja. Könyve függelékében Ravitzky erre az esetre is hoz példákat; egyebek közt az 1929-es arab zavargásokat és pogromokat követően J. M. Toledano rabbinak Kairóban, 1931-ben megjelent művét, a TESÚVÓT JAM HA-GADÓL-L. (372., 100. j.)

Különösen kényes kérdésnek minősül a második eskü, amelyik Izrael fiainak a nemzetekkel szembeni, voltaképpen már Jeremiásnak a babiloni fogságban élőkhöz írott levele óta érvényesíthető magatartásformáját foglalja szimbolikus keretbe. Persze ennek a kérdéskörnek a nyomon követése messzemenően túlfeszítené a KINYILATKOZTATOTT VÉG lehetőségeit, az itt mellékkérdésként tárgyalt problémakör automatikusan főkérdéssé változna. Csak egyetlen példával illusztrálva a szövegben forgó arányokat: Ravitzky a törvény száműzetésbeli státuszát illetően egyetlen lábjegyzetben hivatkozik Smuél Silónak 1975-ben napvilágot látott monográfiájára, a DINÁ DE-MALKHUTÁ DINÁ-ra. Arra a műre tehát, amelyik a másfél ezer év alatt szállóigévé lett mondas, a „*diná de-malkhutá diná*” (a királyság törvénye a törvény) karriertörténetét tekinti át. (269., 65. j.) Mindenesetre a haszid interpretátorok túlnyomó többsége a második hivatkozott eskü megszegéseként éppen a cionizmus hőskorát fogta fel.

Ha jól meggondoljuk, akkor bárhogyan közelítsünk is a *qéc*, a messiási vég problémájához, szinte mindenütt „*esküszegőkbe*” botlunk. Pusztán a szavakon való lovaglás lenne az előbbieknél során használt metafora, a „*siettetők*” és a „*hátráltatók*” közös szakadéka fölött húzódo keskeny palló? Egyáltalán meghatározható-e egzakt módon – azaz: nem közvetlenül kinyilatkoztatás formájában – a végidő menetrendje ezen belül Izrael Állam üdvtörténeti státusza, avagy sem? Azt hiszem, hogy a szavak szintje már túl bonyolult konfigurációnak számít a rabbinikus gondolkodás „szofisztikus” kifinomultságát tekintve. A szavak helyett elég, ha a betűknél maradunk. Hadd utaljak „*A három eskü*” kap-

csolódó „fogadalomra”, miszerint a zsidó nép azt is elfogadta, hogy „*ne kényszerítse ki a véget*”. Egy másik szövegváltozat szerint viszont a „*ne hátráltassa a véget*” alak olvasandó; a „*ló jidháqu*” helyett „*ló jirháqu*”. (62., 58. j.) A különbség mindössze egy betűnyi, dilet helyett rés; amúgy viszont éppen egy világnyi... S ebben a „világban” jól elhelyezhető Ravitzky művének csaknem az egész tematikája.

Könnyen lehet, hogy mégis a szatmarer rebbének, Jóél Teitelbaumnak van igaza, aki már Izrael létrejötte után így vélekedett: ahhoz, hogy a hely megszentelődjék, elsősorban arra van szükség, hogy a zsidóság ne úgy gondolkodjék, mint a nemzetek. Minden egyébre nézve pedig valószínűleg már csak a misztika tartományában lelhető fel a (kinyilatkoztatásszerű) válasz; ahogy a rebbe egyik, 1967-ben Brooklynban megjelent könyvének a címe is sugallja: *AL HAGEULÁ VE-AL HA-TEMURÁ* (113., 86. j.), vagyis: a *megváltás* titkai a kabbalisztikus *felcserélések* (permutáció) tanában rejlenek.

5

Amiként egy, jobbra az Aufklärung szemléletében gyökerező, az európai kultúrában máig érvényesülő elv garantálja az egyes egyén szabadságjogait, s csakúgy a népek önrendelkezési jogát, úgy ez az elv – megfelelő ENSZ-határozat által deklarálva – az 1948-ban kikiáltott Izrael Államot is megilleti, miként valamennyi „zsidó polgárt” is, éljen bár a Föld bármelyik olyan országában, amely az iménti politikai nomát, illetve az arra épülő joggyakorlatot magáévá teszi. Tudjuk jól, hogy a szóban forgó elv például az iszlám világ jelentős részében egyetemesen érvénytelen, s bármilyen paradoxonnak tűnjék is, de érvénytelen a halákhá és a nemzetközi jog viszonylatában – legalábbis a haszid rebbék eddigi ismertettett állásfoglalása alapján. (Függetlenül attól, hogy a „nemzetközi jog” – mint történeti képződmény – a XVII. századtól fogva elsődlegesen a protestáns bibliai gondolkodás szüleménye.) A paradox helyzet végül is abban a jellemző szituációban szélesedik ki, miszerint a haszid vallási radikálisok elismerik a „*diná demalkhutá diná*” elvét, így az „egyetemes emberi jogokat”, valamint az állampolgári kötelezettséget is (ebben különböznek, méghozzá jelentős mértékben a muszlim fundamentalistáktól!) a Föld bármely pontján – kivéve errec Jisráélt. Itt

ugyanis a „halákhikus jog” az érvényes, amely a hajdanvolt archaikus theokráciát és az eljövendő messiási országot *együtt* látja. A szó szoros értelmében sub specie aeternitatis, még akkor is, ha a rabbinikus gondolkodás teljességgel praktikus, e világi jelleget tulajdonít a majdani messiási uralomnak.

A vallásos ortodoxia jó része szigorúan elválasztja egymástól *medinat Jisráélt*, azaz a mai világi államot, valamint *malikut Jisráélt*, az egykori dávidi–salamoni monarchiát, vagyis a theokratikus államot, amely az eljövendő messiási királyság számára egyfajta mintát (tabnit) jelent. A két uralmi forma (aktuális) egyesítése – nyilvánvalóan – csak súlyos teológiai kompromisszumok árán lehetséges; ezt a kompromisszumot elsősorban a két Kuk, az apa, Avraham Jichák, Palesztina első askenázi főrabja, illetve a fia, a theoretikus gondolkodóként jóval kevésbé eredeti, ám szervezőként és politikusként annál tehetségesebb Cvi Jehuda gondolkodásában fedezhetjük fel. Az imént hivatkozott szatmári rebbe Jóél Teitelbaum valószínűleg a szívéhez kapott (volna), ha olyan mondatokat olvasott (volna), amelyek az ifjabbik Kuhnál sűrűn előfordulnak, különösen a hatnapos, illetőleg a jom kippúri háború után elmondott/leírt szövegekben. Ezek közül a legprovokatívabb így hangzik: „*Izrael állama isteni állam...*” (221.), magyarul, 1948 óta ugyanúgy a BIBLIA Istene hadakozik Izraelért, miként háromezer évvel korábban, Dávid király idején.

Természetesen a „nemzetközi jog” egyáltalában nem hajlandó tudomást venni Izrael, illetve a BIBLIA Istenének főkegyúri jogairól, s mint vallások fölötti képződmény, nagyjából a XIX. századi összehasonlító vallástörténet szintjén viszonyul a kérdéshez, valamennyi egzotikus tudatforma egyenlőségét hirdetve. (Sokkal bonyolultabb e viszony – mondjuk – az iszlám világ vagy éppen a Vatikán értelmezésében; de ezekkel a megközelítésekkel Ravitzky könyve nem foglalkozik.) Mindenesetre az iménti „jog-egyenlőségre” építő szemlélet – elvileg – nem engedi meg, hogy bárki is olyan metafizikai furorral közeledjen a kérdéshez, mint ahogy a harédi mozgalom tagjai teszik nap mint nap. Újfent csak Jóél Teitelbaumot idézve, aki az 1967-es háborús sikerek nyomán a következőket írta: „*ami az óváros és a Szentély helyének elfoglalását [illeti], [...] Hogyan is képzelhetné bárki, hogy a Szent (áldassék) bálványimádók érdekében csodákat vinne véghez?* [Maga az elgondolás is]

szintiszta eretnokség. Az egyetlen lehetséges magyarázat, hogy ez [a Sátánnak] és bérencéinek munkája. [...] [A Sátán] erőfeszítést nem kimélve átmítja el a világot [ezekkel az eseményekkel], mert ebben a próbában megváltásunk a tét.” (131.) Amint látható, a győzelem démonizálása (a megoldás kísértetiesen hasonlít ahhoz, ahogy a muszlim fundamentalisták magyarázták és magyarázzák saját háborús vereségeiket!) az egész kérdés-komplexumot theodiceai problémaként állítja elénk. Ráadásul úgy, hogy a világban működő rosszat aktív princípiumként feltételezve voltaképpen a jó merőben passzív jelenlétével kell számolnia. Ad absurdum feszítve a dolgot, egyfajta negatív privációelmélet körvonalai bontakoznak ki; ennek értelmében a jó nem más, mint a rossz hiánya...

Az egymással kibékíthetetlen szellemi-történetfilozófiai álláspontok, a szekularizált cionista mozgalom, illetve a vallásos ortodoxia felfogása tisztán logikai szinten természetesen többféle formában is összeegyeztethető. Ilyesfajta „logikus” megoldás például a haszid irányzatok részéről a galut, a száműzetés státuszának kiterjesztése a zsidó állam területére, illetve a cionizmus törekvéseinek, a szórvány összegyűjtésére irányuló erőfeszítéseinek, illetőleg – mindezekelőtt – az államalapítás tettének „megszentelése”. Ez utóbbi mozzanat ráadásul nem csupán a vallásos cionizmus ideológiájára jellemző, hanem az úgynevezett keresztény cionizmus Izraellel kapcsolatos álláspontjára is.

6

Ravitzky vallási-politikai tablójának talán leg-részletesebben kidolgozott része éppen a vallásos cionizmus különféle ágazatainak, elsősorban is a már említett két Kuk gondolkodásmódjának a feltárása. Köszönhető mindez nyilvánvalóan annak, hogy Cvi Jehuda Kuk közvetlen politikai szerepet is vállalt mint a „Gus Emúnim” („A hívők tömbje”) mozgalom szellemi vezetője; tanítványai, követői ma is (Kuk rabbi 1981-ben bekövetkezett halála után) jelen vannak az izraeli politikai életben. (A „Gus Emúnim” mozgalom közvetlen célja nem más, mint a dávidi-salamoni monarchia határainak visszaállítás, részint Izrael honvédő háborúinak támogatásával, részint pedig a „visszafoglalt” területeken való zsidó telepek szervezésével.) Ilyenformán

pedig úgy tűnhet: az ugyancsak kelet-európai, lett területről származó idősebb Kuk mozgalmának, valamint a haszid világ jó részének a politikai küzdőtéren már-már militáns szembenállása nem más, mint a hajdani, még a XIX. századból ismert, főleg a Baltikumra, Belaruszra jellemző konfliktus átörökítése a XX. század második felének Izraelére. Ez a vélekedés – diplomatikusan fogalmazva – nem teljesen alaplatlan, ám azt is észre kell vennünk, hogy léteznek olyan, a felszín alatt terjedő futógyökerek, amelyek (éppen a hajdani Kelet-Európa miliójét ébren tartva) az említett két világot mégis összekötik. A messianisztikus eszmék szempontjából ilyen például a luriánus kabbala itt is, ott is meghatározó szerepe.

Az eddig felmerült értelmezési variációkhoz képest – miszerint a *qéc*, a vég egyrészt „*késleltethető*”, másrészt viszont „*sietlethető*” – Cvi Jehuda Kuk a lehetséges emberi álláspontokat csak reakcióként fogja fel, s azt hangoztatja, hogy „*Nem, nem mi vagyunk, akik kikényszerítjük a Véget, hanem a Vég kényszerít bennünket.*” (Jozsef Bramszon: JEMÓT ÓLÁM: HA-QÉC HA-DOHÉQ. Jeruzsálem, 1980. 139.) Vagyis mindaz, ami történt, történik, egyértelműen az isteni akarat következménye, mi több, azok, akik a cionista mozgalomban akár hitetlenként is részt vesznek (Kuk Hiram libanoni favágóihoz hasonlítja őket, akik akarva-akaratlanul mégiscsak részt vállaltak az első Szentély felépítésének nagy művében [97.]), az isteni gondviselés művének megfelelően megszentelődnek. Ne feledjük, 1967, illetve 1973 után, két – mondhatni – csodaszerű módon győzedelmesen megívott háborút követően írónak az imént idézett, illetőleg az alább idézendő megállapítások! Ennek a koncepciónak szinte szükségszerű velejárója az a nézet is, miszerint maga a messiás nem vesz részt a folyamatok alakításában, sőt nem is ő indítja el azokat, hanem kifejezetten a végjáték során válik aktív főszereplővé. Nem kétséges, egyfajta eufóriát tükröz mindaz, ami Kuk és követőinek szavaiból kiolvasható – csúcspontként egy, (a) *Ha-Cofé*-ben, 1975 elején megjelent cikk félmondata idézhető: „*A vég a szemünk láttára nyilatkoztatik ki...*” (140.) –, de ki hallott már olyan messianisztikus időszakról, amelyet a méla közöny és a döguna-lom aurája szőtt volna át?

A messianisztikus hevület ilyesfajta megnyilatkozásaihoz képest az idősebbik Kuk, Avraham Jichák, újdonsült palesztinai pionirként még az

eljövendő messiási ország halákhikus alapjainak megvetésére helyezte a hangsúlyt. 1904-ben, Palesztinába történő kivándorlását követően rövidesen meghalt Theodor Herzl, akit gyászbeszédében a frissen kinevezett haifai rabbi Masiah ben József előhírnökének nevez (168.), megbotránkoztatva ezzel anticionista ellenfeleit. Másfelől viszont az idősebbik Kuk egy ideig a Nagy Szanhedrin „helyreállításától” reméli azokat a törvényi feltételeket, amelyek a szakrális állam legitimációjáig elvezethetnek. A rabbinikus gondolkodásban folyamatosan jelen lévő „két messiás” figurája bizonyos értelemben feloldja azt az ellentmondást, amely a „vég kikényszerítésének” visszatérő vádjá, illetve a Kuk-féle megoldás a „vég általi kikényszerítés” között feszül. Masiah ben József ugyanis elsősorban a megváltás „születési fájdalmait” hordozza, és a Jesájánál megjelenő szenvedő megváltó alakját ölti magára, míg Masiah ben Dávid a diadalmasan uralkodó messiás király szerepkörét tölti be. (A két funkció nem nagyon fér össze, amikor a kereszténység Megváltója, a Názareti Jézus egyszerre jelenik meg mindkét szerepkörben, ezzel a paradox situációval a legbensőbb tanítványai sem tudnak mit kezdeni egy ideig.)

Ám a megváltás prelúdiuma is része a megváltás művének, ezt senki sem vitathatja, mindamelllett a két Kuk a *geulá* koreográfiáját illetően több olyan megoldást is bevezet, amelyek szemmel láthatólag rést ütnek a „doctrina iudaica” legbelső védbástyáin. A szóban forgó megoldások főleg a kabbala szemléletköréből származnak; a két Kuk gondolkodásában – ugyanúgy, ahogy az említett haszid rebbeik esetében is látható volt – rendkívül erős a kabbala hagyományának a befolyása. A „vég általi sürgetés” eszméje bizonyos szinten már megkérdőjelezi a bibliai *szabad akarat* meglétét, ha az ember – akár a FAUST örigenista Mefisztója (Avraham Kuknál, méltán, Nagy Heródes példája említhető e helyen!) mindig a rosszra törve is munkálhatja a jó művét. Másutt azt látjuk, hogy a Gonosz elveszíti személyes realitását s a történelemben jelen lévő konkrét hatóerő voltát. Végül pedig, a messianisztikus eszkatológia már az idősebbik Kuknál teljességgel áitatódik a luriánus kabbala eszméjével, s ekként egyfajta történelem feletti, elvont kozmikus dráma részévé válik. Ebben a folyamatban az edények széttörése s a világban lévő fényszikrák összegyűjtése, az unio oppositorum gondolata nem a bibliai világtör-

ténelem eszméjének kereteibe illeszthető bele, hanem valamiféle neoplatónikus/gnosztikus helyreállítás folyamatába: valamennyi létező a „mekor hajjím”, a fény és az élet forrása felé tör...

Kétségtelen, hogy Cvi Jehuda Kuk az elvont luriánus megváltás gondolatot sikeresen integrálta a konkrét politikai messianizmus világába, de ez a bizonyos „integráció” komoly morálfilozófiai kérdéseket vet föl. Az ifjabbik Kuk 1973-ban elmondott holokauszt- emlékbeszéde (JOM HA-SOÁ 5733. 212.) a következőket állítja: „Isten népe olyannyira ragaszkodott az idegen országok tisztátalanságához, hogy amikor a Végidő elérkezett, ki kellett őket metszeni komoly vérveszteség árán [...] Ez a kegyetlen csonkítás rámutat valódi életünkre, a nemzet és az Ország újjászületésére, a Tóra és minden szent dolog újjászületésére [...] Így kell szemlélni ezeket a történelmi, kozmológiai és isteni tényeket.” A fenti vélemény, miszerint a holokauszt kifejezetten a *qéc* jegyében történt, a messiási folyamat fontos stációjaként (hiszen különben a nép – megannyi próféta előfeltevését beteljesítve – önmagától nem lett volna hajlandó összegyűlni eréc Jisráélben), éppen ellenkezője annak az értelmezésnek, amelyet elsősorban a harédiek vallanak a magukénak; szerintük ugyanis a soá eseménye nem más, mint az Örökkévaló büntetése, amiért a nép egy része illetéktelenül és sürgetőleg avatkozott bele a megváltás folyamatába. Márpedig a *qéc* s ezzel együtt a *geulá* forгатókönyve – ahogy ezt a különböző, ortodox és vallástalan cionisták egyaránt tudni vélik – kifejezetten *al-aricím* (a vég sürgetői, a „zsarnokok” ellenében) íródott...

7

Cvi Jehuda Kuk, illetve a néhai szatmári rebbe *soá* interpretációja nyomán joggal vetődik fel a kérdés (s nem csupán az úgynevezett kívülállók körében), hogy miként lehetséges egy és ugyanazon esemény homlokegyenest ellenkező magyarázatát adni, ráadásul néha ugyanazoknak a bibliai szöveghelyeknek a segítségével. A válasz nyilvánvalóan a BIBLIA-exegézis természetére irányítja a figyelmet, s azon belül is a próféciák értelmezési tradícióira. Noha az utóbbi, szinte beláthatatlanul szövevényes hagyományrendszer még csak körvonalaiiban sem idézhető fel itt, annyit mindenképpen meg kell említenem, hogy a döntő különbség abban a mozza-

natban keresendő, amelyet talán *contemporaritás* elvnek lehetne nevezni. Vagyis hogy az interpretátor a *qéc*, az *eszkhaton* eseményei közvetlen kortársának tartja-e magát, avagy mereven elutasítja ennek még a lehetőségét is. Szellemi értelemben ugyanis a két álláspont képviselője két különböző világekorszakban időzik, még ha praktikusán egyetlen életszférába rekesztettek is. Cvi Jehuda Kuk egyik tanítványa, Elijáhu Avihail 1982-ben, egy évvel mesterének halála után így ír: „*A történelem végén élünk. Izrael megváltása rendszerint már nem Izrael cselekedetein múlik [...] Az Isteni Gondviselés már nem Izrael cselekedetei szerint, hanem egy kozmikus terv alapján működik.*” (LE-ÓR HA-SÁHAR. Jeruzsálem, 1982. 211.) *A történelem utáni* lét gyakorta visszatérő, az elmúlt évtizedek során különösen divatosnak bizonyult gondolata – legalábbis a felvilágosodás kora óta – ugyan nem igényel semmiféle, a zsidó-keresztény kinyilatkoztatásban gyökerező történelemteológiai háttérrel, ám a talmudi logikából kiszakadt fenti koncepció annál inkább rászorul az újkori európai történelemfilozófia teoretikus bázisára. Más, a haszid gondolkodásmódot jellemző felfogások viszont döntően a halákhára alapozódnak, s a Kuk szellemi holdudvarából származó „zsidó történelemfilozófiáról” tudomást sem vesznek. Ily módon – lényegi szinten – nincs is miről vitatkozni...

Mindamellettt jó néhány, a konzervatív ortodoxia, illetve a politikai értelemben véve is elkötelezett messianizmus alapvető elgondolása-it integráló irányzat is létezett-létezik a hajdan kelet-európai, 1945 után viszont izraelinek, illetőleg észak-amerikainak minősülő zsidó világban. Ravitzky könyvének utolsó átfogó fejezete napjaink legnagyobb hatású ilyen irányzatával, a HABAD lubavicsi mozgalommal foglalkozik.

Valószínű, hogy a nagyközönség – mind Magyarországon, mind szerte a nagyvilágban – valamennyi haszid irányzat közül a lubavicsieket ismeri a legjobban. Ennek nem csupán az utolsó rebbe, Menáhem Mendel Schneersohn Messiássa történő *kikiáltása* (ne feledjük, ha a messiás *király* is egyben, akkor az „acclamatio” eseménye nem kell, hogy abszurdnak minősüljön!) lehet a magyarázata, hanem főleg két, meghatározó körülmény. Az egyik ok abban keresendő, hogy a mozgalom alapítója, lijadbeli Snéur Zalman rabbi volt az egyetlen jelentős haszid tanító, aki elgondolásait szisztematikus rendszer-

ré építette ki, a TANJÁ című munkájában (mai követői bőven kiaknázzák a szóban forgó alapítást), másrészt pedig a hajdani oroszországi Lubovics faluból elszármazó, a brooklyni Crown Heights negyedben székelő mozgalom a világ mind a négy égtája felé küld ki „misszionáriusokat”, s nemcsak a vallástalan zsidók *tesúvájának* előmozdítására, hanem saját eszméiknek a „zsidó világon” kívüli népszerűsítése céljából is. Mi több, az utolsó rebbe halálát követően, a 90-es évek közepén a mozgalom úgymond felelősséget vállalt az USA nem zsidó lakosságának erkölcsi állapotáért, bibliai értelemben a „hét noahi törvény” megismertetéséért és betartatásáért (297.), a küszöbönálló megváltás megfelelő szellemi állapotban történő fogadása érdekében. Mindez a „keresztény világgal” kapcsolatban is valamiféle egészen eredeti viszony kialakítását sejteti – legalábbis az elmúlt kétezzer év eseményeit szem előtt tartva. Azért mondom, hogy az elmúlt kétezzer év során, mert számomra úgy tűnik: a kereszténység születésének időszakában ilyen lehetett a részint prozelita, részint „istenfélő” környezet, amelyet a korabeli zsidóság nyilván hathatós missziós tevékenységgel alakíthatott ki a kései hellénizmus időszakától a Római Birodalom keleti felében. Nagyon fontos mozzanatról van szó, hiszen az említett rétegek nélkül (egyesek szerint a számuk elérhette akár a három, három és fél millió főt is?) az apostoli igehirdetés és misszió feltételezhetően egészen más módon zajlott volna, mint ahogyan ismerjük.

Mindamellettt a lubavicsi mozgalom „heveny messianizmusa” is „világekorszakfüggő”, hiszen abban, hogy jelenleg így áll a helyzet, döntő része van a két „próféta jelnek”, a soának, illetve Izrael Állam létrejöttének. Ehhez nem elegendő az alapító rebbe, Snéur Zalman és utódai nagyon erőteljes függése a luriánus kabala *tikkunnal* kapcsolatos nézeteitől. Mi több, Zalman két évszázaddal előzőtt azt írja, hogy nagyon távoli még a messiás eljövele; a dinasztia ötödik rebbéje, Salóm Dóv Baér Schneersohn 1904-ben pedig keményen ostromozza a cionista mozgalmat (299.). Ehhez képest csak egy dolog változatlan: a TANJÁ-ban kidolgozott luriánus színezetű koreográfia – a megváltás eseményére vonatkozóan. A kulcsfogalom már Snéur Zalmannál a *béur*, a világban, egyfajta kozmikus katasztrófa következtében szertekóborolt szikrák összegyűlése, a fényforrásokhoz

való visszatérése s ennek megfelelően a világ helyreállítása. A Messiás csak akkor jön el, ha a béruruk mind egybegyűlnek. Nemzedékről nemzedékre előrehaladva egyre inkább egyfajta misztikus kinyilatkoztatásban tapasztalt élménnyé válik a bérur a lubavicsi rebbék esetében. A legutóbbi évtizedek pedig a felfokozott messiásvárás jegyében teltek, s minthogy a legvégső bérur zajlik éppen – ahogy halála előtt az utolsó rebbe, Menáhem Mendel is hirdette –, a közösség tagjai igazi messiási nemzedéknek tekinthetik magukat. Különös módon azonban az iméntiekkel párhuzamosan a rebbe megtiltotta híveinek, hogy tömegesen elhagyják a Crown Heights negyedet (299.); tehát a Messiás eljövetelére (illetve kilétére) vetett biztos hit nem párosul(t) az alijázás próféta a követelményének betartásával. (Igaz, ez a követelmény nem abszolút, hiszen minden jel arra vall, hogy a Messiás eljövetele után is zajlik még a Szentföldre való visszatelepülés. L. EZÉK 38,15–16.)

A kiáltó paradoxonok mindamelllett továbbra is átszövik a lubavicsiek messianisztikus tanításait; Izrael háborús megpróbáltatásait (beleértve az 1991-es öbölháborút is) figyelmen kívül hagyva – s egyúttal a holokauszt egyszeri voltára utalva – Menáhem Mendel Schneersohn a messiási béke korszakáról beszél, NÁHUM 1,9-et idézve, miszerint „*Nem támad kétszer szorongatás*”. (*Lo-táqum paamajim cárá*; nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a Náhum-szöveg eredeti kontextusa arra vonatkozik, hogy ha az Örökkévaló egyszer véget vet valaminek, ott nem lesz szükség újabb csapásra!)

Végül, mint köztudott, a történet nem a haszid irányzatok nagy többségével szembeni váddal – miszerint ők a megváltás késleltetői – ért véget, hanem a már említett szimbolikus gesztussal: Menáhem Mendel Schneersohn messiási acclamatiójával. (1992. április 14. 332.) Miután a rebbe elfelejtett tiltakozni önnön apoteosisza ellen, joggal gyaníthatjuk, hogy személyében Sabbataj Cvi után az újkori zsidó történelem legjelentősebb álmissiását tisztelhetjük.

8

1945-ben, közvetlenül a világháború és a soá pokla után, Móse Blau rabbi, az Agudat Jisráél egyik vezetője (itt nem részletezhető politikai manőverek közepette) azt írja, hogy erc Jisz-

ráelben egy hívő zsidó háromszoros száműzésben kénytelen élni: a britek, a terület akkori gazdáit, az arabok, valamint a TÓRA igáját önkényesen levetett zsidók, a „szabadgondolkodók” kényszerű közegében. Az exilium politikai ballasztjai közül az egyik a független állam kikialtásával megszűnt, a másik állandó külső és belső fenyegetés formájában ugyan jelen van, de mégsem mint alárendelő erő, viszont a harmadik, szellemi, vallási ballaszt azóta is jelen van, s nyilvánvaló, hogy pusztán politikai eszközökkel nem is lesz eltávolítható. Mindaz, amit Blau rabbi a „szabadgondolkodók *uralmának*” nevez, nem más, mint az európai szabadságjogok foglalata a felvilágosodás kora óta.

Noha megtehetjük, hogy legyintünk egyet az egésze, mondván, megint csak egy fundamentalista véleményével van dolgunk, a jelzett állásfoglalás azonban egy nagyon súlyos, a XXI. század elejének „európai világát”, illetve a zsidóság és a kereszténység eljövendő sorsát érintő dilemmára hívja fel a figyelmet. Vajon konzisztens lehet-e a bibliai, illetve a „szabadgondolkodó” értékrend – messianisztikus megfontolások nélkül is – a közeli jövőben? Optimális esetben úgy, ahogy utoljára a XVII. század nagy gondolkodójánál még tapasztalható volt, vagy legalább egyfajta minimum szinten, ahogy ez még a II. világháború előtti „világrendet” jellemezte? Szükségképpen *fundamentalista*-e valamennyi, a bibliai értékrendet komolyan valló zsidó és keresztény, legalábbis az 1945 utáni liberális, demokrata szemzőgből? Avagy szükségképpen néhány ultrakonzervatív, illetve szélsőséges avagy egyszerűen csak fafejű „politikai gondolkodó” véleményét szajkózzák egyre többen, miszerint a liberális világszemléletnek egyszer s mindenkorra bealkonyult? Ezek a kérdések sűrített formában jellemzik azt a rendkívül szövevényes és ellentmondásos szellemi-politikai szférát, amelyet – újfent hangsúlyozom – kiváló és nagy fontosságú könyvében Aviézer Ravitzky megkísérel feltérképezni, a Magyar olvasóközönség számára (és ebben Benke László elsőrangú fordítása nagy segítségére van!) minden bizonnyal úttörő módon. Mindamelllett a könyvben nem „csak” Izraelről van szó, amikor a vég, a megváltás siettetőiről, illetőleg hátráltatóiról olvasunk; ne feledjük, a haszid világ zsidóságának a jiddis mellett magyar ajkú közösségei az egykori „történelmi Magyarország” északkeleti feléről származtak el, jószerével csak

temetőket hagyva hátra. Ám az ő sorsuk, miként első számú ideológiai ellenfeleiké, a válásos vagy vallástalan cionistáké egyaránt arra figyelmeztet, hogy az elmúlt hat évtized során a bibliai történelemszemlélet és a világpolitikai trendek közé sorolható történelemeszmék közösen vélt metafizikai alapzata vészesen és végérvényesen megrepedt. Olyannyira, hogy azt „tüneti ideológiákkal” (még ha azok korszakfüggő elgondolások is) aligha lehet befedni.

Ravitzky könyvének utolsó része alapján persze jól kivethető: a legradikálisabb messianisztikus forrongás közepette is lehet úgy élni, mint ha mi sem történt volna. Mondhatjuk azt, amit Ravitzky egy héber szózással érzékeltet: „*ólám keminhágó nohéq*”, vagyis „*a világ megy a maga szokott útján*”. Kétségtelen ugyanis, hogy amíg nagyobb katasztrófa nem történik, a fentiekben összegezhető a legjellemzőbb emberi mentalitás. A kinyilatkoztatott vég olvastán – párhuzamosan az úgynevezett „világpolitikai helyzet” értékelésével – viszont az az ember érzése, hogy a teológia maga alá gyűri a mindig túlélésre játszó praktikus okoskodásokat. Persze ettől még a világ megy tovább a maga útján. Vagy mégsem?

Rugási Gyula

„...MEGKÍSÉRELTE KÖRÜLÍRNI A LEHETSÉGES MEGOLDÁST...”

Wilhelm András: *Esszék. Írások zenéről*
Kortárs Kiadó, 2010. 298 oldal, 3000 Ft

Wilhelm Andrásat meglehetősen sokan ismerik – a zenészsakmában és azon kívül –, ám szerzőtevékenységeiből adódóan a legtöbben más és más helyzetekben találkoznak vele. A Kortárs Kiadónál 2010 végén megjelent könyvének kézhezvétele előtt, előljáróban arra érdemes az olvasó figyelmét felhívni, hogy a kötet írásai mind a témákat, mind pedig a megszólalásmódokat tekintve azoknak a szerepeknek a sokaságát tükrözik, amelyekhez az itt többnyire másodközlésként megjelenő dolgozatok keletkezésük idején kötődtek: a zenetudóshoz,

a zenekritikushoz, a zenetörténészhez, a közíróhoz, a gyakorló muzsikushoz. Mindez persze a legkevésbé sem veszélyezteti az esszék mögött felsejlő személyiség integritását; a könyv diszkurzív egységét, egyetlen kitüntetett perspektívában való olvashatóságát azonban nem ígéri. A cikkek nagy számának és a témák szóródásának (elméleti okfejtések filológiáról és történetírásról, analízisek, esettanulmányok, recepciótörténetek, kritikák, vallomások, portrék stb.) természetes következménye a kötet meglehetősen esetleges összhatása. Nincs olvasó, akit ezek a témák épp ezekben a megközelítésekben egytől egyig érdekelnének, de bizonyára nincs olyan sem, akit e kötetben semmi sem érdekelhet. A figyelmes olvasat legalább annyira sűrű és szerteágazó lesz, mint amennyire sűrű és kalandozó maga a mű. Az alábbi recenzió sem vállalkozhat többre, mint hogy lehetőségeihez mérten rögzítsen egy kalandozást, ami máskor és mással bizonyosan nem eshet meg még egyszer ugyanígy – mint ahogy egy beszélgetést sincs módunk kétszer ugyanígy lefolytatni.

Nem kézenfekvő persze, hogy egy zenei tárgyú könyv beszélgetésre szólít, hiszen jól tudjuk, a zenei szakirodalom jelentős hányada (különösen mifelénk) olyan ambíciókkal bír, ami szemléletét és megszólalásmódját illetően sokkal inkább mutatja azt a természettudományos értekezések és eszmecserék, semmint a bölcsészetet jellemző integratív és applikatív dialóguskultúra rokonának. Utószavában Wilhelm jelzi is, lennének a tarsolyában szigorúbb diszciplináris feltételekkel működő szövegek, ebben a gyűjteményben azonban az elmúlt két évtized olyan írásaiból válogatott, amelyek a legalább minimális zenei szakismerettel bíró olvasót is beszélgetésre bírják, mi több: vitatkozásra, produktív polémiaira készítetik.

Ha sebtében átfutjuk a kötet írásaihoz kötődő szerepeket, az első mindenképpen a zenetudós hangja lesz, aki kikezdehetetlen filológiai műgonddal jár el, miközben a zeneművek, illetve zeneszerzői életművek *értelmére* irányuló analíziseket dolgoz ki (ez irányú munkásságából a Sztravinszkijről írott „...TO PUT AN IDEA IN ORDER...” című dolgozat [191–201.] kínál magisztrális példát).

Más szövegekben rendkívül kiforrott és autotchtón ízléssel bíró zenekritikusként tűnik elélnk, aki konkrét interpretációktól független személyes vízióval rendelkezik minden, számá-

ra fontos zeneműről (plasztikusan ír erről a Fodor Géza emlékének adózó írásában [275–287.]). És éppen a fentiekből következik az is, hogy Wilhelm tulajdonképpen vonakodó kritikus, aki vállalt kompromisszumképtelenségéből nem kíván általános diktátumot csinálni, ezért inkább a háttérben marad, az ízlés- és véleményvezérek árnyékában, személyes hatókörén belül igyekszik érvényre juttatni ízlésvilágát. (A kötet azért így is világosan körvonalazza kritikai habitusát; e tekintetben legtanulságosabb Kadosa Pál szimfóniáiról írott cikke [85–95.], Gaál István Bartók-filmjének bírálata [125–130.], valamint a ZENEI „IPARMŰVÉSZET” című esszé [158–163.])

Megint más Wilhelm hangja, amikor zenetörténészként nyilatkozik meg. Nyilvánvaló, hogy ebben a minőségében sem úgy mutatkozik be, mint aki megelégednék akár az áthagyományozott tudás újramondásával, akár a lehetséges narratívák pozitívista adatgyűjtéssel történő stabilizálásával, akár apró felfedezések, kismesterek köztudatba emelése révén igényelhető antikváriusi babérok learatásával vagy akár azzal, hogy a múlt klasszikusait a modernség nagy radikálisaival szegezze szembe (függetlenül attól, hogy egy ilyen szembeállításból az előbbi vagy az utóbbi kerülne ki győztesként). Az efféle lehetőségekkel szemben Wilhelm a jelen számára is kihívást jelentő esztétikai és etikai értékeket vár és mutat fel a közeli és távolabbi múlt nagy művészetében. Néhol inkább az esztétikai-zenetörténeti mozzanatot hangsúlyozza (Landini [225–228.], Ockeghem [229–236.], Messiaen [262–267.], Nono [269–274.] kapcsán), néhol inkább az etikai jelentőséget (mint Schumann [237–240.] vagy Zemlinsky [249–252.] esetében). A kötet utolsó tizenhárom írása javarészt rövid, instruktív, célratoró zeneszerzőportré, egy tudományosan nem sokra tartott műfaj mesteri felélesztése, ismeretterjesztés *user-friendly* komfort helyett intellektuális igényességgel.

Zenetudósi, zenetörténeti, zenekritikusi szerepei – minden különeműségük ellenére – még mindig jól elhelyezhetők egyetlen területen. Wilhelm azonban – megítélésem szerint helyesen – a legkevésbé sem kíván megmaradni a diszciplináris határok között. Közgondolkodó értelmiségiként ugyan meglehetősen kérlelhetetlenséggel viszonyul a tudományos szakmák közötti átjárhatóság kérdéséhez (lényegében nemlegesnek ítélve e lehetőséget), ugyanakkor

szükségesnek és elkerülhetetlennek tartja a dialógust, a kölcsönös „áthallgatást”, valamint a szakmákon túlnyúló közállapotokhoz történő hozzászólást. Minderről a legszebb oldalakat a Fodor Géza emlékének címzett írásműben találjuk (275–287.), továbbá a zene és a társművészetek különféle kapcsolódásait érintő dolgozatokban (JANCSÓ ZENEI [119–124.], ERDÉLY MIKLÓS ÉS A ZENE [131–134.], ZENE ÉS KÉPZŐMŰVÉSZET [139–142.], ADORNO, SCHÖNBERG, THOMAS MANN: JEGYZETEK A DOKTOR FAUSTUS MARGÓJÁRA [170–180.], „FEUILLETON-ARTIKEL: EIN WIRKLICHER FEHLER R. WAGNERS” [181–190.]).

És végül, de nem utolsósorban megszólal a kötetben a gyakorló muzsikusként (karmester, zongorista és zeneszerző), aki a zenészsakma tagjainak körében leginkább épp e minőségében ismerős, s különösen is a modern zene nagy hatású tanáraként, nemzetközi mesterkurzusok vezetőjeként, a kortárs zene interpretációjának szakértőjeként. Az egykori Új Zenei Stúdió tagjaként azonban nem csupán mint előadó és társalkotó vette ki részét az újabb magyar zene alakulásának történetéből, de mindenekelőtt a csoport teoretikusaként és belső kritikusként járult hozzá Jeney, Vidovszky, Sály, Dukay, Csapó és Serei kanonizációjához. Felvételeket rögzített továbbá Sztravinszkij, Cage és Szőllősy munkáiról is. Most azonban könyvet tartunk a kezünkben, amiből zenei praxisa nem ragadható meg közvetlenül, áttételesen viszont még az olvasási tapasztalatban is érzékelünk belőle valamit, hiszen épp a személyes, előadói érintettség az, ami számos elemzését, értelmezését adekvátabbnak, hitelesebbnek, találóbbnak látatja az akadémikus zenetudomány nemegyszer papírízű megoldásainál.

Az anyag empirikus értelemben is nagyon bő: 43 cikk, aminek nagyjából a fele eredetileg előadásként hangzott el, s ennek megfelelően a kötet egészére a megszólító, bizonyos fókig az élőszót idéző írásmód a jellemző. Wilhelm dikciója bátor, nem restell erős ítéleteket megfogalmazni, nagy hallgatásokat megtörni, kimondandókat kimondani (mint például a Bartók-kutatás ügyében [299. skk.]). Kérdés azonban, hogy mindez mennyire revelatív, hogy bátor megfogalmazásaival feltár-e új perspektívákat a szakma fiataljai számára, vagy csak régi és már nem igazán aktuális csatározások kegyelmdőféseit adja meg velük. A recenzius ugyan nem leplezheti bizonytalanságát e kérdésekkel

kapcsolatban, azt viszont bizton megállapíthatja, hogy a kezében tartott könyv írásműként kifejezetten igényes, markáns stílusú, kiemelkedő és példaadó erudícióról tanúskodó munka.

Amennyire sokféle szerepet tükröznek, annyira konzekvens és egységes szellemi beállítottságról tanúskodnak a kötet írásai – témától és keletkezési időtől függetlenül. Ha nem lennének odaírva a dátumok, az olvasó aligha tudná kitalálni, melyik mikor keletkezett. Ennek persze van egy másfajta következménye is: a bennük hordozott feszültségek, ellentmondások is rögzültek, évtizedek óta változatlanok tűnnek.

Ha csupán a kötet szövegeiből indulunk ki és ideiglenesen zárójelbe tesszük a szerző szakmabeliek számára jól ismert korábbi munkáit (a MŰ ÉS KÜLVILÁG című, Bartókról írott könyvecskéjét és számos kiváló, vitát gerjesztő szak tudományos közleményét, továbbá olyan általa szerkesztett fontos könyveket, mint a BESZÉLGETÉSEK BARTÓKKAL, a Webern-hagyatékából összeállított ELŐADÁSOK – ÍRÁSOK – LEVELEK, a John Cage SILENCE-éből kivonatolt A CSEND, a Szabolcsi Bence és Péterfy Jenő írásaiból szerkesztett gyűjtemények és a legjobb magyar Glenn Gould-kötet), akkor – tehát a korábbi zenetudományi életmű ismerete híján is – világosan kivehetőnek tűnik, hogy esszéinek céljai két irányba mutatnak. E célok pedig nem könnyen összeegyeztethetők, mi több, többször össze is ütköznek egymással. Egyfelől ugyanis ott van az összefoglalás igénye, másfelől a részletkezelésből kiinduló előzetes vázlat vagy éppen a helyreigazítás, pontostító kommentár ambíciója. Mindez bizonyos fokú szerepzavarrról árulkodik: hiszen nyilvánvalónak tűnik, hogy Wilhelm igazából nem szeretne összefoglaló művek alkotója lenni, s hogy sokkal jobban érezné magát a nagy összefoglalások kommentátoraként, kihívójaként (Szabolcsihoz kötődő viszonya egyértelműen ilyennek látszik). Ezt a vágyott szerepet azonban kénytelen kiegészíteni a másik, kevésbé vágyott feladattal, hiszen világosan látja, hogy a magyar közönség (és Wilhelm egyértelműen ahhoz a szellemi tradícióhoz kötődik, amelyik az *anyanyelvi* művelődést mindenek ellenére az első helyre állítja), tehát hogy írásainak célközönsége, a magyar nyelven olvasni kívánó értelmiség híján van a korszerű zenei tárgyú összefoglalásoknak. Ezeknek hiányában pedig korai lenne a kommentárkultúra finommechanikáját mozgásba lendíteni, korai lenne a *subtilitas* valórjei révén egy

fogalmakon túli, holisztikus szemléletet kommunikálni. Így aztán másodlagos motivációval, de elsődleges feladatként marad az összefoglalás, amit azonban a szerző nemegyszer csípőből és sebtében igyekszik pótolni (rátérendő az *igazi* feladatokra) – a végeredményt tekintve azonban ez a megoldás nem mindig meggyőző (mint például a nemzeti zene témájáról írott VOLT-E VALAHA IS? című esszé [55–68.] vagy a TÉR-KÉPZETEK A ZENÉBEN című előadás [143–150.]).

Wilheimnek vannak kedvenc muzikusai (Bartók, Cage, Kurtág, Ligeti, Machaut, Mahler, Ockeghem, Satie, Schönberg, Szőllősy, Sztravinszkij, Varèse, Webern) és visszatérő, kedvenc témái (az autenticitás, a méltányos történeti szemlélet, a művészet autonómiájának, „mű és külvilág” összefüggéseinek gondolatkörei). Különbség azonban, hogy míg a számára legkedvesebb alkotókat világszínvonalon ismeri, a róluk felhalmozott tudása már-már nyomasztó, addig preferált témái, tudományos problémái nem annyira a bölcséleti irodalomba történő bekapcsolódás módján, mint inkább *idée fixe*ként tűnnek fel újra és újra gondolatmeneteiben.

E témák legtöbbjére az alábbiakban még vizsgatértek majd, e ponton csupán kettőt szeretnék kiemelni. Az első a zeneművek *eredeti kontextusának* kérdése, amivel több írásában is foglalkozik. „*Valódi, érvényes képet csak az alkothat magának bármilyen műalkotásról* – írja Bartók kapcsán (216.) –, *aki annak kontextusáról is eleget tud, aki számára nem ismeretlenek egy életmű arányai, belső összefüggései sem.*” Ez ugyan evidenciának tűnik, mégsem egészen kielégítő, s éppen azért nem, mert a szerző túl gyorsan veszi készpénznek, s nem foglalkozik részletesebben azzal a kérdéssel, hogy vajon kizárólag a művek *eredeti* kontextusa tekinthető-e *autentikus* kontextusnak (pedig az autentikus zenei tapasztalat mi-benléte maga is Wilhelm legfőbb kérdéseinek egyike). A könyv bizonyos pontjain azonban mégis az tűnik ki, ha kifejtetlenül is, hogy az „eredeti kontextus” fogalma nem csupán egyféleképpen gondolható el. Egyrésztől felfogható úgy, ahogyan azt a historikus mozgalom bizonyos hívei teszik, akik egy letűnt *praxist* kívánának restaurálni; másfelől viszont azon a módon is, ahogyan Wilhelm jár el, amikor az eredeti kontextus feltárása révén a mű *genesiséhez* igyekszik visszatérni, hogy kiképlehesse az alkotói folyamat titkait („*Kevés oly csábító téma kínálkozik, mint valamely műalkotás születésének*

pillanatát vagy legalább valamely részletének formálódását meglesni” – írja Sztravinszkij-tanulmánya kezdetén [191.]).

Feszültségben áll azonban az *eredeti kontextus* megragadásának igényével Wilhelmnek az az esztétikai meggyőződése is, amely a figyelemre érdemes klasszikus értékű remekművekben éppen azt a képességet tekinti kitüntetettnek, hogy e művek új és új kontextusokban tudnak aktualizálódni (szemben a szórakoztatás banális termékeivel, a „zenei iparművészet” gyártmányaival [vö. 158–163.]). A jelen lévő remekmű és a történelemben elmerült egykori alkotói élet jelentőségének viszonya szövegről szövegre, sőt az egyes esszéeken belül is változó; az olvasó néhol úgy érezheti, Wilhelmet mindenekelőtt a nagy zeneszerzők esztétikai, poétikai elgondolásai, etikai döntései érdeklik – máskor viszont mégis a magában álló műalkotás fensége mellett foglal állást.

Nem csupán a kutatás tárgyában fut ki gondolatmenete efféle dilemmákra, hasonló jellemzi kutatói önfelfogását is, noha a kiindulás itt még inkább egyértelműnek tűnik. Hiszen Wilhelm számára evidens módon döntő a szakmaiság, a diszciplináris fegyelem kérdése (a poétika felől ezt Cage mentén bontja ki a leg részletesebben [vö. CAGE ÉS A HAIKU, 206–214.]). Több helyen is erőteljesen és nyilvánvalóan nyomós érvekre támaszkodva különbözteti meg egymástól a professzionalitást és a dilettantizmust (teszi mindezt önmagára vonatkozólag is, noha a szokásos határokat a társművészetekkel foglalkozó esszéekben többször átlépi maga is). Megítélésem szerint bár a distinkció forrását képező etikai szempont tiszteletre méltó, ugyanakkor tény, hogy így szerzőnk éppen annak a radikalizmusnak nem tud hangot adni, ami a számára is oly fontos avantgárd művészetek hajtóereje (volt), s amit különösen a ZENE ÉS KÉPZŐMŰVÉSZET című írásában idéz meg plasztikus erővel (139–142.).

További visszatérő témák és kihordott vagy kihordatlan dilemmák szövik keresztül-kasul a kötet írásait, amiket alább úgy szeretnék érinteni, hogy közben az egymáshoz kapcsolódó esszék főbb csoportjait is jelzem (maga Wilhelm hat egységre tagolja könyvét, én csupán ötről fogok beszélni, minthogy értelmezésem szerint az írások így is kielégítően csoportosíthatók, a szerzői felosztás logikája pedig számomra nem vált nyilvánvalóvá).

1. Szóba hozni a zenét

Az első két esszé a zene, illetve a zenei tapasztalat szavakba foglalhatóságáról fogalmaz meg a kötet egészére nézvést is alapvető állításokat. Tehát már csak paradigmaticus szerepük miatt is e dolgozatok a könyv legfontosabb írásai közé tartoznak – és a recenzens nézőpontjából egyúttal a legproblematicusabbak közé is. A ZENEI ESSZÉ MŰFAJÁRÓL (7–10.) világos célkitűzéseket és műfaji elvárásokat fogalmaz meg önnön feladatait és a kötetbe felvett írások szándékait illetően. Ideálja az olcsó közérthetőségről lemondó, ugyanakkor nem elsősorban a szaktudomány közönségének szóló műleírás, ekfrázisz, analízis, eseménynapló („*a művészet [nevezetesen: az írásművészet] eszközeivel megragadni a zenei alkotásokban valami olyan általánost, ami kapcsolható más művekben s más művészetekben megfigyeltekhez*” [9.]). Wilhelm itt hangsúlyozza a műalkotás mindenkor kontextuális létmódját és komparatív módon történő érzékelését, másfelől azonban szemléletén egyértelműen egy meglehetősen rigid textualizmus uralkodik, ami előre eldöntöttnek tekinti a mű és kontextusa között húzódó határvonalat, s legalább ennyire evidenciaként számít a médiumok diszkrét elkülönülésére. „*Sok mindenről lehet beszélni a zene körül: – mondja (8.) – történelemről, költészetről, pszichológiáról, horribile dictu: még interpretációról is, ízlésről, műélvezetről s hasonlóról*” – ám ő mindezzel szemben a zenemű konkrét valóságát állítja (bonyolítja a kérdést, hogy a következő írásban ez utóbbit joggal nem azonosítja sem a mű partitúrájával, sem egy-egy konkrét előadásával [14.]). Figyelmen kívül marad azonban így az a kérdés, hogy a történelem, a költészet, a pszichológia és a többi miért is nem tekinthető *konkrétumnak* a zenei tapasztalat megértésének folyamatában.

E kérdés homályban maradásának legfőbb oka valószínűleg abban keresendő, hogy Wilhelm – legalábbis az itt olvasható munkáiban – egyértelműen innen áll a művészetelméletben a kilencvenes évek vége óta végbement nagy jelentőségű mediális szemléleti változásokon, amiknek következményei már a legújabb zenei vonatkozású elemzésekben is látszanak (mások mellett H. Lindenberger, K. L. Pfeiffer, G. Tomlinson, N. Cook, L. Kramer, K. Korsyn, P. Kivy újabb munkáiban vagy éppen az Open University kutatócsoportja által kezdeményezett THE CULTURAL STUDY OF MUSIC című tanulmánykötetben).

Következésképpen a komparáció Wilhelmél a kulturális termelést diszkrét módon tagoló médiumok lényegi egymásba fordíthatatlanságát tételező esztétikai felfogást követve gondolódik el. Ez önmagában nem tűnik ugyan tarthatatlannak álláspontnak, ám a „*medial turn*” nagy tanulsága éppen az volt, hogy a médiumok nem csak konkurálnak egymással, hanem konvergálnak is, mi több, történetileg elemzendő konfigurációkat alkotnak (vö. K. Ludwig Pfeiffer: *DAS MEDIALE UND DAS IMAGINÄRE*. Suhrkamp, 1999).

A bevezető esszéet követő *À LA RECHERCHE...* című írás (13–18.) az elsónél is szélesebb horizonton tesz fel nagy, klasszikus kérdéseket a művészetfilozófia tárgykörében, ezenfelül a legsűrűbb kompendiuma is mindazoknak a dilemmáknak, amelyek Wilhelm zeneesztétikai gondolkodását vezetik. Vajon a zenei objektum (a műtárgy?, az esemény?) tekinthető-e a zenei tapasztalat alapjának, vagy inkább a személyesen birtokolt „*zenei tájékozódó képesség*” (13.)? És mennyiben tartható a zenei objektum elsődlegesen a tradíció, mennyiben az individuális alkotói kifejezés eredményének? Mi a feltétele az autentikus zenei tapasztalatnak? Meghatározható-e a „*zeneiség*” (a zenei érzék, a zenei intelligencia, a zenei logika) lényege, ha azt nem pozitivistá, neurobiológiai és statisztikai alapon kívánjuk megközelíteni? Felszámolható-e valamiképpen a zenei „idealizmus” és „realizmus” oppozíciója? Számot adhat-e magának szavak segítségével egy „*zenei tudat*”? És lehet-e esélyünk intellektuális vagy esztétikai úton rákapcsolódni egy számunkra idegen zenei tudatra? (Szabolcsi Bence ezt még úgy kérdezte: lehetséges-e ma még „*zenei köznyelv*”?) Egyáltalán elgondolható-e a zenei tudat másképp, mint interpretatív működésként? És ha a zenei tudat eminens módon interpretatív, nem következik-e ebből, hogy megszüntethetetlenül kontingens és ellenálló mindenfajta normativitással szemben? Összehangolható-e az interpretáció és a kommunikáció igénye? Ha összehangolható, vajon a *zenetudományi* interpretáció jobb esélyekkel pályázik-e a kommunikativitás erényére, mint az előadói, a személyes-benső, a kritikai vagy a történeti interpretáció?

Ennek az 1989-ben keletkezett írásnak kétségtelenül elévülhetetlen érdeme, hogy pregnánsan, ma is érzékelhetően teszi fel kérdéseit. A megírása óta eltelt két évtized azonban az akkor még akut problémákat (különösen a his-

torikus gyakorlat körüli vitákat) – ha nem is feltétlenül megoldva – más problémákkal cserélte fel, s ha Wilhelm általános szinten megfogalmazott kérdései mindaddig aktualizálhatók lesznek is, amíg közünk lesz a modernitáshoz, a szöveg által érzékelhetővé tett álláspontja ma már nem tűnik inspirálónak. Amikor például a nemritkán valóban fejnehéz zenetudományi ellenében az ösztönös intuíció elleninstanciájára hivatkozik, akkor valójában a *praxis* és a *teória* régóta gyümölcstelen feszültségét szítja fel (izgalmasabbnak tűnik számomra Kevin Korsyn javaslata, aki – kutyaharapást szőrével – a teória öncélúságait és önellentmondásait még több teóriával gyógyítaná, a Susan Sontag által valaha szembeállított *értelmezés* és *érzékliség* aspektusait radikálisan egymásba oltva, az intellektuális munkát játékként és gyönyörforrásként tapasztalva, az érzékliséget mentális inspiráltsággként és inspirációként [vö. Kevin Korsyn: *DECENTERING MUSIC*. Oxford University Press, 2003]). Mégsem a *praxis* képviselője mondja ki az utolsó szót ebben az esszében, hanem – csak még jobban felerősítve a dilemmát – a *theoros*, aki a *logosz* birtokosaként konkurens nélkül pályázhat az *integráció* ama feladatára, ami egyedülként ígéri a modernitás és a tradíció összebékítését („*A hallgató, az előadó kieshet bármely tradícióból – ám mindent, amit elfelejtett, elfeledni kényszerült, a muzikológus újra visszaadhatja számára*” [18.]). Az etikai szempontok azonban, amelyek a szóban forgó összebékítés mögött állnak, ma messze nem tűnnek vitán felül állónak.

2. Elméleti kérdések

A kötet írásainak egy kisebb csoportja a muzikológia szűkebben vett elméleti kérdéseivel kapcsolódik – nem egy esetben messze túlmutatva a szakterület belügyein. Ezek közül is kiemelkedik a Kocsis Zoltán egykori felvetését továbbgondoló *AZ UTOLSÓ KÉZJEGY MÍTOSZA* című 1994-es tanulmány (19–26.). A *szerező – műalkotás – befogadó* változó súlyelosztású konstellációit vizsgáló szöveg szabatosan és ma is tanulságokat kínálva járja körül világosan körvonalazott kérdéseit, melyek révén az *autenticitás* könnyen homályba burkolózó fogalmát itt egy nagyon konkrét anyagon tudja megvizsgálni (és ezzel összefüggésben a zenetudomány kritikai fordulatának igényét nagyon meggyőzően tudja tenni). Ez a dolgozat a zenei esszétől várható, a bevezetőben megfogalmazott igények maximumát

nyújtja: egyetlen, marginálisnak tűnő zenefilológiai jelenségből kiindulva magisztrális belátásokkal szolgál a modernitás művészetének nagy belső ellentmondásait illetően (alkotás *versus* újraalkotás; a műalkotás verzionalitása mint alkotáslélektani *versus* recepcióesztétikai tünemény, végső soron az alkotó és az alkotás konfliktusos viszonya).

Hasonló nagyságrendű és ambícióiban talán még jelentősebb a TÚL A FILOLÓGIÁN című esszé (27–36.), noha a magam részéről jóval sikerületlenebbnek látom. Kétségtelen ugyan, hogy a Somfai László munkássága előtt tisztelgő írásmű érdekes kérdéseket vet fel a filológiai kétely természetéről (ti. hogy a zenemű valósága miért nem azonos az azt így-úgy dokumentáló rögzítések részlegességeivel, és még amazok összegével sem; valamint hogy honnan származik a filológiai kétely, ha egy műalkotással kapcsolatban minden tudottnak, minden rendben lévőnek látszik), ám a *részek „rémmuralmát”* (Pilinszky) ellentételező holisztikus igény kicsit ábrándszerűnek tűnik, s bizonyára nem véletlenül csap át a szöveg bizonyos pontokon rezignációba. A summázatban megfogalmazott állítás azonban tökéletesen meggyőző: a filológiai munka során felmerülő intervenciókat a zenetudósnak azzal a tudattal kell végrehajtania, hogy így nem annyira a magányos jobban tudás fellegvárába válhatja meg belépőjegyét, semmint inkább egy élő interpretációs hagyomány történetébe.

Jelentős elméleti kérdésekhez kapcsolódik a HANGZÁS ÉS JELENTÉS című esszé is (105–110.), s bár a „zenei jelentés” könyvtárnyi irodalmat felölelő területen belül igyekszik csupán a hangzások, illetve az azoknak tulajdonított zenei jelentés problémakörére fókuszálni, végeredményben így is sokkal több kérdést hagy nyitva, mint amennyit explicite egyáltalán megfogalmaz (tisztázatlan marad például a „zenei hang” és a „hétköznapi hang”, a magában álló hangzás és a kontextualizált hangzás, a hang „zenei” és nem zenei használata, továbbá a bármilyen hangzást muzikalizálni képes „zenei kontextus” produktív, illetve a „zenei figyelem” receptív oldala közötti különbség és összefüggés). A kiválasztott zeneszerzők pedig, akiknek a zenei jelentéshez kapcsolódó eszméit Wilhelm koronatanúkként idézi, természetesen érdekes adalékokat szolgáltatnak e kérdésekhez, nézőpontjaik magasabb autenticitása azonban messzeemenőkig kérdéses marad, ha a zenekultúra lényegét a zeneművészet héroszjai helyett az őket

összekapcsoló és viszonylataik kötőanyagát szolgáló társadalmi képzetekben és hitvilágban látjuk. Wilhelm okos és néhol fantasztikusan érzékeny analízisekben férkőzik hozzá a zene-történet nagyságainak alkotói tudatához (a Thomas Mannról [170–190.] és John Cage-ről [202–214.] írt tanulmányokban, a Kadosa-írásban [85–95.] és legszebben a Sztravinszkij-esszében [191–201.]), érdeklődéséből azonban – úgy tűnik – általában hiányzik a „zenei köztudat” (tágabban: az auditív médiumkonfigurációkra reflektáló hétköznapi tudat) megértésének igénye.

Általában, de nem minden esetben. Szépen példázza ezt a közelmúlt zenetörténetéhez (illetve a közelmúlt írott zenetörténetének történetéhez) kapcsolódó néhány írás (VOLT-E VALAHA IS? [55–68.]; VULGÁR-BARTÓK MINT „TISZTA FORRÁS” [69–76.]; TÁJKÉP PARADIGMAVÁLTÁS UTÁN [77–84.]; MOZART – ÚJ TÜKÖRBEN [164–169.]), melyekből az derül ki, hogy nem csupán a zenemű nyúlik „túl a filológián”, hanem a zenei tapasztalat és a zenei eszmények képzetrendszere is a szűk, monomediális értelemben vett zenén. Egyebek mellett politikai és társadalmi aspirációk, kultúr- és mentalitástörténeti tendenciák, művészet- és tudománypolitikai csatározások határozzák meg mindazt, amit egy korszak, egy közösség a művészeti termelés valamely jól elkülöníthető szegmenseként érzékel – a mindezekre irányuló történeti visszatekintés kellő szkepszissel ruházhatja föl az aktuális állapotok kritikusát és értelmezőjét.

3. Zenetörténet

Hagyományosabb értelemben fogja fel a zenei író feladatát a Szöllősy András életművét elemző, kissé szervesen bevezetést követően nagyszerűen kibontakozó esszé (AZ EGYÉNI SZEMPONT [96–104.]), valamint a kötetet záró tizenhárom rövidebb írás (három ezek közül nem zeneszerzőhöz, hanem a zene néhány nagy interpretátorához kötődik, méghozzá konzervatív szemlében: Simon Alberthez, Szvjatoszlav Richterhez, Fodor Gézához). A könyv egészét tekintve úgy érzem, Wilhelm ezekben a történeti vázlatokban van leginkább elemében, a páratlan enciklopédikus tudás a szigorú műfaji keretek és az egyértelmű retorikai szándékok közegében a lehető legkedvezőbb arcát mutatja. A fontos, de korántsem közismert alkotók (Landini, Ockeghem, Schumann, Szkrjabin, Satie, Zemlinsky, Ravel, Rachmaninoff) korszerű bemutatása a tárgyalt életművel és az olvasóval egyaránt empatikus, s

kicsiny darabonként éppen ahhoz a kívánt *szinézishéz* járul hozzá, ami oly fájoán hiányzik a magyar nyelvű zenetudományból (bár a nagy Eggebrecht-kötet magyarítása némileg enyhítette a hiányt a közelmúltban), és amit alkatilag épp opponálni lenne hivatott.

4. A zene és a társművészetek

A kötet alapvetően monomediális szemléletét izgalmasan ellenpontozza egy terjedelmes közjáték: Wilhelm – hűen reprezentálva szerzeágozó munkásságát – nyolc olyan írást helyez itt el, melyekben a zene/hang csak részeleme egy komplexebb mediális működésnek, legyen szó mozgóképről, színházról, hangköltészetről. Ha bizonyos részleteket illetően a recenzens éppúgy vitába szállna a szerzővel, mint a zenetörténeti portrék olvasván, az mindenképpen kijelenthető, hogy az esszék nagyobbik része prima, tárgyyszerű és megvilágító olvasmány. Különösen a JANCÓS ZENÉI (119–124.), az ERDÉLY MIKLÓS ÉS A ZENE (131–134.), valamint a Duchamp és Cage egy-egy munkáját elemző ZENE ÉS KÉPZŐMŰVÉSZET (139–142.) című írások emelkednek ki a többi közül, noha az utóbbi egyúttal egy latens problémára is rávilágít, ami különösen Schwitters ÓSSZONÁTÁ-jának értelmezése során tűnik elő (153–154.). Arra a problémára kívánok utalni, hogy Wilhelm nem reflektálja a különbséget *multimedialitás* és *intermedialitás* között (vagy azok között a jelenségek között, amiket Adorno egyfelől a művészetek „*dörgölődésének*” nevezett, másfelől „*kirajtosodásuknak*”). Számomra úgy tűnik, hogy a szerző az intermedialitást csupán feloldandó kihívásként érzékeli, nem pedig tudomásul veendő, a radikális modernitást régóta jellemző adottságként.

Gyakorló zenészként Wilhelm nagyon sokat tud a művészet tranzitivitásáról, zenetudósként mégis inkább a műalkotás autonóm textusának egyoldalúságig feszített álláspontját képviseli: „*a mű csakis önmagában áll előttiünk, önmagából kell érthetőnek lennie*” – írja Ligeti és Nádler kapcsán (136.). Ugyanez az elméleti alapon álló önkorlátozás teszi egyoldalúvá a zeneművek tépoetikáját elemző izgalmas történeti vázlatát (TÉR-KÉPZETEK A ZENÉBEN [143–150.]), ami nem egészen ki a zenekultúra tértörténetével (e tekintetben még Gary Tomlinson operatörténetének exkurzusai is messzebb mennek, lásd METAPHYSICAL SONG. Princeton University Press, 1999).

5. A hang

A végére hagytam a legizgalmasabb szekciót, azt a három írást, melyekben különböző arányokban, de mindig fantasztikusan összetett és mégis természetes módon kapcsolódik össze csupán néhány oldalon Wilhelm érdeklődésének számos nagy témája: a hangzás és a zenei tudat fenomenológiája, a zenetörténet és az akusztika összefüggése, az *ismeretlen*, illetve a *tökéletesen idegen* keresésére vállalkozó radikálisan modern készítés gyönyörének és fájalmának (a lacani *jouissance*) pszichológiája, végső soron a „zenei szubjektum” megképződésének kérdése.

A HAMMER című írás (39–43.) Mahler HATODIK SZIMFÓNIA-jából, pontosabban a mű partitúrájának e szokatlan hangszermegjelöléséből indulva ki, a modern zeneszerzést (is) átható *kísérletesség* jelenségét ragadja meg. Egy olyan mozzanatot, amellyel Mahler és a jelenkor érzékenysége közös vonatkozásba állítható, s amely vonatkozás – épp a kotta és a történeti adatok szoros olvasatának köszönhetően – a művészi zene nem múló kulturális-szellemi jelentőségét és átütő kommunikativitását igazolja, minden állítólagos magába záródása, ezoterikussága ellenére. Mindezeket túl Wilhelm Mahler szemléletének értelmezése során széles perspektívájú magyarázatot villant fel önnön esszéista gyakorlatának megértéséhez is, melyben a perfekcionizmus és a rezignáció kéz a kézben járnak: „*a komponista egy nyilvánvalóan nagyon erős, de mégis körvonalazatlan akusztikus elképzelés birtokában sem tudta utasításba foglalni annak megvalósítási módját – éppen csak megkísérelte körülírni a lehetséges megoldást, amit azonban a maga számára megnyugtatóan sem a kottapapír előtt ülve, sem a karmesteri pulpituson nem tudott meglelni*”. (40.)

Az autenticitás vágya és e vágy beválthatatlansága, a „realitással” megkötendő kompromisszum vállalhatósága vagy vállalhatatlansága s végül a tökéletlenségbe, a hiányba való bele-törődés vagy bele nem törődés dilemmái mozgatják a Bartók KÉKSZAKÁLLÚ-jához kapcsolódó „IRRACIONÁLIS HANGOK” BARTÓK OPERÁJÁBAN című dolgozatot (44–47.), valamint a szerző önnön halláskárosodásáról frott, megrázó erejű valomását is (A HANG [TINNITUS] [48–51.]). Ez utóbbi különösen is egyértelművé teszi, amit az olvasó addig csak sejtetett: hogy ebben a könyvben egyetlen tárgy egyetlen mozzanata sem csupán tudományos téma – minden mondat arra a szubjektumra mutat, aki a hallgatás, a

gondolkodás, az írás és a nem írás gesztusaiban a saját bőrét viszi a vásárra. (Az utóbbi, mármint a nem írás, azért hangsúlyos itt, mert Wilhelm legalább három fontos könyvet *nem* írt meg, három nagy munkával tartozik – az Új Zenei Stúdióról, Kurtágról, valamint Cage-ről –, s így sokak, különösen kollégái számára a várakozás, a hiány, majd a beletörődés állapotait idézte elő, némiképp úgy, ahogyan ővele is történt, midőn évtizedes küzdelmet folytatott fülzúgásával.)

Ha vannak is régóta várt írások, amelyek egyelőre nem készültek el, a kezünkben lévő kötet nyújt némi kárpótlást, és minden bizonynyal megerősíti a szerzőről korábban kialakult szakmai képet. Nem csupán páratlan tudásanyaga, hanem az írásaihoz kötődő etikai állásfoglalása okán is nyilvánvaló Wilhelm kiemelkedő szerepe a magyar zenekritika és zenekultúra területén. Hozzájárulása különösen az újabb magyar komponált zene fejlődésében megkezdhetetlen és vitathatatlan. Teoretikus munkásságának tárgyi értelemben vett időtállósága, paradigmaticussága azonban ebből a kötetből nem jósolható meg. Ahogy a személyes hatókör vonatkozásában nem beszélhetünk „Wilheimiskoláról” (szemben Szabolcsi és kisebb mértékben Ujfalussy szerepével), úgy a könyv médiuma révén kialakuló tanítványi kör létrejötte sem várható (erre talán még ma is több esélye van Dolinszky Miklós MOZART-ÜRHAJ-jának). Pedig Wilheimtől nyilvánvalóan lenne mit tanulni, könyve egy nagyon mély és lényegi tudásba enged bepillantani. Ez a tudás persze akkor tárul majd fel csak igazán, amikor a korábban tervezett monográfiák valamelyikét végre kézbe veheti az olvasóközönség.

Veres Bálint

KÖLTŐ ÉS SZABADELEKTRON

*Tomaji Attila: Sötéttszta sáv
Fekete Sas Kiadó, 2010. 104 oldal, 1800 Ft*

Ha egy versgyűjtemény a DUBLIN cikluscímmel kezdődik, s a ciklust az ULYSSES keserű, elégikus fedélzeti naplója nyitja, James Joyce neve, élet-

művének egyértelművé aligha tehető struktúrális és nyelvi legendárium a hamarabb megszólal, mint maga a szólaló verseskötet. Ám elég néhány oldal öble, s érkeznek más nagy, titokzatos hajósok is: a második mottót adó Kavafisz Joyce-szal együtt fut be (akit Akutagava egy idézettel meg is előz), aztán Hofmannsthal vet horgonyt, és Pessoa szedi fel. Eliot, Rilke, Yeats, Beckett, Weöres sem sokat várat magára, más irányokba Valéry és Kassák szolgál révkalauzsként, s verscímben vitorlázik sokak ezeréves-kortalan hőse, maga SZINBÁD, a hajós. A névsor korántsem teljes: e valamilyen kontextusban leírt nevek le nem írt neveket is vonnak magukkal. Tomaji Attilából nem hiányzik a kormányosi öntudat – „*Én / költő és szabadelektron*”, olvassuk tágas lélegzetű önjellemzőként a KARDVIRÁG hegyén –, a SÖTÉTTISZTA SÁV-ban mégis szívesen láttatja magát a száz-százhusz esztendeje lobogó, sokzászlós modern nagyköltészet matrójának.

Az intertextuális telítettség – néha már-már túltelítettség – hűség, de nem elköteleződés, és vita, de nem szembefordulás. Tomaji ugyan a vendégzsövegekkel is exponálja intellektuális és emocionális rokonszenveit (elsősorban az Újhold költői és tágabb körük – Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János, Kormos István, Rákos Sándor, Lator László és mások – iránt), rengeteg szellemi szövetségést invitál, laudál, nyer meg. Nincs azonban a huszadik századból a huszonegyedikbe tartó időnek olyan lírai flottája, amelybe egyértelműen besorolná magát, és nem is aktív irodalomtörténeti tájékozódásainak enged a bőséges név- és idézettel. A gazdag könyv többek közt azért tárgyalható az 1959-ben született szerző korábbi köteteit (TORZÓ, 1991; KERESZTMETSZET, 2004), valamint itt sorakozó verseinek interneten is elérhető változatait ezúttal figyelmen kívül hagyva, mert az óhajtott pillanatnyi teljesség és az ellentétben megvalósuló egység erős, vonzó benyomását kelti.

Más kérdés, hogy az intarziák mindig javára szolgálnak-e a Tomaji-versnek. Az ORPHEUS az „*Elmondanám ezt néked. Ha nem unná*” indítás, a későbbi „*Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?*” fordulat nélkül is rendelkezne tökessúllyal, s egésze egyáltalán nem oly kosztolányis, hogy e hódoló visszautalások nélkülözhetetlenek lennének nem is igazán a Kosztolányi-alúziók (HAJNALI RÉSZEGSÉG) iránytűjéhez hajló

műben. A leginkább mégiscsak Kormos versvilágához (VONSZOLNAK PIROS DELFINEK) társítható piros delfinek nem a Kormos-hommage, hanem a Kassák-móttó alatt úsznak. Nemes Nagy nevezetes téli fáit (TANULNI KELL) az ITT-ben nyerek el szépséges új életüket („*Ha megtanultad a fákat, az ágat, / a lombot, a sötétítiszta éjszakákat, / a tisztást, a levegőt s a száraz avart, / amit az örök szél napra nap felkavar, / megérted: nyom sem marad itt utánad. / Más lép a helyedbe. De ugyanaz a bánat*”), ám korábban az ELÉG-ben is a verskezdesbe magasodnak, a vers bensejében a „*Ha valamit tanultál, ezt az egyet...*” átcsapásával. Ez viszont Pilinszky-rámintázás Nemes Nagyra: „*A mindenségéből ezt az egyet, / ezt az egyetlenegy helyet, / de ezt azután megszerezted*” – olvassuk nála (EGY KZ-LÁGER FALÁRA). Tomaji nem műveltségemlékekkel, szövegfoszlányokkal táplálja költeményeit, viszont az áthallások olykor mintha reflexív érzelmi automatizmussal, ellenőrizetlenül, látszólag megokolatlanul vagy ízléshorzoslódásokkal érkeznének. A TRIPTECHON fedett József Attila-üzenete például új szövegekörnyezetében, módosított tipográfiával nem mondható szerencsés választásnak (a BABEL-részben): „*talán eltűnök hirtelen / akár a kendőben a kondom / elpanaszoltam mindenem / mindent mi nem hagyott nyugodnom*”. A kiemelt három betű nem reveláló, a hasonlat nem meggyőző és nem megnyerő, a strofa kevéssé segíti a továbbra is erőltetetten épülő következők kialakulását. Ugyanebben a műben az első részt, a TIRAMISU-t a sorvégi és az alliterációs rímerőszak kifogása érheti: „*Tested tétova térfogatában / remegett szép szíved. Piramisa / mint napon feledett tiramisu. / Mocskos hold ült az éj fogatában* –”.

A rímproblémákat az egész gyűjtemény pásztázásával lehetne sorra venni. Egy részük egyszerre bizonyulna vétésnek és beletrafálásnak. Tomaji általában azt az erodáltabb rímtechnikát alkalmazza, amely a mai magyar költészetben mind általánosabbá lett, és a legtöbb esztétikai innovációval alighanem Ágh István kései verseiben jár. E rímtípus sokszor annyira rejtkező, az összecsengő magán- és mássalhangzóknak is annyi szabadságot, groteskséget, játékoságot, bújócskát enged, a rímelés vizuális és akusztikai összetevőit olyannyira keveri, hogy gyakorta kettős jelleget ölt: a sorvégeket rímelő és nem rímelő megfélelésekként is lehet értelmezni. Mintha a szimultán ritmus mintájára szimultán rímelésről is beszélhetnénk immár, csak nem két igennel (amiként az egymásra

mosódó két verselési mód esetében), hanem egy igennel és egy nemmel: rímtelen rímelés vagy rímes rímtelenség formájában. Különösen akkor, ha két sornál több: egész sorbokor rím(telenség)képletének megállapítása a tét.

Egyszerűbb példát hozva a fentiekre: a Weöres Sándor-móttóval ékített NEM MÉLY NEM TÁVOLI gyarapodó sorszámú – három-, négy-, ötsoros – tömbjei mindössze a *nő, mögötte, ütés, távoli, helyén* szavak, reminiscenciák önrímelt alkalmazza. E struktúrában a „*hullám verése*” sor erős feltűnést kelt, hiszen nem az ismételt szavak valamelyikére fut ki, és nem is rím az azok egyikére sem. Mivel azonban így a tizennyolc sorban ez lenne az egyetlen vak sor, az olvasóban mozgolódnak kezd a *mögötte* – *verése* szópár rímként történő elfogadása. S mert csak tizenhat sor végződik az ismételt szavakkal: a tizennyolcból így még fennmarad egy sor, melynek *partszegélyen* a bezáródása. Helyén – *-gélyen*: ez lehet szép hangátvetéses játékrím, mely a repetíciók, variációk, a cím, a sorszaportító strofaalakítás keltette hullámzásélmény anyagszerűségét és spiritualitását is feltölti a stilisztikai mesterfoggással. Valóban így diktálta az alkotói szándék? Nem könnyű választ adni. A madarak – holnap (MA ESTE), les rám – le rám (SZAVAK HAJA), igaz – igaz- / gat (ITT), allé – anyaméh (ELÉG) arculatú, különféle rímek, a követelőző önrímek (élet – a sorokon belül is halmozva –: ÉLET, ÉLET stb.) tanúsíthatják, hogy pusztán a rímesség/rímtelenség mentén is érdekes, újszerű vizsgálati anyaggá válhatna a címbe jelzője mellett más nyelvi elemeket (köztük a zárva – árva szóduót rímszituációban és soron belül is: EGY MÁSIK TENGERT ADJ; MA ESTE) szívesen és nyilván szándékosan újramondó SÖTÉTITISZTA SÁV.

Félő, ha így folytatjuk, a részletekbe veszünk. Holott Tomaji Attila könyvét mégis illőbb és termékenyebb a lendületes nagy költői akaratok, mozdulatok irányából bemutatni. Bár akadnak a hét fejezetnek magányosabb versei, az összeállítás jobbára ciklikus meditációk eredménye, a fejezeteken belüli és közti kohézióval. A DUBLIN igen szerencsés felütés, mert a távol-ságélmény, a megérkezés/elindulás antagonizmusa, a hajózás-archetoposz, a tenger képe és a nem csupán Joyce nevével és az írség mitikumai-val jelölhető messzeségtudat összefonódik az öt versben, miközben valamennyi önálló karakterrel rendelkezik. Megalapozódik az a sejtésünk, hogy Tomaji a szabad vers égtájain érzi magát a legotthonosabban, de a nyújtózó soro-

kat koptatott vagy kisuwickolt rímmel regulázni sincs ellenére. A nagyobb, sprőd verstestekről mint poétikai alapról kisebb kompozíciókat ritkán tördel le: két szonett, egy megfordított szonett és egy nyolcsoros enigma a legrövidebb alkotások (ha a HÁROM BAGATELL-t nem külön számítjuk, s a TOSZKÁN ANZIXEK-et nem szedjük ízekre).

A költő a klasszikus modernség és az avantgárd modernség tradíciója iránt is érez annyi jelen idejű vonzódást, elköteleződést, hogy mindkettőt fenntartva jusson el saját szuverén versalakjaihoz. A szemléleti, ízlés- és verselésbeli nyitottság engedi meg s teszi természetessé, hogy a Rilke-, Beckett-, Nemes Nagy-partokkal még csak nem is átellenben olyan felségterületek ugyancsak körvonalazódjanak, amelyek felett Nagy László, Kányádi Sándor, Nagy Gáspár neve leng. Be kell látnunk: nem elsősorban irányzatokat, örökségeket, inspirációkat jelenítenek meg a nevek és citátumok, hanem fényes, öntörvényű költőegzisztenciákat és világítótorony-nagyverseket. Több tucat szabadelektron-lírikus közelétől, kötetlen kötésétől válhat szabadelektron-költővé, önmaga hangját megtalált alkotóvá a SÖTÉTTISZTA SÁV meglátója, felfestője.

Tomaji a hagyományos lírai témák közül nem egyet birtokol. Így az emberélet útjának felén esedékes számvetést, a szerelem, a családi kapcsolatok stációit, a természeti indíttatásból elvonatkozató létbölcseleti szintézist, a költőtársaknak tisztelgő szellemidézést. Mindezek viszonylag ritkán jelentkeznek tematikai egyszólamúságukban. Tomaji Attila egyik fő erénye, hogy mind tartalmilag, mind formailag összedolgozza materiáit. Ennek a törekvésnek a ciklikusság kiváltó oka és következménye is. A TRIPTICHON, a GANGVERSEK, a HÁROM BAGATELL, a TÁJAIM, a TOSZKÁN ANZIXEK, a ZEBEGÉNYI ELÉGIÁK (de még az egyfagyagású, ugyanakkor megtört POMPÁS TÁJAI AZ ÉJNEK is) többes számú nyelvtani alakjukkal hol sarkosságuk ütközéseire, hol ívességük fonódásaira utalnak az egymás mellé rendelésben.

A GANGVERSEK sorozata a megértésvágy fokról fokra végigvitt élményalapú tudatverseként emelkedik ki (mindjárt az 1. jelű részben olyan betéttel, amely ismét csak erőltetés és beletrafálás egyszerre: „*engem ne vigyen át senki / fogában tartva a túlsó gangra*”). A Nagy László-i „szállóige”, a „...*ki viszi át fogában tartva / a Szerelmet a túlsó partra!*” (KI VISZI ÁT A SZERELMET) nem könnyen talál magának jelentést a parafrázisban.

Ne zárjuk ki, hogy e sorozat még csiszoltabb (rostált-továbbírt) formában kerülhet egyszer egy Tomaji-gyűjteményesbe. Energetikája megengedi a feltételezést: a szűkösség, szűrkeség körei feltelítődtek a szorongás és a szorongás leküzdésének egyedi színeivel.

Még élményszerűbb a ZEBEGÉNYI ELÉGIÁK: mind a ciklus, mind a ciklusnak címet adó vers. A Tomaji-líra akár csapongásig radikalizálódó dinamikája talán elfedné – a szerző maga világít rá: lírája végső soron elégikus karakterű. Érdeme, hogy az elégizmus más válfaját testesíti meg, mint a közelmúlt magyar irodalmában kezdőpontnak tekintett, Tandori Dezső nevéhez kötött (az 1980-as években tetőző) elégiaköltészet vagy annak bármely változatú folytatódása, mellékága, vitázó visszafajtása. E műfaji irányulás – halványan bár – inkább Petri bizonyos szándékaival rokon. Ez magyarázhatja, hogy a SÖTÉTTISZTA SÁV szintagma esetleg kontextuális viszonylatba kerülhet Petri *napsütötte sávjával*: egy egész jelenség- és elemzésegységgyüttessel és lecsapódásával (HOGY ELÉRJEM A NAPSÜTÖTTE SÁVIG). Az ELÉG (azaz *elég*) verscím(elem) is – többek között – Petrinél bukkant fel az elégia csonkolásaként (például: TENERPARTI ELÉG – hogy motivikusan is Tomaji kötete közelében mozogjunk). Az elégikus legnyomatékosabb ciklusa megbírja az önmegszólító vers, az egyes szám első és egyes szám harmadik személyű versbeszéd közelítéseit is, egy komplex lírai alanyt, én- és látószög-váltogató helyzetelemzőt, sorsnarrátort léptetve fel. A SZÍV ALATT mottója is a jó, versgalvanizáló választások egyike: a mottógazda Dobai Péter nem csupán egykori tengerész, hanem a Tomaji számára oly fontos versképző Duna költője is. (A ZEBEGÉNYI ELÉGIÁK-at záró, ugyanily című vers egyik olvasatában Duna-költemény, smint ilyen, Iszter-, Danubius- és Duna-verseink legszebbikeinek folytatója.)

A jelen recenzióban a SÖTÉTTISZTA SÁV hivatkozásai, esztétikai jegyei, vízjelis nyomán felsorolt költőnevek és irányzatok mind a múltba kötik Tomaji Attila könyvét, hiszen még a „meghívott” legfiatalabbak is jóval idősebbek nála, a legnagyobb árnyak pedig akár egy évszázaddal járnak előtte. Ám ha a napjaink hazai lírájában jártas befogadó elhelyezési felületet keres a kötetnek, valójában az érett harmincas, kora negyvenes lírikus korosztály egyes tagjait találja Tomaji szövetségeseinek. Dukay Nagy Ádám, Babiczky Tibor neve említődik is (más Toma-

ji-szövegekből tudható, hogy komoly hangsúly-lyal). S bármiféle összetartozás szorgalmazása nélkül ideírható Schein Gábor, távolabbról Vass Tibor, a huszonevesek sorából Ayhan Gökhan neve. Jelzéseként. Egy kiterjedt mezőny jelzéseként, melyben Tomaji Attila a SÖTÉTISZTA sávvall foglalta el érdemi helyét.

Tarján Tamás

IGAZSÁG ÉS MÓDSZER

Wolf Haas: Mint az állatok

Bán Zoltán András fordítása

Scolar, 2011. 228 oldal, 2450 Ft

Az ötödik kötetéhez érkezett Wolf Haas sorozatának a magyar kiadása, a záró hatodik rész pedig megjelenés előtt áll (más kérdés, hogy a szerző időközben – eredeti elhatározását megváltoztatva – mégiscsak előállt egy újabb, immár hetedik Brenner-regénnyel). Az öt kötetel a hátunk mögött érdemes hát föltenni a kérdést: mi teszi teljesen egyedivé Haas vállalkozását? Mert hiszen Brenner nyomozó történetei igen csak elütnek a manapság magyarul olvasható – és szépen gyarapodó – krimitermes megszóktt zsánereitől. Valami más történik ezekben a könyvekben, mint a kortárs bűnregényekben – vagy az is lehetséges, hogy hasonló dolgok történnek, de teljesen másképpen.

A bűnregény túllép a logikai rejtvény megfejtésére összpontosító, békebeli, „ki tette?” típusú krimin (vö. Agatha Christie, Ellery Queen), és a bűnügyi regény műfaját „kiviszi” a világba. Itt a társadalmi tér már nem pusztá kulissza a szereplők számára, hanem az életüket alapjainban meghatározó tényező. A bűn ettől fogva nem csupán a „jó társaság” tagjainak személyszerűtől vagy nyereségvágytól vezérelt úri passziója, hanem a társadalmi viszonyok velejárója. A bűnregény fogalmát annak idején éppenséggel a Haas-kötetek fordítója, Bán Zoltán András alkotta meg, később pedig egy remek kisesszében tekintette át a műfaj főbb mozgásirányait. (DON QUIJOTE A VALÓ VILÁGBAN – A NYOMOZÓ ALAKVÁLTÁSAI A BŰNREGÉNYBEN. *Magyar Narancs*, 2010/20.) Ebben arról ír, hogy „a bűnregény átveszi [...] a kritikai realizmus örökségét, és legjobb

darabjaiban a különféle családregények mellett szinte teljes társadalmi körképet fest”. A bűnregény lesz tehát az a műfaj – gondoljunk csak a nálunk is oly népszerű skandináv krimikre –, ahol irodalmi témává tehető mindaz a társadalmi feszültség, illetve teret nyerhet az a társadalomkritika, amely ebben a közvetlen formájában az úgynevezett kortárs magas irodalom számára már túlságosan direkt, ennél fogva nem igazán vonzó anyag. Persze a társadalmi tablókat rajzoló krimikben fölfedezhető a divat diktátuma, s ilyenformán némi automatizálódás is: elég, ha magunk elé idézzük a neurotikus/depressziós/alkoholista és persze magánéleti válságok sorával küszködő rendőrök/oknyozó újságírók/magándetektívek, valamint a sötét múltú, többnyire náci kötődésű iparmágnások szépen gyarapodó sorát. Meglehet, az effajta mintakövetés alighanem minden sikeressé váló populáris zsáner esetében törvényszerűen bekövetkezik, ám a mantraszerű társadalomkritikában kétségkívül van valami különösképp lehangoló.

Nos, Wolf Haas éppen ezzel a kiszámíthatósággal szakít, méghozzá olyan módon, hogy nemcsak megörzi a bűnregény sarkalatos erejéit, de magát a műfajt is új fénytörésbe állítja. Pedig az ő regényeiben is akadnak állap számmal rovott múltú dúsgazdagok, nagyon is kritikus képet fest a jelenkori Ausztriáról, és hát az ő nyomozója, Simon Brenner sem az a kiköpött Hercule Poirot.

Kezdjük az elején. Ami a Brenner-regények Ausztria-képet illeti, ez nem választható el az elbeszélői nyelv kérdésétől. Haas szarkasztikus társadalomkritikája azért nem válik egy pillanatra sem didaktikussá, mert megteremt magának egy olyan elbeszélőt s ennél fogva egy olyan nyelvet, amely egyszerre rendkívül szórakoztató, ugyanakkor segít elkerülni a didaxis csapdáját. Nem tudni, ki beszél ezekben a kötetekben (illetve majd később, a befejező részben derül csak rá fény), de az első pillanattól nyilvánvaló, hogy nem valami semleges-kívülálló narrátorról van szó, hanem egy önálló személyiséggel bíró irodalmi figuráról. Mintha egy kocsmasztalnál ülve hallgatnánk valakit, aki a maga csapongó, szarkasztikus, helyenként mulattatóan iskolázatlan modorában szövegel („*Nem is tudom, ez most az én véleményem-e, vagy egy okos ember mondta, hogy éppen a vélemény az, ami megkülönböztet minket az állatoktól*”), és e kocsmai szövegfolyam vezérfonala történetesen egy har-

madik személy, a rendőrségtől leszerelt Simon Brenner nyomozó élete volna.

Ez a titokzatos figura több szempontból is kulcsfontosságú. Egyfelől jórészt neki (másfelől persze a kiváló jelenetezésnek) köszönhető a könyvek frenetikus humora. Másrészt az ő előadásában nyer formát Haas fent említett, végtelenül ironikus és karikatúrisztikus társadalomkritikája, amely alighanem a német nyelvterületen aratott hatalmas sikerének a kulcsa. Jó példa erre az alábbi eszmefuttatás a CSONTDARÁLÓ-ból, a második Brenner-regényből: „*De az üres postabuszon Stájerföldön át, ahogy most a Brenner utazott, az még mindig egyike a legszebbeknek, amit e világon megélhetsz: a nap, a mezők, a szőlősdombok és a földszintes paraszti játék házacskák, amelyek lakói közül bárki képes lenne megnyerni a virágkötő versenyt. És akkor most ne jöjjön nekem senki az öngyilkossági mutatókkal, mert öngyilkossági statisztika végeredményben mindenütt van, de virágkötő verseny korántsem mindenütt.*”

Ugyanakkor ez a csapongó, hosszadalmas kitérőkkel tarkított kocsmai duma – mely Bán Zoltán András nagy nyelvi leleménnyel készített fordításában magyarul is bősséggel áradó és magával ragadó – lehetővé teszi az információk teljesen sajátos kezelését és adagolását is, ami nyilvánvalóan a bűnügyi regények kulcskérdése. Haas regényeinek a szerkezete a legkevésbé sem „krimiszzerű”, s ezzel párhuzamosan hőseinek, Simon Brennernek a nyomozói módszere sem mutat semmiféle módszerszerűséget. Mert nemcsak hogy az egyfolytában fecsegő elbeszélő „felejt el” megosztani velünk fontos információkat, hogy aztán később már köztudott tényként hivatkozzon rájuk (mint egy valódi kocsmai traccspartiban, ahol ugyancsak nem az információk nulla fokáról indulunk), de többnyire Brenner esze sem azon jár, amit az adott ügy különféle szereplői éppen mondanak neki.

Minderről a legtöbbet – kézenfekvő okokból – a nyitó kötet, a HALOTTAK FELTÁMADÁSA árul el. „*Már egy órája ült a szobája asztalkájánál, amikor észrevette, hogy egy árva sort sem írt. Mondjuk azért, mert a gondolatai eközben egészen máshol jártak. Régi betegsége ez neki, hogy nem képes koncentrálni*” – olvashatjuk a regény eleje táján. Máshol pedig arról beszél a titokzatos barátunk, hogy Brenner módszerének az a lényege, hogy „*kvázi nem tett különbséget a lényeges és a lényegtelen között. Mindamellet ez nem volt valódi módszer. Csak annyi, hogy*

a Brenner egyszerűen ilyen volt, és másként nem tehetett. [...]...mindig olyannyira alkalmatlannak bizonyult a lényeges és a lényegtelen megkülönböztetésében”.

Gyűlnek, gyűlnek a különféle információk, és nincs áttörés, nincs heurékapillanat, hanem egyszer csak ott áll Brenner előtt a megfejtés, mint egy véletlenszerűen, szinte szórakozottan kirakott pasziánsz. „*Egy gondolat, akár egy helikopter – olvashatjuk immár a legutóbbi kötetben. – Egész jó hasonlat. Mert az ember a helikoptert még nem látja, nem is igazán hallja, és mégis ott van már a közelben.*” A megfejtéshez nem valamiféle bejáratott módszer vezet el, hanem a megfoghatatlan intuíció segítségével lehetünk képesek megpillantani a kívánt mintát az információk szövedékében. „*...az ember nem alszik el, ha az elalvásra gondol, és megfigyelés közben nem képes megfigyelni magát a megfigyelést. És pontosan ezért olyan nehéz, ha meg akarod tanulni a nyomozást. Mert alapjában véve kinyomozatlan terület, hogyan kell helyesen megfigyelni*” – alighanem ez az alapvetés Haas sorozatának az ismeretelméleti ars poeticája.

A Haas-regények kultuszához minden bizonnyal az is hozzájárul, hogy a történetek nemcsak a létező Ausztriában, de létező helyszíneken is játszódnak. A legújabb kötet, a MINT AZ ÁLLATOK például Bécsben, jobbra az Augarten területén. Valaki gombostűvel preparált kutya-kekszet szór el a parkban, Brenner tehát e kutyagyilkosságok földerítésére szerződött, ám az események aztán egyre vadabb fordulatokat vesznek: „*Bécs nagyváros, túl sok öregember, túl sok kutyával összearva a parkokban, túl kevés hellyel a gyerekeknek, és akkor aztán néha polgárháború-szerű harcok a kutyatulajdonosok és a gyerektulajdonosok között, és mi sem természetesebb, hogy a kutyatulajdonosok komoly előnyben vannak a polgárháború-szerű tevékenységben, mert egy kutya a póráz végén sokkal fenyegetőbb, mint egy kisgyerek, aki még nem tud harapni.*”

Ennél többet nem illik elárulni egy krimi leendő olvasói számára. Talán még csak annyit, hogy a sorozat elképesztően egységes: a hat kötet között csupán nüansznnyi színvonalbeli különbséget lehet fölfedezni. Haas egyik könyve sem utánlövés tehát, mindamellet a recenzens szívéhez a JÓJJ, ÉDES HALÁL! mellett ez a rész áll a legközelebb – mindkét esetben elsősorban a fantasztikus, egyszerre morbid és költői zárlat miatt.

Keresztesi József

RAYMAN KATALIN

1912–2011

A legzárkózottabb ember volt, akit valaha ismertem. Három vagy négy évig ugyanabban a szerkesztőségi szobában dolgoztunk; volt, hogy órákig némán hajoltunk a kézirat fölé, és csak akkor rezzentünk meg, ha szólt a telefon, vagy nyílt az ajtó. Azt gondoltam, nem nagyon nőies. Szoknya-blúzban, kötött kabátban, lapos túracipőben járt; beszéltek, hogy hétvégén hosszan gyalogol a hegyekben.

A háta mögött borzongó tisztelettel beszéltek róla. Tudni lehetett, hogy első férjét megölték a háború alatt, s néhány évvel később második férjét a halálba hajszolták. Fiatalon Párizsban élt, s mintha párizsi szerelme is tragédiába torkollott volna. A halál iszamos sűrűje a jelenlétébe ivódott; hogy lehetett volna „beszélgetni” erről, ki bírt volna belefogni a beszélgetésbe?

És mégis, sokan keresték a társaságát. Ha megszólalt, halk volt és megnyerő; remek humorú és mindig egyenes. A *Nagyvilág* olvasó-szerkesztői többnyire jól képzett szakemberek voltak; a nagy műveltségű Nemes László után a nagy műveltségű Raýman Katalin. Engem afroázsiai rovatvezetőként alkalmazott a főszerkesztő, a máig felejthetetlen és méltatlanul elfelejtett Kéry László. Valami sajátos légkör vett körül, valami egértapintású kimondatlanság. Nem értettem. Egyszer a szobánkban Katalin fölhajolt a némaságból, és azt mondta: – Ne dolgozz annyit. Még Párizsból is hallottam, hogy gyengül a színvonalunk. Minél kevesebbet dolgozol, annál jobb lesz a lap. – Ebből a három éles mondatból tudtam meg, hogy a kollégáknak nem velem van bajuk, hanem a rovatommal. Nem sokkal ezután a nigériai Wole Soyinka megkapta a Nobel-díjat. Ami persze nem mindig bizonyíték. A beszélgetést később nem folytattuk.

Nem szerettem, ha becézik, mindenki Katalinnak szólította, csak szigligeti üdülőtársai, barátai, Székely Magdi és Takács Márta hívták Katóknak, mintha a messi múltba nyúlónának vissza. Magdi a hosszú gyalogtúrákra, a hegyekbe is elkísérte. Katalin lefényképezte az évszakokat ezeken az utakon, különösen a téli és a kora tavaszi tájat kedvelte, a faágakat, a bomló növények mértanát, a havas épületek ablakait.

Ezek a fényképek – amelyekből kiállítás is nyílt egyszer egy kis budai galériában – mintha illusztrálták volna a szövegeket, Katalin fordításait, a regényeket, az esszéket, a novellákat. Németből és franciából fordított. Találomra kikapok egy részt Marguerite Yourcenar *ÉN SZÉP KASTÉLYOM* című kötetének egyik esszéremekléseiből (ÜNNEPEK AZ ÉVEK KÖRFORGÁSÁBAN; HALOTTAK NAPJA), a fordítás Raýman Katalin munkája:

„...Ebben a nagy országban, amely materialistának hiszi magát, az őszi karneváli vámpírok, kísértetek és csontvázak nem tudják, mik ők voltaképpen: a holtak elszabadult lelkei, amelyeket ugyan megajándékoznak a hozzátartozók, de azután félve és gúnyolódva visszakergetik őket sírjukba. A rítusok és maskarák erősebbek, mint mi.”

A legkedvesebb fotóm, amit Katalin készített, úgy a nyolcvanas évek derekán, egy padlásablak téglalapja a szigligeti alkotóház belső udvara fölött; az ablak körül hó, az ablakban három szál égő gyertya. Karácsony táján vette föl Katalin ezt a képet. Utána néhány hónappal történt, április lehetett, hogy a szerkesztőségben Katalin váratlanul hozzám fordult, és azt kérdezte: – Milyen márkájú szájrúzszt használsz? – Csodálkoztam, de megmondtam. Katalin elpirult. – Tudod, jön valaki Párizsból. Ne szólj róla senkinek.

Nem szóltam. A rítusok és maskarák erősebbek, mint a halál. Akkor szerettem meg Rayman Katalint.

Gergely Ágnes

A JÁTÉKOS

Mészöly Dezső (1918–2011)

Az olvasó sokáig jobbára csak műfordításaiból következtethetett Mészöly Dezsőre, a *költőre*: magyarításainak lírai szerepjátékaiból nem csupán az „elnyomott színészre”, de a rejtőzködő poétára is. Fordítói sérelmei tették esszéistává, előbb csak magánkörben művelt mulatsággá pedig idővel országos népszerűséghez segítette az aggon is eleven szellemű irodalmárt.

*

A tősgyökeres, jó magyar familia leszármazottja a vallás helyett inkább a színészi pálya felé tájékozódik, s bár korszakos színművész éppenséggel nem válik belőle, ámde a magyar színház egyik leghasznosabb alakja igen. A XIX. században ez a feladott körülírás Szigligeti Edére illik, míg a múlt században nyilvánvalóan Mészöly Dezsőre talál, aki széles körű ismertségét részben épp a remekbe sikerült LILJOMFI-filmnek köszönhette. A filmvígjáték érdemes forgatókönyvírója addigra már túl volt a református teológián, bölcsészdoktori disszertációján és sosem restellt színészi próbálkozásain is. A Nemzeti Színház dramaturgiája körül ragadt meg az ifjú Mészöly, aki világháború és hiperinfláció utáni első jobb ruhadarabjait már a műfordításnak, a Bajor Gizi tetszését olyannyira elnyerő, természetes szavú ANTONIUS ÉS CLEOPATRA-nak köszönhette. Ezzel a darabbal indult az utóbb a Madách Színház, majd a Televízió erősítő Mészöly Dezső színházi szolgálatainak és Shakespeare-fordításainak sora, amely jól használható, színpadra termett szövegekkel gazdagította a kor színházát, s amely rögvest kiváló formakészségű és hozzá merész magyarítónak mutatta a hivatalos irodalom berkeiben még alig számon tartott literátort. Merésznek, hiszen Babits Mihály után nyúlt A VIHAR-hoz s Kosztolányi Dezső nyomában a ROMEO ÉS JÚLIÁ-hoz, s ez éppúgy bírálhatónak mutatta Mészöly tevékenységét, mint csatái a Shakespeare-filológia avatottjaival. Akárhogy is, Shakespeare-fordításai a legkevésbé sem vallottak szégyent a színpadon, s ma már alkalmasint az újrafordítás gyakorlatára is jóval megengedőbben tekint az irodalmi-tudományos közvélemény.

Shakespeare mellett az Erzsébet- és a Jakab-kor mellékbolygói, Fletcher és Webster, de G. B. Shaw több színműve is Mészöly alkalmas nyelvén szólalt meg magyarul, s fordításainak-átdolgozásainak lajstromát még hosszan sorolhatnánk: Carlo Goldonitól Odön von Horváthig és Szophoklészről Osztrovszkijig. Főleg és mindenekelőtt azonban a francia tételeket felemlítve, elvégre Mészöly – Shakespeare-en innen és túl – a francia kultúra szerelmese volt, s mint lovagias széptevő, ajándékok garmadájával bizonyította tüzes rokonszenvét.

Már Kolozsváron benyújtott doktori disszertációja is e kultúrkört vizsgálta, frissen reagálva egyszermind a Faludy György által keltett hazai Villon-divatra. Ez volt az 1942-ben megjelentetett irodalomtörténeti tanulmány, a VILLON MAGYARORSZÁGON, amelyet azután Villon teljes fennmaradt életművének fordítása követett: élményszerűen friss nyelvhasználattal, az esztétikai érdemeiken túl a kifejezés szabadságát is nagyban előmozdítva. Valamint a fordítási folyamat naplójellegű dokumentálásával, akárcsak Shakespeare és Molière műveinek esetében: tiszteletre méltó filológiai igényességet mutatva, elmélyülten, s az ismeretterjesztő szándék mellett, nyilvánvalóan jórészt a maga mehetségére – „*a sziszegő kígyók*” ellen.

Ötvenhét éves volt, amikor 1975-ben első verseskötete, az alig másfél száz oldalas ÖNARCKÉP RETUS NÉLKÜL megjelent. Addig is akadt ugyan irodalmár, mint kiválólag Németh László, aki már a műfordítóban is megsejtette a poétát, ám a versválogatás jószerint így is felfedezésszámba ment, s Mészöly bevezető önvallomása korántsem tűnt túlzásnak: „*Anyanyelvem a vers.*” A szerepjáték persze a költő Mészöly számára is váltig vonzó foglalatosság maradt, s így versei kedvükre barangoltak a magyar történelem és a magyar líra korszakain, megidézve mondjuk a tekintélyes felmenőkben oly gazdag, nyelvészprofesszort, református lelkészt, festőművészt és huszár ezredest egyként büszkén előszámláló familia végvári kapitány őseit, a XVI. századi szatmári Mészél Andrást (VERSEK EGY VÁRKAPITÁNY HAGYATÉKÁBÓL).

A stílusérzékre alapozott játékosság s az imitációra való erős hajlandóság a kora ifjúság éveitől Mészöly irányának jellemzője volt, amint arról kamaszkori, bájosan szemtelen Szász Károly-paródiája is tanúskodhat:

*„Játszogat sz kicsiny fiú a' puha fövény'n
háborúba nem kísér még borús könyem,
majd midőn már kis kebeld száz borúra kész
főbe nyomva siskodat háborúba mész.”*

Ez a játékosság, valamint a magyar irodalomban való böngésző tájékozottsága tette azután már jóval túl a 70. életévén személyében is országosan ismertté és közkedvelté Mészöly Dezsőt. A LYUKASÓRA műsorvezetői és spiritus rectori szerepében az idős költő nem csupán látható élvezettel lubickolt, de ismét csak nehezen túlbecsülhető szolgálattal tett a magyar irodalomnak és a teljes hazai kultúrának. A máig elnyúlhatatlan tévéműsor Mészölynek és állandó játszótársainak köszönhető versolvasásra kapható kedélyét, okosságát és – öregességében is oly nyilvánvaló báját. Ez tette sokáig kimondottan versenyképes és divatos „szórakoztató” műsorrá a LYUKASÓRÁ-t, amelyben Mészöly szinte legutolsó heteiig közreműködött, ha már csak felvételtől be-bejátszva is. Az eleganciát s a szép előtt mindenkor fejet hajtó galantériát mindvégig imponáló módon megőrizve, s bizonyosan kiérdemelve, hogy a „világszínház” szerelmeseként beteljesüljön DE PROFUNDIS című versének végóhaja:

*„Tragédiák s komédiák
káprázatos teátruma!...
Szólít-e még az ügyelő
csengője újra engem is
a tündöklő porondra, hol
a végtelen repertoár
során örökké váltja egymást
szeszély, veszély, élet, halál?
Csilláraid kristály-világát
hadd lássam még fejem fölött,
mielőtt szédültén s kifűlva
a süllyesztőben eltűnök!”*

László Ferenc

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
a Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány (OSI) és a MOL
támogatásával jelenik meg

nka
Nemzeti Kulturális Alap

AZ ÖRKÉNY ISTVÁN SZÍNHÁZ DRÁMAPÁLYÁZATOT HIRDET

**Örkény István születésének századik évfordulója
alkalmából**

Pályázati feltételek:

- A pályázat jelíges.
- A műveket 2011. december 31-ig kell benyújtani az Örkény István Színházhoz.
- Negyvenéves kor alatt bárki pályázhat.
- Negyvenéves kor fölött csak olyan szerző jelentkezését várjuk, akinek legalább két színpadi művét korábban már bemutatták, vagy aki drámaíróként még nem mutatkozott be, de már ismert és számottevő szépirodalmi munkássággal rendelkezik.
- A pályamű még nem megjelent, színre nem került alkotás legyen.
- A pályamű bemutatható legyen az Örkény Színház művészi és technikai apparátusával.
- Tematikai és műfaji megkötés nincs.

Első díj: 1 500 000 Ft

Második díj: 1 000 000 Ft

Harmadik díj: 500 000 Ft

A pályázat lebonyolítását az Egis Nyrt. támogatja.

A pályázat végeredményét az író születésnapján,
2012. április 5-én hirdetjük ki.

A győztes művet, amennyiben a bírálóbizottság arra alkalmasnak ítéli,
az Örkény István Színház a 2012/13-as évadban színre viszi.

A díjazott művek előadási joga az Örkény István Színházat illeti.

A bírálóbizottság tagjai:

Radnóti Zsuzsa, Radnai Annamária, Gáspár Ildikó,
Forgách András, Mácsai Pál.

További információ, illetve a pályázat hivatalos kiírása
az Örkény István Színház honlapján található.